Istoria Transilvaniei medievale:
de la etnogeneza românilor până la Minai Viteazul
- curs -

prof. dr. loan-Aurel Pop

Cuvânt înainte

Termenul Transilvania, în ciuda celor două cuvinte latine care-l alcătuiesc, nu este un termen românesc sau dat de români. El a fost precedat de un altul - un sinonim - şi anume Ultrasilvana sau terra Ultrasilvana şi s-a născut în secolele X-XI, adică în perioada în care graniţa Ungariei a fost în zona marii păduri ce separa Crişana de regiunile intracarpatice. Din punct de vedere maghiar, ţara dominată atunci de unguri era „dincoace" de marea pădure, iar ceea ce era „peste" sau „dincolo de" (-ultra, trans) pădure era un loc, deocamdată, necunoscut. De aceea, acest loc, unde domnia o avusese românul Gelou, a fost numit de unguri Erde-elw (mai apoi Erdely), adică „peste pădure" sau „ţara de peste pădure" şi acest nume a rămas apoi consacrat, atât în maghiară, cât şi în latină (forma latină este sinonimă cu cea maghiară). Evoluţia numelui latin, în ordine cronologică, este următoarea: de la Ultrasilvana, la Transilvana şi, apoi, la Transilvania.

în afară de aceste nume, Transilvania s-a mai chemat, de la sfârşitul secolului XIII, Septem Castra, denumire preluată de saşi în formă germană ca Siebenburgen şi însemnând „şapte cetăţi". Termenul pare legat de rolul important atribuit în evul mediu cifrei şapte şi de modul cum acest rol s-a reflectat chiar în realităţile Transilvaniei: şapte conducători unguri (Hetumogei), şapte tribun, Şapte comitate, şapte scaune etc.

Românii nu au avut, probabil, o denumire specifică pentru întreaga regiune intracarpatică, deoarece ei nu au apucat, în nume românesc, să facă din această zonă o ţară, adică o alcătuire politică feudală, un stat centralizat. Desigur, ei vor fi avut

un nume pentru „ducatul" lui Gelou, dar izvoarele nu ni-l transmit, aşa cum au avut nume pentru toate ţările de pe cuprinsul Transilvaniei, Banatului, Crişanei şi Maramureşului, ca şi pentru cele de la sud şi est de Carpaţi. Asemenea nume vor fi fost Ţara Haţegului, a Oltului, a Maramureşului, a Bârsei, a Beiuşului, a Năsăudului etc. La sud şi est de Carpaţi, unde ţările (statele) cele mici s-au unit în cuprinsul celor mari, centralizate, a apărut la

români, în chip firesc, un nume înglobant, general şi generic. în Transilvania, ţările mici nu au mai apucat să dea naştere ţării celei mari, decât prin cucerirea străină. De aceea, Transilvania, nefiind un stat în nume românesc, cu putere politică românească, nu a avut iniţial în română o denumire specifică. Târziu, probabil din raţiuni practice, a fost preluat în română termenul de Ardeal, după maghiarul Erdely. încercările de a explica originea cuvântului Ardeal printr-o veche rădăcină indo-europeană, deşi tentante, nu s-au dovedit suficient de convingătoare. Ulterior, pe măsura evoluţiei limbii literare şi sub influenţă livrescă a fost preferat în română - lucru valabil şi astăzi - termenul Transilvania, calchiat mai bine caracterului romanic al limbii române.

Sub aspect geografic şi istoric, Transilvania reprezintă teritoriul fostului voievodat, care a funcţionat până la 1541. Ulterior, principatul a înglobat şi Maramureşul, Crişana şi părţi din Banat, de aceea sensul noţiunii de Transilvania s-a lărgit. Astăzi, Transilvania, în sens larg, înseamnă zona intracarpatică, Banat, Crişana şi Maramureş. în lucrare, se va folosi noţiunea cu ambele sensuri, făcându-se, după necesităţi, precizările cerute de context, dar cercetarea noastră a avut în atenţie deopotrivă părţile vestice şi teritoriul intracarpatic.

în ciuda acestor nume diferite date de ceilalţi locuitori şi a puterii de stat străine, românii au avut multă vreme sentimentul, chiar conştiinţa că trăiesc într-o ţară a lor, românească, şi au numit-o ca atare. O dovadă în acest sens este un şir de documente emise în Banat în jur de 1500, în care se menţionează judecăţi făcute nu după „dreptul românesc" - cum se consemna în mod curent -, ci după obiceiul sau dreptul Ţării Româneşti (ritus seu ius Volachie).

6

E drept că celor opt districte româneşti mai importante din Banat le fuseseră confirmate vechile libertăţi încă din 1457, sub forma unui privilegiu ce limita imixtiunile organelor politico-administrative oficiale (inclusiv ale regelui), sporind impresia de ţară românească pe care o aveau locuitorii. Folosirea noţiunii de Volachia în Banat, pentru a denomina acel ţinut, confirmă intuiţia lui Nicolae lorga, conform căreia „Ţara Românească a avut odinioară un sens pe care foarte mulţi l-au uitat şi unii nu l-au înţeles niciodată; ea însemna tot pământul locuit etnograficeşte de români". Din acest punct de vedere, şi teritoriile locuite de români, dar ajunse sub putere politică străină, au rămas pentru români tot ţări româneşti, mai ales acolo unde nucleele vechilor formaţiuni politice au fost puternice şi nu au putut fi dislocate complet. Altminteri, la 1599-1601, pentru o clipă, Transilvania (în sens larg) va deveni şi politic românească sub sceptrul lui Minai Viteazul, care, împlinind ceea ce putea să fie la cumpăna de milenii şi n-a fost, prefigura ceea ce urma să fie în finalul mileniului II.

Transilvania nu a fost o ţară curat daco-romană sau românească de-a lungul veacurilor şi nici nu putea să fie, deoarece era un loc de ispititoare abundenţă şi de trecere a oştilor. S-au aşezat în ea mereu mai multe neamuri, în chip paşnic

sau violent - sciţi, celţi, sarmaţi, romani, goţi, huni, gepizi, avari, slavi, bulgari, unguri, pecenegi, uzi, cumani, secui, saşi, cavaleri teutoni, alţi germanici, evrei, ţigani, sârbi, croaţi, ruteni, armeni etc. - dar de aproape două milenii romanitatea şi romanitatea i-au conferit personalitatea distinctă şi i-au trasat esenţialmente destinul.

în spiritul înţelegerii mai judicioase a acestui destin au fost scrise, cu veneraţia datorată celor ce l-au făurit, modestele rânduri de faţă.

Notă

în lucrarea de faţă, notele bibliografice sunt prescurtate. Pentru întregirea prescurtărilor, se va consulta Bibliografia selectivă din final, unde modul de prescurtare este marcat între paranteze.

La unele izvoare din perioada antică şi medievală timpurie nu s-au făcut trimiteri după o ediţie anume, ci s-au indicat, după cutumă, nume sau numere de capitole şi subcapitole.

Numerotarea notelor bibliografice s-a făcut pe capitole, iar, în cazul capitolului 3, mai întins, pe subcapitole grupate, pentru a evita ajungerea la numere prea mari şi pentru a nu îngreuna lectura.

1. *De la dacoromâni la români: transilvania spre finalul mileniului 1 al erei creştine

1.1. Europa postromană şi lumea barbară. Moştenirea Romei

Criza şi apoi destrămarea Imperiului Roman, petrecute prin secolele III-V d.Hr., au lăsat, cu precădere în Europa, un vid politic imens. Imperiul - modelul clasic de organizare statală - a reprezentat mereu un miraj pentru populaţiile situate spre nord şi est. întins, în perioada sa de maximă expansiune, din ceţurile reci ale Britaniei, până în nisipurile fierbinţi ale Africii şi de la Oceanul Atlantic până la Tigru şi Eufrat, statul roman, printr-o operă de legiferare şi de organizare unică, a creat o zonă tricontinentală relativ stabilă. Stabilitatea s-a datorat în mare măsură procesului de romanizare care, omogenizând civilizaţii şi culturi diferite sub semnul limbii latine, al credinţelor şi tradiţiilor romane, a aşezat „sigiliul Romei"1 asupra unei mari părţi a Europei. Din perspectivă contemporană, Imperiul Romei a fost prima încercare - reuşită parţial şi temporar - de „uniune politică europeană".

Aventura romană în formă latină a durat în jur de 1250 de ani, de la 753 î.Hr. până la 476 d.Hr. în Răsărit, o parte a statului roman s-a menţinut sub numele de Imperiul Roman de Răsărit şi apoi Bizantin încă aproape 1000 de ani, de la 476 la 1453. în Apus, titlul de imperator Romanorum, justificat doar în măsură infimă în planul realităţii, a existat o altă mie de ani, din 800 -

anul încoronării lui Carol cel Mare - până în 1801, când Napoleon Bonaparte a pus capăt acestui anacronism.

Prin urmare, Roma clasică a lăsat o moştenire deosebită, perpetuată de-a lungii! mileniilor. Sub aspect politic, însă, mari părţi ale imperiului au ajuns în secolele III-V, mai ales în Apus, în afara autorităţii romane2. Nu insistăm aici

asupra cauzelor ce au determinat o asemenea evoluţie. Cert este că, de la o vreme, metaforic vorbind, nu toate drumurile duceau la Roma, cum se întâmplase secole de-a rândul anterior.

Populaţiile care au profitat de pe urma crizei Imperiului Roman şi au accentuat mult această criză au fost aşa-zisele seminţii migratoare venite din est şi nord şi numite de greci şi de romani „popoare barbare"3. Evident, pe ruinele fostelor provincii romane, aceste populaţii au făurit o serie de formaţiuni politico-militare, cel mai adesea efemere, din care doar câteva au devenit ulterior state medievale propriu-zise. înainte de a stabili specificul acestor „state barbare", se cuvine însă lămurită o altă chestiune: ce au găsit sub aspect etno-demografic aceşti migratori atunci când au năvălit pe teritoriile Imperiului Roman? în genere, au găsit o densitate demografică relativ ridicată, generată de populaţia latinofonă ce alcătuia atotcuprinzătorul Orbis Romanus. Categoric, în secolele III-V, această populaţie nu era clar definită, se afla pe cale de tranziţie. Coloniştii romani, prezenţi pretutindeni, se naturalizaseră, erau veritabili provinciali, oameni ai locului, dar nu reuşiseră peste tot şi deplin să asimileze popoarele autohtone preromane: lusitanii, celtiberii, galii, italicii, tracii, Mirii, traco-daco-geţii etc. în contextul colonizării cu vorbitori de limbă latină, al convieţuirii dintre localnici şi coloniști şi al superiorităţii civilizaţiei romane, s-a produs pe vaste suprafeţe o sinteză între aceste popoare băştinaşe, preromane şi romani, sinteză în urma căreia, prin romanizare, valorile romane s-au impus4. „Sigiliul Romei" s-a aplicat însă în mod diferit, de la provincie la provincie, în funcţie de factorii deosebitori şi mai ales în funcţie de substratul etno-lingvistic care, cum s-a văzut, a fost atât de variat.

Cert este că primul val de barbari (sec. III-VI) nu a găsit în vechile provincii romane popoare romanice deplin constituite, ci populaţii mixte (galo-romani, celtibero-romani, lusitano-romani, daco-romani etc), latinofone, aflate pe cale de a deveni popoare neolatine. în unele părţi, chiar şi acest proces a fost întrerupt, stânjenit sau chiar oprit definitiv, în sensul că de Sa o populaţie romanizată nu s-a mai ajuns la un popor neolatin sau, dacă acest din urmă fapt s-a petrecut, poporul neolatin respectiv a fost marginalizat, îndepărtat sau, în parte, asimilat de populaţiile nou venite. în unele regiuni izolate, greu accesibile şi fortificate natural, procesul de romanizare - cvasigeneralizat în provincia respectivă - nu s-a putut derula, iar populaţia autohtonă de acolo a rămas, sub aspect lingvistic şi spiritual, în afara lumii romane şi romanice, continuându-şi evoluţia în forme proprii. Aşa au fost zona bască din Spania, Bretagne din Franţa, Wales din Marea Britanie etc.

Câteva exemple, pe provincii, vor fi edificatoare pentru întregul proces.

în Peninsula Italică5, prin dominaţia timpurie a latinilor asupra celorlalte seminţii - sabini, samniţi, lucani, etrusci, greci, gali etc. - procesul de impunere a limbii şi culturii latine s-a produs mai devreme decât în alte regiuni. în schimb, în epoca imperiului, atacurile migratoare au ajuns mai târziu decât în provinciile

periferice, dar au fost adesea dure şi devastatoare. Dintre migratorii care s-au aşezat în Italia, întemeind vremelnice regate barbare, se cuvin menţionaţi vizigoţii conduşi de Alaric, ostrogoţii lui Theodoric şi longobarzii, cei din urmă lăsând italienilor numele provinciei Lombardia din nord-vestul ţării de astăzi.

La rândul său, Galliâ a cunoscut un şir îndelung de expediţii de jaf (ale alanilor, vandalilor, suebilor, vizigoţilor, hunilor), înainte de a fi ocupată de două seminţii germanice, anume burgunzii şi francii. Burgunzii au cucerit o regiune mai restrânsă din vestul Galliei şi au dat numele ducatului omonim, ostil apoi politicii de centralizare a regilor Franţei. O mare parte din nordul Galliei a fost cucerită de franci, care, în 486 d. Hr., victorioşi la Soissons,

11

au pus capăt stăpânirii romane la nord de Loire. Francii (şi burgunzii) au găsit în Gallia secolului V o realitate etnică destul de complexă, dominată însă clar şi ireversibil de galo-romani, care au conferit personalitate romanică şi latinofona întregii provincii. Singura regiune (a viitorului regat medieval al Franţei) unde romanizarea a fost absentă ori superficială a fost Peninsula Bretagne. Aici s-au perpetuat până în epoca modernă vechile graiuri şi dialecte celtice sau gaelice. fn rest, însă, sigiliul Romei a fost atât de puternic, încât elita subţire a cuceritorilor germanici a fost asimilată în masa latinofona şi s-a creştinat, pierzându-şi specificul germanic şi vechile credinţe. Astfel, în mod paradoxal, germanicii franci şi burgunzi, deşi nu au supravieţuit din punct de vedere etnic, au lăsat numele lor asupra unei ţări şi, respectiv, provincii neolatine, iar, în cazul francilor doar, şi asupra unui popor şi a unei limbi romanice. Franceza a cunoscut două dialecte (devenite, în acord cu mulţi lingvişti, limbi deosebite), anume langue d'oil (franceza propriu-zisă, în nord) şi langue d'oc (provensala, în sud).

Şi în Peninsula Iberică7 procesul de romanizare era foarte avansat în secolele IV-V, când atacurile migratorilor devin mai insistente. Vandalii şi alte tribun (unele tot germanice), înfrânte de romani în Gallia, se revarsă spre Hispania la începutul secolului V (409) şi ocupă ca foederati întinse zone ale peninsulei. O parte însemnată a vandalilor, în 429, trec în Africa de Nord, unde fondează un vremelnic regat, în care au inclus Balearele, Sardinia şi Corsica, şi de unde, în 455, au atacat Roma, lăsând lumii trista faimă a „vandalismului" lor. Regatul Vandal a fost cucerit de Imperiul Roman de Răsărit (Bizantin) în 534. Vidul politic lăsat de vandali în Spania a fost umplut, tot temporar, de vizigoţi, care— după ce au atacat şi jefuit succesiv fosta Dacie, Peninsula Balcanică, Italia (şi Roma la 410) şi Gallia - au trecut în 415 şi la sud de Pirinei. Din sud-vestul Galliei şi din cea mai mare parte a Peninsulei Iberice, vizigoţii şi-au alcătuit propriul regat (cu centrul la Tolosa - Toulouse). în urma înfrângerii de către francii lui Clovis I în 507, Regatul Vizigot îşi mută centrul de greutate în Spania, unde rezistă până în 711. Convieţuind cu populaţia

12

omanică din peninsulă, vizigoţii şi puţinii vandali rămaşi au fost asimilat" nu

fără a lăsa unele elemente de vocabular germanic în anjOlă, catalană şi portugheză. în secolul VIII, Regatul Vizigot este atacat din sud de către arabi, care-şi vor impune pentru câteva secole propria lor stăpânire în Spania, modificând sensibil aspectul etno-lingvistic al Peninsulei Iberice. Până la urmă, în timpul Reconquistei (718-1492), arabii au fost alungaţi sau hispanizaţi, zona menţinându-şi peste veacuri aspectul neolatin.

procesul de romanizare s-a petrecut în mod intens şi temeinic şi în provinciile dunărene ale Imperiului Roman, anume în Pannonia, Moesia şi Dacia. Pannonia* a fost integrată de timpuriu (anul 9 d.Hr.) lumii romane, sub al cărei control a rămas mai bine de trei secole. Elementele autohtone găsite de romani în Pannonia propriu-zisă (zona dintre Munţii Alpi, Drava şi Dunăre) şi în regiunea dintre Dunăre şi Tisa (aflată între Dacia şi Pannonia), anume iliri, celţi şi chiar daco-geţi, au fost puternic şi ireversibil romanizate. Numai că Pannonia, ca şi Dacia şi Moesia Inferior, a fost supusă foarte intens asalturilor populaţiilor migratoare. Primii agresori barbari ai Pannoniei au fost sarmaţii iazigi de la est de Dunăre şi suebii germanici, în timpul lui Domitianus (81-96 d.Hr.). Sub Marcus Aurelius (161-180) au atacat marcomanii (şi ei germanici), aiături de alte triburi. Din secolele III-IV începând, provincia Pannonia a scăpat practic de sub controlul autorităţilor romane, pentru ca în jur de anul 400 regiunea să fie definitiv pierdută. Peste populaţia romanizată s-au aşezat succesiv sau concomitent sarmaţi, germanici (goţi, gepizi, longobarzi), turanici (huni, avari), slavi, protobulgari, bizantini şi, în fine, ungurii de neam fino-ugric, toate acestea petrecându-se între secolele III şi IX d.Hr. Unele din aceste populaţii, cum au fost hunii, gepizii, avarii, slavii, au întemeiat în Pannonia şi între Carpaţii Apuseni şi Dunăre chiar regate barbare, de scurtă durată, dar spoliatoare prin jaful practicat asupra populaţiilor sedentare romanizate. Această succesiune de dominaţii străine cu centrul în Câmpia Pannonică, precum şi relieful jos, uşor de controlat de către noii stăpâni, au diminuat cu timpul numărul latinofonilor din zonă, deşi aceştia s-au menţinut cel puţin până în

secolele VIII-IX. Invazia ungurilor din 895-896 în estul vechii Pannonii şi între Dunăre şi Tisa va schimba cu timpul structura etnică variată a acestei regiuni, prin eliminarea sau asimilarea elementelor nemaghiare.

\n Moesia Inferior^, procesele etno-demografice şi lingvistice prezintă formal unele analogii cu Pannonia. Provincia, situată la sud de Dunăre, de la Drava şi Sava până la Marea Neagră, a fost creată, probabil, prin 15 d.Hr. şi avea o bază etnică traco-getică, asemănătoare Daciei. Şi aici, procesul de romanizare a fost cvasitotal, cu excepţia litoralului Pontului Euxin. Incursiunile dese ale barbarilor, atraşi de mirajul Constantinopolului, aşezarea unora din aceşti migratori ca foederati în provincie şi influenţa culturii greco-orientale, mai ales după divizarea Imperiului Roman, au slăbit însă romanitatea moesică. Aceasta era încă destul de puternică pe la anul 600, când revărsarea masivă a triburilor slave la sudul Dunării de Jos avea să modifice apoi substanţial şi

definitiv structura etnică a zonei. Latinofonii, izolaţi astfel de romanitatea nord-dunăreană şi copleşiţi de numărul şi forţa noilor veniţi, s-au retras spre regiuni muntoase şi depresionare mai ferite spre sud şi vest, dând naştere ulterior românilor balcanici. Slavii au asimilat o parte a acestor romanici şi români de-a lungul secolelor, aşa cum au făcut şi cu protobuigarii de neam turc, veniţi peste slavi ca federaţi ai Imperiului Bizantin pe la 679-680. Primul Tarat Bulgar (681-1018) dispunea în fapt de o elită bulgară care, cu timpul, s-a topit în masa slavă, mai ales după ce, la 864-865, ţarul Boris şi apropiaţii săi acceptă botezul de la biserica constantinopolitana şi introduc creştinismul ca religie oficială. După 1018, asupra Bulgariei se reinstaurează stăpânirea bizantină. Totuşi, romanicii sud-dunăreni, deveniţi între timp români sau vlahi, rămăseseră destul de numeroşi şi de puternici pentru ca la 1185 să iniţieze o răscoală antibizantină condusă de fraţii Petru şi Asan, să dea ţării o nouă dinastie şi să creeze, împreună cu bulgarii, Taratul Româno-Bulgar (sau Al doilea Tarat Bulgar), recunoscut de Bizanţ la 1201.

14

1.2. Dacia Traiană după retragerea stăpânirii romane

Din muite puncte de vedere, cazul Daciei10 este similar celor evocate mai sus. Provincia a cunoscut vreme de cinci generaţii (cea 100-275 d.Hr.) un masiv şi intens proces de romanizare, în urma căruia autohtonii daco-geţi, ramura de nord a tracilor, au devenit latinofoni, aidoma coloniştilor veniţi în provincie. împăratul Aurelianus (270-275), „văzând că lllyricum e devastat şi Moesia ruinată, a părăsit provincia transdanubiană întemeiată de Traian"11 şi, pentru a nu se spune că Imperiul Roman a pierdut Dacia, a întemeiat o nouă provincie cu acest nume, la sud de Dunăre, între cele două Moesii. fn noua provincie, împărţită nu peste mult timp în două -Dacia Ripensis şi Dacia Mediterranea-, au fost strămutate armata, administraţia, înalţii demnitari şi aristocraţi, precum şi o parte a populaţiei latinofone din Dacia nord-dunăreană. Evident, propaganda oficială romană, prin scriitorii puşi în slujba împăraţilor, a susţinut, în general, că întreaga populaţie a Daciei Traiane a fost retrasă la sud de fluviu, numai că acest lucru era imposibil din punct de vedere practic. Pe de altă parte, atitudinea oficialităţilor este normală: ele nu puteau recunoaşte că un mare număr de cetăţeni romani au rămas fără protecţie, în afara graniţelor imperiului.

Populaţia Daciei la finele secolului III d.Hr. era de cea 800.000 de locuitori12. Niciodată în decursul istoriei, nici măcar în perioada contemporană, nu se cunoaşte o strămutare de populaţie de o asemenea amploare. Este evident că nici romanilor, oameni practici prin excelenţă, nu Ie-a trecut prin cap că ar putea realiza aşa ceva. De altfel, există o mărturie indirectă în acest sens: cu mai bine de 150 de ani înainte de Aurelian, la moartea lui Traianus (117), se spune că noul împărat Hadrianus, având de gând să abandoneze Dacia, a fost sfătuit de prieteni să n-o facă pentru ca „să nu cadă în mâna barbarilor atâţia cetăţeni romani"13. Este clar, deci, că la 271-275 au rămas la nord de Dunăre un mare

număr de provinciali ai fostei Dacii. Nici măcar

15

noua provincie sud-dunăreană - un teritoriu restrâns, cu propria reţea demografică - nu avea cum să absoarbă o populaţie atât de numeroasă.

Pe de altă parte, cercetările ultimilor 70 de ani au adus argumente solide, de natură arheologică, epigrafică, numismatică şi lingvistică, în favoarea continuităţii, a prezenţei populaţiei latinofone daco-romane şi protoromâneşti la nord de Dunăre, după retragerea aureliană14. în acest sens, stau mărturie zecile de aşezări şi cimitire de după secolul III, aparţinând dacoromânilor, mulţimea de monede şi tezaure postaureliene (cu precădere, circulaţia monedelor mărunte de bronz este semnificativă), inscripţiile în limba latină, prezenţa grupurilor de populaţie creştină latinofonă, evoluţia limbii române, hidronimia de origine daco-romană perpetuată până astăzi etc. Continuitatea de locuire în regiunile din sudul Banatului, Olteniei, din Dobrogea şi chiar din sudul Munteniei, adică de pe Valea Dunării pe ambele sale maluri, nu poate fi pusă la îndoială şi datorită faptului că în aceste zone stăpânirea romană şi apoi romano-bizantină a continuat până spre 602 d.Hr., consolidându-se sub împăraţi precum Constantin cel Mare (306-337) şi lustinian (527-565). Dar, în Dacia nord-dunăreană, regiunea cu cea mai densă locuire, unde s-au păstrat cele mai numeroase mărturii ale prezenţei daco-romane după 275, este Podişul Transilvaniei. Faptul nu are de ce să mire pe nimeni, deoarece Transilvania a fost o zonă căreia autorităţile romane i-au acordat o atenţie specială. De altfel, raţiunea economică principală pentru care Dacia a devenit parte a Imperiului Roman au fost resursele Transilvaniei: aurul, argintul, alte minereuri, sarea. Aceste resurse trebuiau exploatate în condiţii optime, fără incidente, opoziţii sau chiar răzvrătiri. Aceste incidente riscau să apară - iar romanii ştiau acest lucru - deoarece tocmai în Transilvania fusese nucleul statului dac liber, capitala religioasă şi politică a daco-geţilor, precum şi centrul rezistenţei antiromane. De aceea, în Transilvania a fost plasată capitala noii provincii - Ulpia Traiana Sarmizegetusa, aici au rezidat cele mai multe legiuni şi trupe auxiliare (legiunile a XIII-a Gemina şi a V-a Macedonica,

16

inqurele care au staţionat cvasipermanent în Dacia, şi-au avut rniZOanele la Apulum şi, respectiv, la Potaissa), aici au funcţionat, raportat la teritoriu, cele mai multe colonii şi municipii, cu cea mai numeroasă populaţie, faptul atestând existenţa în zona intracarpatică a celei mai active vieţi urbane din provincie. în Transilvania s-a făcut cea mai intensă colonizare cu populaţie latinofonă ex toto Orbe Romano (Eutropius), pentru extragerea eficientă a minereurilor, prelucrarea lor, cultivarea ogoarelor etc.

Romanitatea românilor, prioritar lingvistică şi spirituală, s-a manifestat însă în varii domenii, cum ar fi tehnicile de muncă sau structurile social-politice. Astfel, după 275, se perpetuează la nord de Dunăre vechile artefacte romane, continuă prelucrarea metalelor ca şi activitatea minieră, extragerea sării şi

construcţiile din piatră15. Contrar unor supoziţii, oraşele au continuat să fie locuite şi după retragerea aureliană, iar gradul de civilizaţie, inclusiv urbană, era net superior în raport cu barbarii. De asemenea, în Dacia s-au păstrat diferenţierile sociale, mai exact distincţia dintre honestiores şi hum/ffores16. Tezaurele în valoare de mii de sesterţi, personajele care dăruiesc candelabre bisericilor sau care poartă fibule cu inscripţii ca însemne ale puterii derivate din arsenalul funcţionarilor imperiali în secolul IV sunt suficiente mărturii în acest sens. Marea majoritate a acestor mărturii sunt concentrate în interiorul arcului carpatic, adică în Transilvania.

Cu alte cuvinte, Transilvania a fost un nucleu al romanităţii orientale înainte de retragerea aureliană şi a rămas un asemenea nucleu şi ulterior. în aceste condiţii, era firesc ca Transilvania să fie centrul de formare a poporului neolatin, moştenitor a! acestei romanităţi, anume poporul român,

Până la formarea deplină a acestui popor, însă, peste populaţia daco-romană, rămasă la nord de Dunăre fără scutul statului roman, s-au abătut o serie de grave dificultăţi. încă înainte de retragerea oficială a autorităţilor imperiale, în timpul crizei de sub Gailienus (253-268), carpii - un trib de daci liberi -pătrund în Transitvania şi se adaugă vechilor comunităţi daco-

romane. După 275, aşezarea carpilor şi a altor daci liberi veniţi din Moldova, Crişana, Muntenia continuă în fosta provincie. în Banat, au intrat atunci grupuri de sarmaţi iazigi de la apus de Tisa17.

Contrar opiniei curente, goţii au pătruns mult mai târziu, în secolul IV, după 350, pe teritoriul provinciei. Descoperirile aparţinând lor, mai precis vizigoţilor, sunt mai numeroase la sud şi est de Carpaţi, ceea ce demonstrează că masa lor era situată în afara fostei provincii romane Dacia. Aici, unii dintre vizigoţi se vor creştina şi vor trece în imperiu, la sud de Dunăre. Ceilalţi, în 376, în regiunile est-carpatice, vor fi înfrânţi de năvălitorii huni şi vor trece şi ei, în mare măsură, la sud de fluviu sau, cei puţini rămaşi, se vor topi treptat în masa populaţiei băştinaşe. Ostrogoţii au trecut mai târziu peste teritoriile nord-dunărene, în drumul lor spre Apus (secolul V).

Hunii, populaţie nomadă de neam turanic, venită din Asia, provoacă o perturbare generală printre germanicii din regiunea Dunării de Jos. După victoria lor din 376, hunii nu pătrund în vechea Dacie, ci trec prin păsurile Carpaţilor Păduroşi (Nordici) în Câmpia Pannonică. De aici, mai ales sub „regele" lor Attila, vor organiza numeroase expediţii de jaf, unele şi asupra dacoromânilor din Banat, Oltenia şi Transilvania. „Imperiul" hunilor dispare în 454, când ei sunt învinşi de germanicii gepizi la Nedao.

Gepizii, stăpâni formali asupra Daciei timp de peste un secol, sunt prezentaţi ca o populaţie liniştită {quieta gens), trăitoare mai ales în părţile vestice, în Crişana şi pe valea Mureşului. Ei au convieţuit cu autohtonii, fn 566, ei sunt zdrobiţi de către longobarzi şi avari. Cei din urmă, de neam turanic ca şi hunii,

vor profita de victoria asupra gepizilor şi vor prelua dominaţia asupra unor regiuni din Europa Centrală, avându-şi centrul („ringurile avare") în Câmpia Pannonică. Linele descoperiri arheologice le atestă prezenţa modestă în Transilvania, în secolele VII-VIII. După expediţii de pradă în peninsulele Balcanică, Italică şi în Germania, avarii sunt înfrânţi în 796 de către franci şi bulgari,

18

după care viitorul împărat Carol cel Mare le desfiinţează khaganatul" (statul).

Populaţiile barbare enumerate până în prezent - goţi, huni, gepizi, avari -, deşi au provocat mari bulversări pe teritoriul nord-dunărean prin jafurile şi distrugerile comise, nu au putut schimba în mod hotărâtor soarta populaţiei daco-romane din Dacia. Există mărturii clare că această populaţie, rămasă în vechile aşezări sau retrasă din calea năvălitorilor în locuri mai ferite din zona colinară şi de munte, pe văile superioare ale râurilor, s-a adaptat situaţiei create şi a supravieţuit. Pe de altă parte, populaţiile migratoare şi-au avut centrele vremelnicelor lor stăpâniri în afara Daciei, de obicei în Pannonia, şi de acolo şi-au organizat expediţiile de pradă spre est. Lungi perioade de timp, însă, raporturile au fost paşnice, în sensul că şefii migratorilor percepeau o cotă-parte sub formă de tribut din roadele muncii autohtonilor. Uneori, grupuri de migratori s-au stabilit printre daco-romani, au convieţuit cu aceştia şi au sfârşit prin a fi asimilaţi18.

în raport cu toţi ceilalţi năvălitori, situaţia slavilor prezintă o serie de particularităţi. Ei au jucat în ţinuturile romanice dunărene rolul pe care l-au avut populaţiile germanice în apusul Europei.

Izvoarele literare şi arheologice atestă prezenţa slavilor pe teritoriul de azi ai României, în anumite zone extracarpatice, în a doua jumătate a secolului VI. O bună parte a lor trec prin Moldova şi Muntenia spre Peninsula Balcanică, unde înaintează până în Grecia şi spre ţărmul Adriaticei. Şi la sud, ca şi ia nord de Dunăre, slavii au găsit o populaţie romanizată, peste care şi-au impus propria dominaţie, lordanes şi Procopius din Caesarea scriu despre atacurile slavilor împotriva Imperiului Bizantin. Pe teritoriul României, cei mai mulţi slavi au pătruns în secolul VII. Ei se ocupau cu creşterea animalelor, vânatul, pescuitul şi cu agricultura, cultivând mai ales mei şi ovăz. La nord de Dunăre, deşi destul de numeroşi în comparaţie cu alţi migratori, slavii au sfârşit prin a fi asimilaţi de daco-romani, protoromâni şi români, Până prin secolul XII, Ei au exercitat însă asupra românilor

19

anumite influenţe în domeniul vieţii materiale, al organizării social-politice şi al limbii19.

1.3. Etnogeneza românilor

- schiţa unui proces istoric firesc

Formarea poporului român şi a limbii sale sau, altfel spus, etnogeneza

românilor şi glotogeneza românească sunt două laturi fundamentale ale aceluiaşi proces şi nu pot fi privite şi tratate separat20.

Pentru simplificarea exprimării, vom folosi mai ales noţiunile de etnogeneza a românilor ori de formare a poporului român, subînţelegând în cadrul lor şi fenomenul lingvistic adiacent.

Etnogeneza este chestiunea esenţială a istoriei europene în finalul lumii antice şi la începuturile perioadei medievale. în mileniul I al erei creştine se formează pe bătrânul continent popoarele care, în linii mari, vor fi personajele colective principale ale evoluţiei europene până astăzi. Simplificând acest tablou complicat, se poate spune că în Europa contemporană se află trei mari grupuri de popoare, considerate astfel după originea lor şi după înrudirile lingvistice: popoarele romanice sau neolatine (italienii, spaniolii, portughezii, francezii, românii etc); popoarele germanice (germanii propriu-zişi, englezii, olandezii, danezii, norvegienii, suedezii, islandezii etc.) şi popoarele slave (ruşii, ucrainenii, belaruşii, polonezii, cehii, slovacii, bulgarii, sârbii, croaţii, slovenii etc). Evident, cu această clasificare didactică nu s-a acoperit decât circa 90% din populaţia Europei. Mai rămân grecii moderni, care se trag, în linii mari, din vechii greci, apoi maghiarii, finlandezii şi estonienii, aparţinând grupului fino-ugric, de asemenea letonii şi lituanienii ca popoare baltice, albanezii, urmaşi în oarecare măsură ai vechilor iliri, turcii, care prelungesc masa poporului lor dinspre Asia Mică, irlandezii, scoţienii, velşii, bretonii, urmaşi ai cerţilor (galilor) din antichitate, bascii din nordul Spaniei, de origine străveche, preindo-europeană etc.

20

Nu intră în intenţia noastră încercarea de a analiza geneza stuj rnozaic de popoare, populaţii şi limbi. Ne vom opri msă cu a ecare insistenţă asupra tipicului de formare a poporului român, in comparaţie cu celelalte popoare romanice. Popoarele romanice apusene (la cele enumerate mai sus, îi mai adăugăm pe romanşii sau retoromanii din Elveţia, pe dalmaţii, azi dispăruţi, ne provensali - azi aproape complet integraţi francezilor -, pe catalani, înrudiţi strâns cu spaniolii etc.) sunt moştenitoare ale puternicei romanităţi occidentale. Romanitatea orientală, care a trecut prin complicate procese de grecizare şi slavizare, a dat naştere doar poporului român. în ciuda acestui fapt, poporul român s-a format, ca orice popor romanic, din două elemente etnice esenţiale: elementul preroman sau autohton (în cazul românilor - traco-daco-geţii, la francezi - galii, la spanioli -celtiberii, la portughezi - lusitanii etc.) şi elementul roman, comun tuturor popoarelor neolatine, de fapt, factorul de bază pentru profilul viitor al acestor popoare. Spre finalul etnogenezelor, când aceste noi popoare erau aproape formate, s-a mai adăugat, în cazul tuturor, un al treilea element, secundar sau derivat, anume elementul postroman sau migrator (în cazul românilor - slavii, la francezi - francii, la spanioli - vizigoţii, la portughezi - suebii etc). Prin urmare, popoarele romanice de astăzi din Europa sunt rezultatul unei duble asimilări: mai întâi a elementelor preromane, autohtone de

către elementul roman şi apoi a elementelor migratoare de către populaţiile sau popoarele romanice pe cale de desăvârşire21. în acest proces, elementul roman apare drept factor hotărâtor, drept caracteristică de bază sau marcă a individualităţii acestor popoare. Datorită vitalităţii şi forţei acestui element, elementele migratoare de mai mică importanţă (arabii în Spania, Portugalia şi sudul Italiei, normanzii în Franţa de nord şi Italia de sud, pecenegii şi cumanii pe teritoriul României etc.) au sfârşit prin a fi asimilate, lăsând influenţe minime în profilul etno-Kngvistic al poporului neolatin respectiv. Există deci o similaritate perfectă între modul de formare a poporului român şi modul de formare a celorlalte popoare romanice22.

21

Similaritatea se remarcă şi în ceea ce priveşte timpul de formare, în sensul că procesele de etnogeneză au fost paralele în cazul popoarelor romanice. Cu alte cuvinte, aceste procese au început efectiv o dată cu ocuparea provinciei respective de către romani (adică în secolele I î.Hr.-ll d.Hr., cu excepţia Italiei, unde procesul a debutat mai devreme), au atins apogeul în timpul apartenenţei efective a provinciei respective la statul roman (până în jurul anului 400 d.Hr.) şi au continuat până prin secolele VII-VIII, dată după care, cu mici variaţii, popoarele neolatine apar consemnate în izvoarele scrise cu numele lor medievale.

Paralelismul continuă şi în ceea ce priveşte locul de etnogeneză, în sensul că toate popoarele acestea s-au format, cum era şi firesc, pe teritoriile acelor provincii romane pe care s-a produs dubla asimilare de care se amintea mai sus. Astfel, francezii s-au format acolo unde galii, cuceriţi de romani, au devenit latinofoni şi unde galo-romanii i-au asimilat pe franci adică în Gallia, devenită cu timpul Franc/a. Tot aşa, italienii s-au format de la sud de Alpi până în Sicilia, spaniolii şi portughezii în Peninsula Iberică, retoromanii pe locurile unde trăiesc, în număr tot mai mic, şi astăzi, adică în fosta provincie Raetia etc. Este logic ca şi românii să se fi format acolo unde au trăit traco-daco-geţii, peste care au venit ca stăpâni romanii. Acest ioc s-a numit în antichitate Dacia şi a dat numele unor provincii romane situate atât la nord, cât şi la sud de Dunăre. Elementele etnice constitutive ale poporului român (traco-daco-geţii şi romanii), precum şi elementul secundar (slavii) au convieţuit, aşadar, atât în spaţiul carpato-dunărean cât şi în spaţiul dunăreano-balcanic, nu numai în Dacia Aureliană, ci şi în Moesia Inferior. Prin urmare, disputa dacă poporul român s-a format la nord sau la sud de Dunăre este o falsă problemă. Poporul român s-a format pe ambele maluri ale fluviului, unde procesul de romanizare a fost la fel de intens. Ca singur moştenitor al romanităţii orientale şi fiind cel mai numeros popor din sud-estul Europei, poporul român a avut la început o arie de formare mult mai vastă decât teritoriul României de azi. Până în secolul al Vl-lea, această arie s-a menţinut relativ unitară, în

22

ensul că Dunărea de Jos nu era o graniţă etno-lingvistică, ci axa romanităţii

orientale. Migraţia masivă a slavilor la sud de fluviu, cu precădere după 602, a frânt unitatea romanităţii orientale în sensul arătat mai sus. De la această dată cel puţin, nucleul etnogenezei româneşti devine spaţiul carpato-dunărean şi, cu deosebire, Transilvania intracarpatică. Populaţia străromânească de la sud de Dunăre, care nu a rămas pe loc în urma copleşitorului val slav, s-a deplasat în vecinătate, spre sud şi sud-vest. Evident, se poate presupune logic că o parte din romanicii de pe Valea Dunării s-au alăturat romanicilor din nord, dar nu există nici o mărturie istorică explicită, nici în jurul anului 600 şi nici ulterior în evul mediu, în legătură cu vreo mişcare masivă de populaţie de la sud spre nord. Dimpotrivă, toate mişcările semnificative de populaţie care se petrec în acest timp au sensul invers, de la nord şi nord-est spre sud. Protagoniştii unor asemenea mişcări pe distanţe mari au fost însă populaţiile migratoare, pentru care raţiunea de a fi era mişcarea, căutarea de noi pământuri pentru păşunat şi pentru pradă. Străromânii şi românii nu s-au antrenat niciodată în astfel de deplasări, aşa cum nu au făcut-o nici celelalte popoare romanice. Ocupaţia principală a daco-romanilor şi apoi a românilor a fost cultivarea pământului, îmbinată în chip firesc cu creşterea animalelor. în acest sens, ei au practicat de multe ori şi în multe regiuni ale spaţiului românesc un păstorit pendulatoriu, cu sălaşe speciale pentru turmele lor în perioada vârâtului (mai-octombrie) în zonele păşunilor alpine şi cu locuinţe şi aşezări stabile şi permanente pentru restul timpului. E drept că românii au avut faima unor iscusiţi crescători de animale şi a unor excelenţi producători de brânzeturi, întocmai cum au avut-o francezii în apusul Europei, dar nimănui nu i-a trecut prin minte ca, accentuând acest fapt, să pretindă că francezii au fost nomazi. Popoarele romanice nu au practicat nomadismul, deoarece mecanismul lor de formare şi specificul lor nu le-au permis acest lucru.

Formarea poporului român a putut fi privită ca un „miracol" sau ca o „enigmă" din perspectiva faptului că acest popor este - cum s-a văzut - singurul romanic din răsăritul continentului, singurul

izolat de restul romanităţii şi înconjurat de popoare de altă origine şi cu alt specific, şi că este, pe de altă parte, singurul popor romanic de credinţă creştină ortodoxă. „Miracolul" mai poate fi invocat în ceea ce priveşte chestiunea supravieţuirii acestui popor până astăzi, în condiţiile împrejurărilor nefavorabile prin care a trecut. Dar chestiunea „miracolului" nu poate fi pusă în nici un caz în ceea ce priveşte geneza propriu-zisă a românilor ca popor.

fn afara argumentelor istorice aduse mai sus, este evident că, fiind un popor romanic, vorbitor de limbă neolatină, românii s-au format la fel ca toate popoarele romanice.

Mutarea locului de formare a românilor în altă parte decât în regiunile pe care le populează şi azi, unde au locuit daco-romanii şi unde a fost provincia romană Dacia, se poate face numai prin ignorarea izvoarelor istorice şi eludarea analogiilor fireşti şi nu rezolvă nici una din chestiunile tulburătoare invocate mai

sus, în sensul că românii rămân în continuare cel mai numeros popor din sud-estul Europei, rămân mai departe izolaţi sub aspect geografic de restul popoarelor romanice etc.

Marele istoric Ferdinand Lot, sceptic în privinţa continuităţii daco-romane la nord de Dunăre, după lectura unei cărţi fundamentale dedicate temei de Gheorghe I. Brătianu, afirmă: „Totuşi, unde ar trebui să-i plasăm pe daco-români? Ungurii, sârbii, bulgarii şi grecii sunt de acord că ei nu au ce căuta, cu nici un preţ, nici în Transilvania, nici în Serbia, nici în Bulgaria, nici în Macedonia sau în Pind. Ei nu au căzut totuşi din cer şi nu au venit nici din fundul iadului. Această unanimitate împotriva românilor incită, prin urmare, la adoptarea tezei cu privire la dăinuirea daco-romanilor la nordul Dunării.

Am fost primul care am făcut observaţia că nici o mărturie sigură nu este în mod necesar şi peremptorie. Afirmaţia că întreaga populaţie din Dacia nord-dunăreană a fost adusă în sudul fluviului poate să fie la fel de neadevărată ca şi afirmaţia că populaţia romană din nordul Aipilor (din Noricum) a fost adusă în Italia.

24

A priori, este mult mai probabil ca o bună parte din populaţie să fj rămas pe loc. Dacia se întindea pe 250 până la 300.000 kmp. Socotind 10 locuitori pe kmp, aceasta ar însemna 2 până la mjiioane de fiinţe omeneşti. Aceştia nu pot fi transportaţi dintr-o dată nici măcar în mai multe rânduri"23. Ferdinand Lot a exagerat suprafaţa Daciei Romane, de aceea istoricii au estimat azi populaţia provinciei ia circa 800.000 - 1.000.000 de locuitori, fără ca acest lucru să modifice sensul aprecierilor de mai sus.

prin urmare, concluzia este că poporul român s-a format pe un spaţiu vast din regiunea carpatică şi a Dunării de Jos, de o parte şi de alta a fluviului, dar având drept teritoriu-nucleu de formare deplină şi conservare regiunile de deal şi de munte ale fostei Dacii Romane fondate de Traian. Poporul român s-a format într-un proces îndelungat, între secolele l-ll şi VII-VIII d.Hr., ca un popor romanic din romanitatea estică, în urma colonizării şi romanizării Daciei. Invazia slavilor a slăbit în chip sensibil romanitatea sud-dunăreană, diminuându-i mereu potenţialul uman. Datorită romanizării, limba latină s-a impus peste tot în provincia traiană, iar apoi şi în celelalte regiuni ale Daciei, aşa cum se impusese şi în Moesia şi Dacia Aureliană. Limba latină vorbită la Dunărea de Jos (latina populară) a evoluat pe o cale proprie, ca şi latina vorbită în Peninsula Iberică sau în Gal/ia şi a dus treptat la formarea unei noi limbi - limba română. Unitatea limbii române şi faptul că la sud de Dunăre nu s-au format limbi romanice distincte, ci doar dialecte ale limbii române demonstrează încă o dată strânsele contacte dintre romanicii de pe ambele maluri ale fluviului, precum şi faptul că izolarea protoromânilor şi românilor de la sud de fluviu de masa nord-dunăreană a poporului lor s-a făcut relativ târziu, prin secolele VII-VIII, când etnogeneza şi glotogeneza erau aproape terminate,

25

1.4. Numele date românilor în izvoarele medievale

în mod paradoxal, multe popoare sunt cunoscute cu mai multe nume în aria în care trăiesc. Astfel, germanii se numesc pe sine Deutschen, dar francezii îi numesc Allemands, italienii Tedeschi, englezii Germans, românii nemţi, maghiarii nâmetok iar slavii utilizează termeni similari celor român şi maghiar, care, de altfel, au origine slavă.

Maghiarii s-au numit întodeauna pe sine magyarok, dar străinii i-au numit Hongrois (francezii), Hungarians (engelzii), vengri (slavii), unguri (românii) etc. De fapt, maghiarii au nume dublu, deoarece numele date lor de către străini derivă din acelaşi termen.

Polonezii au fost numiţi de către români, în trecut, Ieşi] iar de către maghiari lengyelok. Exemplele ar putea continua cu albanezii, grecii, evreii, olandezii etc. De regulă, popoarele au câte două nume, unul intern, dat de ele însele, şi altul extern, dat, în forme relativ apropiate, de către străini. Nici românii nu fac excepţie de la această regulă. Astfel, ei s-au numit pe sine, întotdeauna, rumâni sau român?*, termen derivat direct din latinescul Romanus. Prin aceasta, românii au păstrat şi cu ajutorul numelui lor amintirea Romei - care Ie-a pus pentru vecie pecetea latinităţii - şi au rămas singurii, cu excepţia micului grup al romanşilor din Elveţia de azi {Raetia romană), care au făcut acest lucru. Dar amintirea Romei la români nu a rămas doar formală şi nu s-a făcut doar prin nume, ci şi prin conştiinţa romanităţii. încă în evul mediu, românii, prin anumite elemente din rândul lor, au păstrat convingerea că ei se trag din romani, că strămoşii lor au venit de la Roma (din lumea romană), o dată cu împăratul Traian25. Ulterior, savanţii ridicaţi din rândul românilor, dar nu numai ei, au alăturat acestei convingeri tradiţionale o teorie ştiinţifică, argumentată. Cert este că marii cronicari români ai secolului XVII (Grigore Ureche, Miron Costin, stolnicul Constantin Cantacuzino) nu au avut nevoie să apeleze la

26

anjştii italieni sau la alţii pentru a afla că românii sunt de origine romană, deoarece s-a demonstrat că aceşti umanişti talieni, călători străini ş.a. au aflat tot de ta reprezentanţii românilor care era originea celui mai răsăritean popor romanic.

Cum au ajuns românii să păstreze acest nume cu rezonanţă atât de apropiată de numele romanus, în vreme ce toate marile popoare romanice occidentale l-au pierdut? Nu este uşor de răspuns la o astfel de întrebare. Totuşi, păstrarea numai pentru români a etnonimului romanus a prilejuit specialiştilor descoperirea câtorva explicaţii: 1) necesitatea populaţiei romanizate de la Dunărea de Jos de a se delimita şi prin numele său de barbarii înconjurători; 2) prestigiul civilizaţiei şi al Imperiului Roman care se afla în spatele denumirii de romanus, 3) credinţa românilor că mai sunt parte a Romei, prin legăturile cu Imperiul de Răsărit şi chiar prin apartenenţa temporară, sub aspect politic şi religios, la acest imperiu; 4) absenţa unor state barbare durabile în centrul şi sud-estul Europei de la care

să se fi putut crea etnonime noi, ca în Apus (de tipul francez, lombard, burgund, catalan etc.)26. De curând, o cercetare aplecată nu doar asupra etnonimului român, ci şi asupra adjectivului românesc şi adverbului româneşte a adus în atenţie noi explicaţii pertinente27. Autorul observă că izolarea comunităţii romanice răsăritene a dus la ruperea legăturilor cu limba latină cultă şi la lipsa unei opoziţii între latina scrisă şi latina vorbită. în Apus, opoziţia lingua latina (limba de cultură) lingua romana (limba populară) a fost restabilită, cu precădere prin Renaşterea carolingiană, dar nu s-a menţinut mult, în locul ei, în Gal/ia, apărând o altă opoziţie, anume între lingua latina (limba bisericii şi a culturii) şi lingua francisca (limba populaţiei romanice şi a francilor romanizaţi). Practic, în tot occidentul Europei, prezenţa limbii latine ca limbă de cultură a determinat comunităţile lingvistice romanice să renunţe la expresia lingua romana şi să recurgă la alte denominări. în plus, în Occident a apărut şi nevoia de delimitare, deoarece erau mai multe popoare romanice, care nu mai puteau revendica, în paralel, pentru sine, noţiunea de romanus. în România de Răsărit nu a existat o asemenea situaţie, deoarece comunitatea

romanică de aici nu avea în preajmă alţi romanici de care să trebuiască să se diferenţieze şi, de la sfârşitul secolului IV, nu a mai suferit vreo influenţă din partea limbii latine de cultură. Lingua romana vorbită în Răsărit - limba populară - nu va mai suferi nici o influenţă din partea latinei bisericeşti sau savante în evul mediu.

Astfel, după mărturia unor călători străini medievali, românii au păstrat cu mândrie numele de romanus şi amintirea Romei.

Străinii i-au numit întotdeauna pe români, până în secolul XIX, vlahi sau cu un cuvânt derivat ori înrudit cu acesta. Denumirea de vlah vine, se pare, de la numele unui trib celt - Volcae - amintit de Caesar28. De aici, termenul a trecut la germani, însemnând în germana veche roman sau gal romanizat. Termenul a fost preluat apoi de slavi, la care a ajuns să aibă sensul de străin, de neslav de limbă romanică. Până la urmă, oricât de variată a fost seria formelor sale, noţiunea desemna aceeaşi realitate etnică, anume un popor de origine romană. Pentru zona sud-est europeană, unde exista un singur popor de origine romanică, românii, este evident că el a ajuns să desemneze direct acest popor. însă statornicirea numelui de vlah acordat românilor în izvoare latine nu s-a făcut pe cale occidentală, ci prin Bizanţ29. Bizantinii desemnau cu numele de Blachoi numai ramura orientală a romanităţii europene, iar apoi numai pe români, pe care autorii bizantini i-au cunoscut dintru început şi direct. De la bizantini, termenul acesta referitor la români a pătruns în sursele latine occidentale: în secolul XI, Analele de la Bari se referă la participarea vlahilor din Imperiul Bizantin la o expediţie imperială în Sicilia30. Cu alte cuvinte, în conştiinţa latină cultă occidentală, termenul a pătruns cu referire la români şi s-a păstrat apoi acest sens.

Termenul a căpătat, în timp, diferite variante, dar realitatea etnică acoperită

este aceeaşi, anume românii. Exemple de variante: Balcho/sau Vlahoi la bizantini, vlahi la slavii meridionali, volohi la slavii de răsărit, valachi, în lumea latino-catolică apuseană, blach la maghiari, la care, în limba vorbită devine olâh, Bloch la saşii din Transilvania31 , Hac, ulah, oulagh la popoarele

28

■ ntale etc. Cu timpul, rareori, termenul a ajuns să însemne şi ° "5/CAsau creştin, tocmai fiindcă românii erau creştini şi, în parte, ăstori, dar acestea sunt sensuri secundare, aflate mereu în ătă directă cu sensul primar, etnic al cuvântului.

IF

Apariţia termenului Blac, Vlah etc. în surse referitoare la bazinul inferior al Dunării şi la Carpaţi marchează, cu siguranţă, intrarea în memoria colectivă a poporului român ca nouă entitate etnică. S-a remarcat, pe bună dreptate, că apariţia unui nume nou pe tabelul popoarelor marchează momentul desprinderii unui nou neam dintr-o comunitate mai mare şi că originea denumirii date de vecini trebuie căutată întotdeauna în sânul poporului nou apărut, că ea oglindeşte caracteristici ale cadrului geografic şi istoric ori trăsături spirituale ale poporului respectiv - limba, credinţa, obiceiurile, numele cu care membrii unui neam se desemnează pe sine etc.32

în cazul românilor, este evident că a contat originea lor romană şi modul cum se denumeau pe sine. într-un fel, termenul de Valachus aplicat românilor reprezintă o traducere a numelui de român, pentru uzul internaţional. Bizantinii, slavii şi, mai târziu, maghiarii au aflat direct că românii se denumeau pe ei înşişi cu un termen ce deriva din romanus, că păstrau conştiinţa romanităţii şi atunci le-au aplicat numele potrivit.

Recapitulând, observăm că românii au două nume: cei de român, cu care s-au denumit întotdeauna şi exclusiv ei înşişi, şi cel de vlah, cu care i-au denumit străinii. Termenul de vlah a avut un sens generic, de popor romanic, şi un sens special, aplicat exclusiv poporului român. Acest din urmă sens s-a impus şi răspândit prin filieră bizantină, deoarece bizantinii au folosit numele de Blachoi numai cu referire la moştenitorii romanităţii orientale - românii. De la bizantini, termenul a trecut în sursele 'aţine occidentale în aceeaşi formă ca-n greceşte - Blachi. De aceea şi sursele latine din jurul anului 1000 şi de la începutul rniieniului II, când folosesc acest termen (cu variantele sale) şi au îri atenţie bazinul inferior al Dunării şi zona carpatică, se referă sxclusiv la români.

29

1.5. Momentul menţionării românilor în izvoarele externe

Consemnarea românilor sub numele de Blachi, Valachi etc. este un fapt istoric cu o semnificaţie aparte în sensul afirmării originii romane a acestui popor în conştiinţa europeană. Adolf Armbruster arată foarte bine importanţa acestui fapt: „ Valachus îndreaptă gândul spre o altă lume; el este o punte simbolică, dar trainică, spre patria antică a neamului [românesc], spre lumea occidentală latină, cea romană în primul rând, dar şi cea germană, prin faptul că

aceasta din urmă preluase moştenirea tradiţiei politice romane chiar în veacul de naştere a poporului român. Noul popor, singurul popor romanic din România orientală, se va bucura de cele mai multe atestări ale originii şi esenţei sale romane tocmai în această lume apuseană care, deşi despărţită de insula romană răsăriteană din pricina evenimentelor mult discutatului an 1000, i-a păstrat amintirea care va lua forme concrete ori de câte ori se va restabili nemijlocit contactul"33.

Cercetătorii, mai ales în ultimele două decenii, au căzut de acord că, atunci când germanii preluau oficial tradiţia politică romană (în 2 februarie 962, Otto I era încoronat la Roma ca împărat), românii erau deja constituiţi ca popor. Despărţirea „insulei romane răsăritene" de lumea apuseană în jurul anului 1000, despărţire evocată de A. Armbruster, s-a produs, susţine autorul, prin catolicizarea Poloniei şi Ungariei, fapt care a făcut ca Europa creştină să devină o unitate catolică, din care Europa Răsăriteană ortodoxă era, cel mai adesea, exclusă. Observaţia este exactă, cu adăugarea corectivului că prima despărţire sau izolare a romanicilor din Est de lumea romanică occidentală se produsese, cum s-a văzut anterior, prin invazia şi stabilirea slavilor la sud de Dunăre, precum şi la vest şi nord de teritoriul actual al României.

fn urma acestor consideraţii, se vede clar că remarca unor autori conform cărora românii apar târziu în izvoarele scrise este superfluă atât cu referire la teritoriul din nordul, cât şi la cel din

30

, I Dunării. Este evident că românii apar ca atare în izvoare

SUmai după constituirea lor ca popor şi că era o imposibilitate

P nsemnarea lor anterioară. Cu alte cuvinte, dacă desăvârşirea

tnogenezei româneşti s-a petrecut prin secolul VIII, este firească

nţjOnarea numelui românilor în surse ulterioare, care se refereau la secolul IX şi la secolele ce au urmat. Deci, după formarea lor ca popor, românii, cu anumite intermitenţe, sunt pomeniţi în izvoare. Desigur, ca exerciţiu pur teoretic, se poate presupune că, înainte de secolele IX-X, trebuiau pomeniţi în surse romanicii aflaţi pe cale de a da naştere poporului român, într-adevăr, până la un moment dat, aceşti romanici sunt vag menţionaţi în scris, dar apoi menţiunile dispar pentru câteva secole, atât în ceea ce priveşte nordul, cât şi sudul Dunării. Se poate oare trage de aici concluzia că romanicii orientali au dispărut cu totul? Nicidecum. Trebuie doar descoperite cauzele care au dus la o asemenea situaţie. Pentru romanitatea sud-dunăreană, se ştie că traco-romanii, dislocaţi din teritoriile pe care le-au locuit în preajma fluviului, au fost împinşi de către slavii invadatori spre regiunile muntoase din sud, spre Macedonia centrală şi meridională şi spre Grecia, depăşind linia de demarcaţie care separa odinioară populaţia de limbă greacă de cea romanizată; unele grupuri au ajuns chiar pe coasta dalmată, iar altele, probabil, şi la nord de Dunăre, unde vor fi consolidat romanitatea carpato-dunăreană, repliată în jurul coroanei munţilor34. Cu alte cuvinte, la sud de Dunăre, s-au creat insule de populaţie romanică

(protoromânească), cuprinsă în mărunte formaţiuni politice slave sau în Hanatul Bulgar. La nord de fluviu, situaţia a fost asemănătoare. în faţa repetatelor invazii, trecătoare, e drept, dar distrugătoare, populaţia romanică s-a retras din zonele deschise, uşor de supravegheat, controlat şi jefuit, preferând regiunile împădurite, văile superioare ale râurilor, depresiunile submontane etc.

Cu alte cuvinte, înaintaşii românilor şi strămânii au încetat să mai fie un factor politic. Dar un asemenea fenomen nu s-a Petrecut doar în cazul romanităţii orientale, ci şi în Apus. Aici, formaţiunile politice din primele secole ale evului mediu, cu o

31

structură etnică foarte eterogenă, sunt desemnate de sursele externe după numele clanului politic dominant35. Astfel, Gallia francă figurează la autorii străini - italieni, iberici, bizantini - sub numele de regnum Francorum sau Franc/a, în timp ce populaţia întregului stat este numită Franc/, fără deosebire de etnie. La fel se întâmplă cu numele de regnum Longobardorum sau Longobardi, referitoare iniţial la Peninsula Italică şi la populaţia de la sud de Alpi. Şi mai înşelătoare este terminologia politică a surselor privitoare la realităţile etnice din bazinul dunărean, unde succesiunea „regatelor" şi „imperiilor" barbare din secolele IV-VIII este mai rapidă decât în Apus. Sub numele de Gothia, Hunnia, Gepidia sau Avaria, adevărate „faţade politice", se ascund realităţi etnice complexe36.

Istoricul Lucien Musset, marele specialist al problemei rnigraţiilor, atrăgea atenţia asupra populaţiei stabile vechi, existente în cadrul acestor „imperii" succesive, fragile şi trecătoare: „Oamenii, foarte adesea, rămân, aşteptând ca soarta să se schimbe, şi intră curând într-o altă combinaţie. Multe imperii, care ne par foarte diferite pentru că nu ne sunt pomenite decât clanurile conducătoare, care într-adevăr se schimbă, pot fi construite astfel succesiv cu aceleaşi materiale"37. Cu alte cuvinte, majoritatea acestei populaţii tăcute, ignorate de surse, era formată cu mare probabilitate din locuitorii provinciilor romanizate. Este firesc ca, acolo unde apar mai târziu popoarele romanice medievale, această populaţie să se fi menţinut.

Prin urmare, s-a observat cu îndreptăţire că sursele externe menţionează cel mai adesea expresia politică dominantă a unui teritoriu, ignorând realitatea etnică, pe când sursele interne (documente de cancelarie, cronici etc), acolo unde există, redau imaginea cvasireală a compoziţiei etnice dintr-o anumită formaţiune politică38. Nici în Occident, izvoarele externe nu-i menţionează în mod direct pe galo-romani, pe celtibero-romani, pe lusitano-romani etc, ci menţionea2ă regatele francilor, vizigoţilor, burgunzilor sau ostrogoţilor. Deci, era normal ca şi în Răsărit, lucrurile să se petreacă la fel. însă, spre deosebire de Apus, în lumea romanică orientală lipsesc pentru o bună perioadă

32

. p sursele scrise interne, care ar fi putut oferi detalii despre df ctura etnică a alcătuirilor politice barbare. Aceasta nu f searnnă însă că lipsesc celelalte surse

care să ateste, ' ODOtrivă la nord şi la sud de Dunăre, prezenţa populaţiei omanizate. în multe cazuri, identificarea acestei populaţii s-a făcut cu ajutorul mărturiilor paleocreştine.

1.6. Creştini şi păgâni la Dunărea de Jos în secolele Hl-X. Cazul românilor

Astăzi este neîndoielnic faptul că în toate provinciile dunărene ale Imperiului Roman, inclusiv în Dacia, creştinismul a avut o anumită răspândire, încă din secolele II-III d.Hr. Urmele directe, izvoarele privitoare la acest creştinism sunt însă foarte puţine, deoarece atâta vreme cât credinţa era ilegală, interzisă, cei care ar fi lăsat asemenea urme s-ar fi expus gravelor persecuţii. După edictul de la Mediolanum (Milano), din anul 313, al împăratului Constantin cel Mare, o dată cu legalizarea creştinismului în imperiu, situaţia se schimbă. în Dacia nord-dunăreană, libertatea credinţei creştine s-a afirmat chiar mai de timpuriu, imediat după retragerea aureliană (cea 275)39.

începând cu secolul IV, credinţa implantată în limba latină în Dacia printre daco-romani este întărită şi răspândită cu ajutorul misionarilor veniţi din imperiu. Rolul fundamental în acest sens l-a avut domnia lui Constantin cel Mare, acela care a acceptat oficial Şi a încurajat deschis creştinismul. El a recucerit, cum se ştie, o serie de teritorii nord-dunărene, a impulsionat evanghelizarea şi creştinarea daco-romanilor, pe fondul structurilor politico-sociale romane, perpetuate în Dacia Traiană şi în zonele vecine. S-a remarcat, pe bună dreptate, că predicarea mesajului Domnului în limba latină a avut un rol important în desăvârşirea romanizării, în Opunerea definitivă a latinei, care capătă astfel un prestigiu sporit peste tot în imperiu sau unde a fost imperiul40. De aceea, în ciuda dispariţiei bruşte din Dacia, prin retragerea aureliană, a doi

factori de romanizare, anume armata şi administraţia, creştinismul, prin compensaţie, a dat un nou impuls continuării acestui proces după 275-313. Izvoarele care stau mărturie pentru amploarea creştinismului latin la nord de Dunăre sunt tot mai numeroase în prima jumătate a secolului IV. Aceste surse - simboluri creştine (cruci, porumbei, peşti, monograme ale numelui lui Hristos) însoţite de texte în limba latină - nu lasă nici o îndoială asupra purtătorilor noii credinţe: ei nu pot fi decât dacoromânii, deoarece numai ei vorbeau şi scriau latineşte şi numai ei puteau la acea dată, la nord de fluviu, să fie creştini, în condiţiile în care primii barbari se vor creştina ceva mai târziu. Primii barbari evanghelizaţi la nord de Dunăre (dar nu în fosta Dacie Romană) au fost un grup de goţi, pentru care a fost trimis ca episcop misionar U/fila (Wulfi/a), între 341-348, dar acesta predica şi în limba latină, nu doar în gotică, semn că între ascultătorii săi se aflau şi daco-romani41.

Creştinismul a fost transmis românilor prin strămoşii lor traco-daco-romani, care primiseră cuvântul lui Dumnezeu în limba latină. Noţiunile fundamentale ale credinţei sunt denumite în limba română prin termeni moşteniţi din limba latină: Dumnezeu din Domine Deus, biserică din basilica, cruce din crucem, creştin din christianus, a cumineca din comunicare, a boteza din baptizare,

rugăciune din rogationem etc. Principalele sărbători creştine au tot nume latineşti: Rusalii, Florii, Crăciun, Paşti, Sângeorgiu, Sânziene, Sântămărie etc. însuşi cuvântul generic „sărbătoare" este şi el de origine latină. Prin urmare, românii au fost creştinaţi treptat, în perioada timpurie a etnogenezei lor, începând cu secolele II-MI, creştinarea înfăptuindu-se în limba latină.

Din acest punct de vedere, ca şi din cele ale originii şi limbii, românii se deosebesc de toate popoarele vecine lor, în sensul că ei sunt cei mai vechi creştini din această zonă şi singurii care nu s-au creştinat !a o dată anume, prin voinţa unui conducător, cum au făcut-o bulgarii, sârbii, croaţii, cehii, slovacii, polonezii, ruşii, ungurii. Dintre toate popoarele din vecinătate, numai grecii - şi ei autohtoni în această parte de Europă - s-au creştinat de timpuriu (cu ceva înaintea daco-romanilor) şi treptat, ca şi românii, fără

34

• nunerea credinţei de sus, numai că, firesc, ei au primit creştinismul în limba greacă.

până aici nimic nu pare neobişnuit, numai că ulterior evoluţia a fost de aşa natură încât românii vor fi singurul popor romanic din Europa devenit ortodox, adică dependent de Constantinopol şi având drept limbă a cultului limba slavonă. Ortodoxia şi slavonismul au însoţit întreaga evoluţie medievală a românilor şi cu toate că, începând cu secolele XV-XVI, s-au scris şi s-au tipărit tot mai multe lucrări şi acte în limba română, alfabetul chirilic s-a menţinut până în secolul XIX42.

Desigur, nu este uşor de explicat şi de urmărit o asemenea evoluţie. Sunt însă câteva fapte incontestabile. Stabilirea capitalei imperiului la Constantinopol (330) şi apoi împărţirea statului în Imperiul Roman de Apus şi cel de Răsărit (395) au făcut ca provinciile dunărene şi populaţia creştină a fostelor provincii romane să menţină legături tot mai anevoioase cu Roma. Pentru daco-romani, protoromâni şi români situaţia a devenit fără ieşire după stabilirea masivă a slavilor în Peninsula Balcanică. Slavii şi statele lor au întrerupt pentru un timp legăturile, firave, câte mai erau, ale romanicilor dunăreni cu Roma, astfel încât singurul centru religios cu vocaţie ecumenică rămas accesibil acestora a fost Bizanţul. Mai mult, după o perioadă de existenţă a unei aşa-numite „biserici populare", fără o organizare ierarhică riguroasă şi canonică, atunci când s-a ivit posibilitatea şi nevoia organizării temeinice a bisericii la români, nici măcar legăturile cu Patriarhia constantinopolitană nu mai erau simple şi nemijlocite. între timp, slavii, care profitaseră de decăderea Imperiului Bizantin şi preluaseră ei înşişi, în forme alterate, ideea imperială bizantină, deveniseră intermediari între centrul Bisericii Răsăritului şi români. De aceea, prin slavii sud-dunăreni - cu veleităţi de dominaţie politică şi ia nord de fluviu -au ajuns românii să-şi menţină legăturile cu Bizanţul, să-şi desăvârşească organizarea bisericească şi să înlocuiască limba latină ca limbă a cultului cu slavona. Această înlocuire trebuie să se fi petrecut prin secolele IX-X, deşi există indicii că în unele re-

giuni limba latină s-a menţinut în biserica românească mai mult timp43.

Aceasta nu înseamnă că românii au rămas ataşaţi ierarhiei răsăritene în mod definitiv. Lupta între Roma şi Bizanţ pentru întâietate în spaţiu! românesc, pentru subordonarea bisericilor românilor a continuat până în secolul XIV, cu sorţi schimbători de izbândă. Totuşi, apropierea geografică de Bizanţ şi influenţa slavo-bizantină dinspre sud au făcut ca imperiul să constituie mereu un model şi un protector pentru români, chiar şi atunci când acesta nu mai reprezenta decât o idee. Prin urmare, nu ortodoxia şi slavonismul au determinat ruperea contactelor românilor cu Occidentul, ci realităţile geopolitce şi istorice ale zonei central-sud-est-europene de după secolul IV. Se poate spune chiar că din cauza acestor evoluţii care au condus la izolarea românilor faţă de Apus, au ajuns românii să adopte ortodoxia şi slavonismul. Nu este mai puţin adevărat că, ulterior, după adoptare, ortodoxia şi slavonismul - fenomene circumscrise unui spaţiu relativ izolat şi profund ataşate tradiţiei - au favorizat menţinerea românilor departe de cultura Apusului şi de realizările adiacente ei.

1.7. între Roma şi Bizanţ: state incipiente în centrul şi sud-estul Europei spre finalul mileniului I al erei creştine

După invazia şi aşezarea slavilor pe spaţii vaste din centrul şi estul Europei, spre deosebire de ceea ce se întâmplase după venirea migratorilor anteriori, tabloul etnic al regiunii s-a modificat. Nici valurile barbare care vor urma slavilor (protobulgari, pecenegi, cumani), cu excepţia ungurilor, nu vor supravieţui sub aspect etnic, ci vor fi asimilate de populaţiile şi popoarele preexistente. Alcătuirile politice ale barbarilor care i-au precedat pe slavi în zonă au fost labile, fără consistenţă. Slavii, deveniţi de timpuriu sedentari, au examinat o vreme modelele de state pe

le aveau în preajmă (Imperiul Bizantin, statele germanice, care jeS statul franc merovingian), dar, în general, nu au putut mal efectiv la alcătuirea de organizaţii statale, fără impulsuri venite din exterior sau din lumea neslavă vecină. Cu "utorul unor asemenea factori, însă, slavii au avut capacitatea de si organiza până la urmă în jurul Daciei şi Pannoniei state temeinic constituite, durabile, unele orientate până la urmă spre spiritualitatea apuseană, altele spre cea răsăriteană.

în secolul VII, slavii din Peninsula Balcanică formează prima lor formaţiune politică - „Uniunea celor şapte triburi" - fără prea mare consistenţă şi unitate. Cu ceva mai devreme, în stepele de la nordul Munţilor Caucaz, se formase uniunea triburilor protobulgare („Bulgaria Mare"), sub conducerea hanului Kubrat. Protobulgarii erau o populaţie de neam turc, înrudită cu hunii şi avarii. După moartea lui Kubrat, o parte dintre ei, în frunte cu Asparuch, s-au îndreptat spre apus, oprindu-se pentru un timp la nordul Dunării de Jos. Aici, ostile bizantine au încercat să-i oprească (cea 680), dar au fost înfrânte de bulgari, care au trecut la sud de fluviu şi au ocupat regiunea din nord-estul Bulgariei de astăzi. Astfel s-a făurit statul bulgar, cu capitala la Pliska. Această alcătuire politică s-a consolidat abia sub hanii Krum (802-814) şi Omurtag (814-831), în vremea

cărora statul devine o puternică forţă politică şi militară şi începe să ducă o politică de expansiune. Bulgarii s-au creştinat în anul 864, sub hanul Boris (852-889), devenit prin botez Minai!. După creştinarea forţată, s-a accentuat asimilarea elementelor etnice bulgare (=protobulgare) de către slavi, astfel că în jur de 900 acest proces de topire în masa slavă era, în linii mari, încheiat. Prin urmare, bulgarii cuceritori de neam turc au lăsat doar numele lor unui popor slav. La cumpăna secolelor IX şi X, bulgarii îi vor avea în frunte pe ţarii Simeon (893-927) şi Petru l (927-969), implicaţi în conflictul kieveano-bizantin şi interesaţi de evoluţia politică la nord de dunăre. între timp, slavii îi asimilaseră şi pe tracii romanizaţi, °bligându-i pe românii sud-dunăreni, cum s-a văzut, să se retragă sPre Dunăre ori spre locuri mai ferite. în anul 1018, Imperiul Bizantin, iritat de expansiunea bulgară şi de încercarea acestora

37

de preluare a ideii imperiale, a ocupat Bulgaria şi a pus capăt astfel „Primului Tarat Bulgar". Al doilea tarat, întemeiat pe la 1185-1187, avea să fie iniţial, conform surselor, româno-bulgar ca structură etnică şi cu dinastie românească în frunte44.

Este interesant că, începând cu secolul VIII, sursele greceşti şi latine menţionează existenţa în Peninsula Balcanică a numeroase formaţiuni politice slave incipiente, numite Sclavinii, în Grecia, Macedonia, în regiunile din vestul şi nordul peninsulei. în multe dintre ele, era clar că slavii erau doar clanul politic dominant şi că populaţia majoritară era formată din greci - care sprijineau politica imperială de elenizare a grupurilor alogene -, din traco-romani şi iliro-romani45.

La sârbi, alcătuirea unor structuri politice incipiente a fost frânată o vreme de lupta dintre Bizanţ, Khaganatul avarilor, statul franc şi Bulgaria, pentru dominarea teritoriilor din sud-estul Europei. Totuşi, prin secolele VII l-IX, se încheagă mici formaţiuni ca Raşka, Duklja, Zahumlje etc. Spre finalul secolului IX, puterea aristocraţiei creşte, iar cnejii îşi lărgesc posesiunile. Ca urmare, jupanul Vlastimir se poate opune expansiunii bulgare şi primeşte creştinismul în formă răsăriteană, în jurul anului 874. Totuşi, la începutul secolului X, regiunile sârbeşti intră în componenţa Taratului Bulgar şi este nevoie de un efort deosebit, susţinut de cneazul Rasciei, Ceaslav Clonimirovici (cea 928-950), pentru ca Serbia să obţină din nou independenţa şi să-şi mărească teritoriul. La începutul veacului XI, Serbia intră sub stăpânirea Imperiului Bizantin, se eliberează până spre finalul secolului, dar se destramă în urma rivalităţilor interne în secolul XII.

Nici croaţii şi slovenii nu au avut o soartă mai bună în privinţa organizării lor statale. Micile cnezate din secolul VIII reprezentau în fapt uniuni tribale. La sfârşitul secolului VIII cnezatele slovene din Carintia şi cele croate au fost cucerite de ostile lui Carol cel Mare. După moartea lui Carol, slovenii şi croaţii ajung sub stăpânirea Franciei de Est (Germaniei). După mijlocul secolului IX, o mare parte din Croaţia s-a eliberat de sub germani şi s-a unit sub cneazul Trpimir (845-864), care şi-a consolidat

itatea ^ a cucerit teritorii de la bulgari. Pe la 879, devine a eaz Branimir care, pentru a evita ingerinţele bizantine, intră în faături cu Papalitatea. în anul 925, cneazul Tomislav (910-930) ste proclamat rege al Croaţiei, moment în care biserica ouseană devine oficială. De la 1102, Croaţia va ajunge parte-a Coroanei Sf. Ştefan, adică a Ungariei, pentru câteva secole.

Slavii de apus erau prin veacurile VI-VII sub autoritatea şefilor de triburi, stânjeniţi însă de dominaţia avară. Sub conducerea francului Samo, triburile ceho-morave se răscoală contra Khaganatului Avar (623) şi se unesc într-o formaţiune care rezistă şi în faţa francilor, dar se destramă la moartea creatorului său, la 658. Mai târziu, în prima jumătate a secolului al IX-lea, s-a format cnezatul Moraviei Mari, primul cneaz atestat istoriceşte fiind Mojmir I (830-846). Sub cneazul Rostislav (846-870), prin anii 863-864, ajung în Moravia fraţii Kiril (Constantin) şi Metodiu care impulsionează opera de creştinare în formă răsăriteană şi introduc liturghia slavă. Legenda Sandi Metod/7 relatează că, înaintea fraţilor Kiril şi Metodiu, la slavii moravîeni au venit misionari de la români, greci şi nemţi46. Prin urmare, alături de bizantini şi carolingieni, românii au contribuit la creştinarea slavilor, chiar în afara spaţiului dacic. între 870 şi 894 domneşte cneazul Svatopluk, care, ca şi predecesorii săi, Mojmir şi Rostislav, se află în luptă cu germanii. Statul morav este slăbit şi împărţit între fiii lui Svatopluk în momentul când triburile maghiare îl atacă, prin 905-906, distrugându-i principalele structuri şi anexând ulterior o parte a lui - Slovacia - statului maghiar. Cehii au fost parte a Moraviei Mari, până în jur de 900, când, cu circa 10 ani înainte de prăbuşirea statului, s-au separat, punând bazele propriei formaţiuni politice. Sub cnejii Vaclav (Venceslas), Boleslav I şi Boleslav II, între 921-999, statul ceh se consolidează. Cu precădere sub Vaclav (921-935), politica de creştinare forţată trezeşte mari nemulţumiri. Totuşi, creştinarea continuă şi, după înlăturarea ultimelor influenţe creştine răsăritene şi a liturghiei slave aduse de Kiril şi Metodiu, cehii şi slovacii vor trece definitiv sub influenţa bisericii romane. Afectat de raidurile maghiare de jaf, Boleslav I va contribui la victoria

germană de la Lechfeld (955), victorie ce va pune capăt asalturilor ungureşti spre Apus.

Unirea triburilor polone s-a făcut relativ târziu în jurul câtorva centre mai importante. Astfel, pe la mijlocul secolului IX, s-au creat cnezatul vislianilor, în Polonia Mică, şi cnezatul polianilor, în Polonia Mare. La 899, după tradiţie, cnezatul vislianilor a fost cucerit de către Polonia Mare, iar procesul formării statului s-a încheiat spre anul 1000. Primul suveran cunoscut este cneazul Mieszko I (960-992), din neamul Piaştilor. în 966, Mieszko este convertit la creştinismul apusean de către misionari din Cehia. Sub Boleslav cel Viteaz (992-1025), statul cunoaşte o perioadă de extindere şi de înflorire, deşi se acutizează

conflictul polono-german, care va conduce adesea la impunerea suzeranităţii germane asupra Poloniei şi la prefigurarea expansiunii germane spre est, în detrimentul slavilor.

Triburile slave de răsărit, locuind teritorii imense şi având slabe legături între ele, au suferit timp îndelungat de pe urma atacurilor dinspre est şi nord. Primele formaţiuni politice certe sunt semnalate în secolul IX (Slavia, Kuiavia, Artania) şi, unele dintre ele, au primit un impuls în organizarea lor din partea varegilor (vikingilor). Astfei, primui cneaz important al Novgorodului, Oleg, era de origine varegă. El a cucerit, pe ta 882, Kievul, devenit capitală a formaţiunii ruse şi a supus o serie de alte triburi slave. încep campaniile ruse, împotriva Bizanţului, continuate de cneazul Igor, de soţia sa Olga (devenită cneaghina) şi de cnejii Sviatoslav şi Vladimir în secolul X. Sub Vladimir (980-1015), statul kievean atinge apogeul puterii sale. în jur de 988-989, Vladimir se căsătoreşte cu sora împăratului bizantin Vasile II Bulgaroctonul şi se botează, marcând astfel adoptarea oficială de către ruşi a creştinismului răsăritean. Urmează conflicte numeroase cu polonii, cu Bizanţul, cu alte triburi slave, cu năvălitorii pecenegi şi cumani. Toate acestea vor slăbi mult şi vor fărâmiţa statul Rusiei kievene.

Prin urmare, cu puţine excepţii, până prin secolele Vlll-IX şi chiar ulterior, slavii din centrul, sud-estul şi estul Europei au trăit

nizaţi în triburi şi uniuni de triburi. Din secolele VIll-IX, aceştia Ol^trecut ja organizarea unor formaţiuni statale incipiente, fără să a unţe total la vechea structură tribală. Adevăratele state ^ dievale s-au constituit însă în zonă numai după creştinarea onoarelor slave (cea 864-1000) şi s-au consolidat şi centralizat abia în primele secole ale mileniului II47.

1.8. Structuri terîtorial-politice ale protoromânilor şi românilor între secolele IV-IX d.Hr.

Din punct de vedere oficial şi formal, viaţa politico-statală în Dacia Traiană a încetat la finele secolului IU d.Hr., o dată cu retragerea autorităţilor romane, a armatei şi administraţiei la sud de Dunăre. Această viaţă politică tradiţională şi-a urmat cursul însă în celelalte provincii de la Dunărea de Jos sau, altfel spus, în zona sudică a romanităţii orientale. Pe de altă parte, cum s-a văzut, întinse regiuni din Banat, Oltenia şi Muntenia, adică de la nord de fluviu, au continuat, până prin secolul VI, să facă parte oficial, cu intermitenţe, din imperiu. Spre acesta, spre imperiu, a continuat să graviteze, intens şi permanent, populaţia romanizată de la nord de Dunăre.

Imperiul a rămas chiar şi pentru romanicii abandonaţi un model de organizare politică şi este de presupus că, în forme adaptate, unele instituţii politice romane au continuat să existe. Nicolae lorga, cu o deosebită putere de evocare, a sesizat cu mult timp în urmă continuarea formelor de existenţă romane după retragerea stăpânirii imperiale şi după dispariţia imperiului. '■■■■Populaţiile romane, în Gallia ca şi la Roma, în vechea capitală, ^ Şi pe ţărmul Adriaticii, în văile Balcanilor, pe Dunăre şi în Carpaţi, în Sardinia, silite

să se apere ele însele, s-au constituit în democraţii populare, cu mândria de a reprezenta, în faţa unui dominator stabilit în vecinătatea lor sau pe însuşi teritoriul lor, r°manii (Romaniae), ţări de romanitate naţională, a cărei amintire

41

s-a perpetuat în numele Romagnei italiene, ca şi în cel al romanşilor din Alpi, al românilor din Peninsula Balcanică şi de p§ teritoriul vechii Dacii"48. Nicolae lorga reconstituie insule de latinitate, organizate judicios, care, acolo unde vor fi mai numeroase şi mai temeinic aşezate, vor supravieţui, se vor uni şi vor da naştere statelor medievale ale popoarelor de limbă neolatină de mai târziu. P.P. Panaitescu vedea această vieţuire şi convieţuire sub forma „pânzelor de populaţie", imaginându-şi populaţia romanică (devenită poporul român) întinsă din nordul Dunării până în Pind şi la Salonic, în simbioză cu populaţia slavă49.

Istoricii şi lingviştii au evidenţiat prezenţa acestor romanii devenite apoi vlahii, adică ţări româneşti, din Grecia, Macedonia şi Pind până în Maramureş şi Bucovina. Pe măsura evoluţiei proceselor etnolingvistice, pe măsura impunerii slavilor dominatori, ele se vor rări şi micşora la sud de Dunăre. Pe valea fluviului, însă, în jur de 600 d.Hr., ideea apartenenţei spirituale a autohtonilor la lumea romană era foarte puternică. Pe când generalul bizantin Petru, fratele împăratului Maurikios (582-602), sosea la Dunărea de Jos, „infestată de incursiunile acestor noi «briganzi» [slavii], cu o egală lipsă de respect faţă de foedera şi societates, el găseşte castele adăpostind o populaţie care, în această vreme, ca şi cu câteva decenii în urmă, considera teritoriul ei ca o România opusă barbaricum-u\\i\ şi se intitula romani (Romani)"50. Nicolae lorga vede aceste romanii sau romanii populare ca fragmente de romanitate organizate autonom, după ce autoritatea imperiului nu Ie-a mai putut ocroti; în aceste romanii, situate pe întreg teritoriul ce aparţinuse imperiului, s-a aflat principalul factor de continuitate romanică şi principalul element constitutiv al lumii medievale51.

Societatea europeană a evului mediu timpuriu a avut trei forme de organizare politică, potrivit opiniei lui Nicolae lorga -imperiul, formaţiile barbare şi romaniile. „România reprezintă acum în Occident [secolul VII] acelaşi lucru ca în Orient încă în secolul VI. Ea e teritoriul care nu a fost ocupat şi care nu e dominat permanent de barbari. Există deci trei forme politice şi

42

tionale posibile în această vreme: imperiul care guvernează, aii barbari care au putere şi, între imperiul care guvernează prin mijloacele sale şi pentru scopurile sale şi regii barbari, şefi ai unui teritoriu care le aparţine, cu un drept şi sub o formă sau cu un alt drept şi sub o altă formă, o România populară. Acolo unde viaţa antică, viaţa latină, s-a menţinut datorită doar populaţiei, nu există «jmperiu"' ci această România. *z

Şi pe teritoriul locuit de traco-daco-romani, de protoromâni şi apoi de români, aceste romanii trebuie să fi fost o realitate. între momentul retragerii

autorităţii imperiale şi cel al apariţiei primelor formaţiuni politice menţionate expressis verbis în documente există o perioadă de tranziţie prin care este evident că s-au transmis românilor valorile lumii romane antice.

Autoritatea lumii barbare nu a putut înăbuşi asemenea realităţi, cum s-a văzut, deoarece „regatele" şi „imperiile" migratorilor şi-au avut centrele în afara Daciei, pe de o parte, şi pentru că, oricum, aceste „state" aveau regulile lor de „colaborare" de la distanţă cu populaţia locală. Cu alte cuvinte, între autoritatea nominală a barbarilor şi amintirea autorităţii imperiului - autoritate redevenită realitate uneori - romanicii şi-au conservat propriile forme de organizare, de tradiţie romană şi romano-bizantină. Astfel, când s-a cristalizat deplin primul stat centralizat şi independent românesc, el s-a numit Domnia a toată Ţara Românească, adică Dominatio totius terrae romanae53. De aceea, şeful statului real s-a numit domn (din latinescul dominus), iar şeful statului model, care fusese şi mai exista acum, dar departe, fapt pentru care devine personaj de basm, s-a numit împărat (din latinescul imperator). Autoritatea domnului se întindea asupra ţării (din latinescul terra), conduse de dregători (din latinescul dingo, -ere), întruniţi, alături de alţi fruntaşi, în adunări (din latinescul adunare). Ţara cea mare era împărţită în ţari mai mici, fortificate natural (era o „ţară de ţări"), în judecii sau judeţe (din latinescul iudicium,- ii) şi ducate (din latinescul ducatus), devenite, sub influenţa slavă, cnezate şi voievodate, fără ca vechile denumiri să dispară integral. Organizarea judiciară se baza pe lege, pe judecată şi pe dreptate, toate cuvinte de

origine latină. Apărarea ţării, judeţului, judeciei-cnezat sau ducatului-voievodat se făcea prin oaste, prin cetăţi, iar luptătorii aveau spade, arcuri, săgeţi măciuci şi ghioage (toţi termenii subliniaţi au fost moşteniţi în română din limba latină). Biserica (din latinescul basilica) fusese şi ea organizată, cum s-a văzut, pe baza vechiului model roman, influenţat însă serios după secolul IX de rânduiala slavo-bizantină.

Rezultă că nici în epoca daco-romană târzie (a doua jumătate a secolului IV) şi nici în epoca migraţiilor, populaţia locală din Dacia nu a revenit la forme strict egalitare, ancestrale de organizare, ci a perpetuat structuri sociale şi politice ale antichităţii din perioada imperiului, cum a făcut peste tot populaţia romanică54. Astfel, comunităţile rurale străromâneşti nu-şi datorează organizarea lor modelului slav, ci celui din epoca romană târzie. Pământul arabil, în sistemul roman, se împărţea prin tragere la sorţi, iar loturile se numeau sortes, ca şi la români, mai târziu. Posesorii sorţilor purtau la romani numele de vicini, iar la români cel de vecini*. Pădurile şi păşunile erau folosite în condiviziune şi la romani, iar defrişările şi desţelenirile făcute pe seama acestor locuri neîmpărţite se numeau curaturi, după un termen latin. Pământul se măsura în fălcii, cuvânt derivat din latinescul falces, iar loturile se mai chemau moşii (cuvânt dacic) sau bătrâni(din latinescul veteranif'.

Se vede cum formele de conducere a satelor şi organizarea vieţii economice

şi cotidiene în aceste comunităţi au păstrat pecetea structurilor romane. Aceste structuri s-au transmis de la sat la stat.

Prin urmare, toate instituţiile marcante ale statului medieval românesc - puterea centrală, administraţia, armata, justiţia, biserica - au rădăcini romane. Acest lucru nu era posibil dacă, după secolul III, nu se menţineau forme şi formule de organizare politică romană la strămoşii românilor. Unele din aceste forme au fost numite generic, cum s-a văzut, romanii sau romanii populare, deşi caracterul lor „egalitar" sau „democratic" nu trebuie exagerat. Ele erau formate din sate sau fsate (din latinescul

tum)< adică din aşezări întărite, conduse de juzi sau cnezi. ^osS ^q ,je pericol, mai multe judecii-cnezate se uneau, având - frunte un conducător militar numit ducă sau, sub influenţa irJ v^ voievod. Cu timpul, ducatul-voievodat se menţine şi după ^cerea primejdiei. Aceste formaţiuni, mai mari sau mai mici, rveaU în cadrul lor, in nuce, toate instituţiile care urmau să rezideze la alcătuirea statului propriu-zis de mai târziu: o conducere formată de juzi-cnezi, duci-voievozi, „oameni buni şi bătrâni", organe de ordine şi de apărare, instanţe de judecată ce împărţeau dreptatea după rigorile acelui ius valachicum, şi locaşuri bisericeşti.

înaintaşul unui asemenea conducător român pare să fi fost creştinul latinofon Zenovius, acela care, după anul 300, dăruia un candelabru ca ofrandă (votum) unei basilici din centrul Transilvaniei şi marca ofranda cu un chrismon (monograma numelui lui Hristos) şi cu o inscripţie în latineşte57. Faptul mărturiseşte indubitabil existenţa în secolul IV, la Biertan, a unei comunităţi creştine de limbă latină. Exemple de acest gen există mai multe, referitoare la Transilvania, Oltenia şi Banat, dar mai ales la Dobrogea, unde viaţa oficială romană şi romano-bizantină a continuat până târziu.

Evident, ca peste tot pe teritoriul fostului imperiu, şi romaniile din Dacia au rămas multă vreme în umbră, în anonimat. Cvasitotalitatea „regatelor" pomenite în Occident după căderea Romei sunt barbare, adică sunt de creaţie barbară. Abia târziu a ieşit la iveală şi elementul latinofon din aceste regate.

Convieţuirea românilor cu slavii şi afirmarea pentru o vreme a slavilor ca element dominator sub aspect politic, înainte ca ei să se topească între români prin asimilare, au făcut ca formaţiunile politice de la Dunăre şi Carpaţi să aibă o anumită componentă slavă. Dominaţia, mai mult nominală, a Primului arat Bulgar la nord de Dunăre a susţinut această componentă.

Asemenea formaţiuni politice, cu o structură etnică destul de complexă, dar consemnate şi afirmate ca slavo-române, şi-au c°nsolidat cu timpul statutul. Acelea dintre ele care au reuşit să

supravieţuiască dominaţiei ungare, pecenege, cumane şi tătat, şi-au afirmat identitatea românească şi au dat naştere statei medievale româneşti58.

NOTE

1 N. lorga, Histoire des Roumains, passim (voi. I/2, intitulat Le Rome).

2 F. Lot, La fin du monde antique, passim; idem, Les destinâs & l'Empire, passim.

3 L. Musset, Les invasions, passim.

"Vezi D. Tudor (coord.), Enciclopedia, p. 682-683 (cu bibliografie).

6 M. Pallottino, Le origini, passim.

6 J.J. Hatt, Histoire, passim.

7J.M. Blâsquez, La Romanizacion, passim.

8 M. Pavan, La provincia Pannonia, passim.

9 A. Premerstein, Moesien, passim.

10 De la V. Pârvan, Dacia, passim, până azi s-au elaborat lucrări fundamentale dedicate Daciei Romane şi etnogenezei românilor, scrise de C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, D. Protase, l.l. Russu, R. Vulpe, D. Tudor ş.a.

11 Historia augusta, cap. Vita Aureliani, 39, 7.

12 D. Protase, Autohtonii, p. 264.

13 Eutropius, VIII, 6,2.

14 Vezi lucrările lui Gh. I. Brătianu, C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, IX Russu, D. Protase ş.a.

15 A. Diaconescu, C. Opreanu, Câteva puncte de vedere, p. 573-574.

16 Ibidem, p. 578.

17 D. Protase, op. cit, p. 262-263.

18 Vezi Relations, passim.

191. Fischer, Latina dunăreană, p. 207-211.

2C Vezi H. Daicoviciu, The Ethnogenesis, passim.

21 CC. Giurescu, Formarea, p. 5-6.

22 Ibidem, 6.

46

„ Qh ,. Brătianu, Une enigme, p. 173-174.

» v Arvinte, Roman, passim.

25 c papacostea, La Românite des Roumains, p. 15-24.

2« V. Arvinte, op. cit.,p. 75-80.

v Ibidem, P- 80-96.

28 a. Armbruster, Romanitatea, p. 19-23.

29 st Brezeanu, „Romani" şi„Blachi", p. 1332.

31 a. Armbruster, cp. cit., p. 20.

33 /{«te/n, p. 21-22.

34 Şt. Brezeanu, Les roumains, p. 388-389.

35 Ibidem, p. 389-390.

36 Ab/tfem, p. 390.

37 L. Musset, op. c//., p. 63.

38 şt. Brezeanu, Les Roumains, p. 389-403.

39 N, Gudea, I. Ghiurco, Din istoria creştinismului, p. 130.

40 Al. Madgearu, Romanizare, p. 480-481.

41 Fontes, p. 110-111.

42 P.P. Panaitescu, începuturile, passim; idem, Introducere, passim.

43 Vezi unele istorii ale culturii, bisericii şi limbii române, semnate de PP. Panaitescu, Şt. Lupşa, Gh.l. Moisescu, Z. Pâclişanu, O. Densusianu, A. Philippide, Al. Rosetti, I. Coteanu ş.a.

E. Stănescu (coord.), Răscoala Asăneştilor, passim. St. Brezeanu, Les Roumains, p. 391.

St. Brezeanu, Les Roumains, p. 391. A6 M. Rusu, Considerapi, p. 194.

Pentru formarea structurilor statale medievale la slavi, vezi Fr. rnic' Les Slaves, capitolele dedicate începuturilor evului mediu. ^N. lorga, studii, p. 29-30.

^ -p- Panaitescu, Introducere, p. 121; A. Armbruster, op. cit, p. 22. 51 N' 'orga, Studii, p. 35.

?• papacostea, în Postfaţavo\. N. lorga, Studii, p. 405.

47

52 Ibidem,

53 Ibidem, p. 406.

54 A. Diaconescu, C. Opreanu, op. cit., p. 588.

55 Ibidem, p. 589-590.

56 Ibidem, p. 590.

57 Em. Popescu, Inscripţiile, p. 387-389.

58 Ş. Papacostea, Geneza, passim.

48

2 Societatea ungară timpurie. <$e \a Munţii Ilrali spre centrul "Europei

2.1.Ungurii înainte de secolul X: deplasarea de la Munţii Urali la nordul Mării Negre

După invazia protobulgariior la sud de Dunăre (cea 680 d.Hr.) au trecut mai bine de două secole până când un nou val de migratori, anume ungurii, să-şi facă apariţia din stepele nord-pontice, în secolul IX. Cam în aceeaşi vreme cu ungurii sau chiar cu puţin înainte de ei, în anumite zone ale spaţiului dunăreano-pontic şi intracarpatic, au început să atace pecenegii, populaţie de neam turc, originară din Asia Centrală. Din secolul XI încep atacurile uzilor şi cumanilor, cei din urmă exercitând chiar o dominaţie mai îndelungată asupra spaţiului extracarpatic. în fine, la 1241, spaţiul românesc a fost atacat de tătari1.

Revenind la unguri sau maghiari, constatăm că aceştia erau o populaţie fino-ugrică, din ramura ugriană, originară din spaţiul cuprins între Munţii Altai şi nordul Iranului. în secolul I d.Hr., ei au Ptecat din această regiune şi s-au aşezat pentru un timp în ţinuturile cuprinse între Munţii Urali, fluviul Volga şi râul Kama.

Sursele prime referitoare la unguri sunt orientale, apoi bizantine şi, în final, latine occidentale şi slave. Cele mai ^portante izvoare bizantine în acest sens sunt Taktika Apăratului Leon Filosoful (886-912) şi De administrando imperio, lucrare aparţinând unui alt împărat, anume Constantin porfirogenetul (913-959).

fn teritoriul dintre Urali şi Volga, ungurii ajung, alături de une|e triburi turcice şi slave, sub dominaţia Khaganatului Khazar. Acest „stat", întemeiat la sfârşitul secolului VII, a durat peste 300 de ani şi a vegheat ca prin poarta dintre Munţii Urali şi Marea Caspicg să nu mai treacă mari valuri nomade spre Europa. S-a exprimat, pe bună dreptate, opinia că de efectele acestei pax khazarica au beneficiat şi regiunile româneşti, deoarece acestea, de la trecerea protobulgarilor la sudul Dunării (cea 680) până la invazia ungurilor (cea 895-896), s-au bucurat de o anumită perioadă de linişte dinspre est2

Profitând de decăderea Khaganatului Khazar, incapabil să mai oprească, după 800, deplasările nomazilor, ungurii şi pecenegii se desprind treptat de sub controlul khazarilor şi înaintează spre vest, în regiunea dintre Don şi Nipru. Pe Don, contra ungurilor şi altor migratori, khazarii, cu ajutor bizantin, au ridicat la 837 cetatea Sarkel. în lungul lor periplu de la Urali şi Volga spre Nipru, ungurii au intrat în contact cu populaţii iraniene, cu alanii, cu slavii şi cu triburi turce, precum cel al onogurilor, nume de la care, se pare, derivă şi cel al ungurilor. Explicaţiile climatologice, anume instaurarea climei excesiv de aride în stepă, pot fi tentante în justificarea drumului fino-ugricilor spre vest3, dar ele nu trebuie absolutizate, deoarece marile migraţii barbare dinspre est spre vest au reprezentat o constantă circa un mileniu. Or, în acest interval de timp,variaţiile climatice au fost aleatorii şi, indiferent de ele, nomazii s-au scurs spre vest şi sud-vest.

Pentru perioada de timp cât ungurii au staţionat în stepele dintre Marea Caspică şi Marea Neagră, există date precise în lucrarea amintitului împărat bizantin - Constantin VII Porfirogenetul -, terminată pe la 950, deşi interpretarea acestor date astăzi nu este întotdeauna uşoară.

Scriitorul împărat ştia că cele mai vechi sălaşe ale ungurilor fuseseră situate în vecinătatea Khazariei, într-o regiune numită Lebedia sau Levedia, după numele unui conducător de uniune tribală ungur4. E posibil ca Lebedia să fi fost situată undeva în zona Don-Nipru. Deşi dependenţi formal de khazari, ungurii nu

nutut fi apăraţi de aceştia în momentul când pecenegii aU u invadat. Atacul peceneg a fost distrugător şi, în urma lui,

' îunea tribală a ungurilor s-a divizat: o parte a lor s-au refugiat u e persia, iar o altă parte au pornit, după tradiţie, spre vest,

lingând în regiuna Atelkuzu sau Etelkuzu. Sensul denumirii este se pare, mesopotamia sau între râuri. între care râuri se vor fi aşezat ungurii în drumul lor spre Apus este mai greu de precizat. Ipotezele au fost multiple: Nipru şi Prut sau Bug şi Şiret ori Nistru şi Prut. în stadiul actual al cercetărilor, cu toată gama de hidronime - unele bizare de-a dreptul - care apare în izvoare, este greu de formulat o concluzie definitivă5. Să reţinem, însă, ca ipoteză de lucru, că Atelkuzu ar putea să fie situat între Nipru şi Prut sau între Nipru şi Nistru, adică

undeva la nordul Mării Negre. Ţinând seamă de faptul că în cronicile latino-maghiare, Etul(Etel) este identic cu Donul6, limita estică a ţinutului în discuţie ar putea fi acest din urmă râu sau Doneţul, dacă nu cumva „între râuri" înseamnă, în cazul de faţă, „între Donuri", adică între Don şi Doneţ. în primele decenii ale secolului IX, triburile ungurilor migraseră deja în această regiune.

încă din această perioadă există ştiri că ungurii s-au apropiat temporar de zona de la nord de gurile Dunării. Astfel, pare că la 837, chemate de bulgari, cetele ungurilor au venit spre a-i opri pe adrianopolitanii deportaţi în vremea hanului Krum la nordul Dunării să se repatrieze. Dar grecii au respins atacul unguresc, iar exilaţii s-au putut îmbarca pe navele bizantine7. Ungurii vor mai fi menţionaţi la Dunărea de Jos prin 895-896, când se angajează în luptă contra bulgarilor, ţinând partea bizantinilor8.

Prin urmare, conform izvoarelor narative, nu există nici o dovadă peremptorie că ungurii şi-ar fi avut sălaşe stabile în secolul IX în preajma gurilor Dunării. îmbinând extrasele izvoarelor narative cu rezultatele investigaţiilor arheologice şi 'ingvistice, istoricul Victor Spinei a ajuns la opinia pertinentă că, în ultimele şapte decenii ale secolului IX, teritoriul locuit temporar de Un9uri era „de la Don şi Doneţ, până spre Bugul de Sud sau eventual chiar până la Nistru, acest spaţiu corespunzând cu AtelkuzullEtelkuzu (Etelkoz) din De administrando imperio"9.

51

fn perioada cât ungurii au vieţuit vremelnic la nordul Mării Negre, ei s-au implicat, în a doua jumătate a secolului IX, în conflictele din zona Dunării pannonice10. fn această zonă, la 796, se produsese destrămarea Khaganatului Avar, al cărui loc voiau să-l preia deopotrivă Imperiul Franc, Moravia Mare şi Taratul Bulgar. Prima intervenţie ungurească este consemnată la 862. între timp, se produsese revolta lui Karlomann contra tatălui său Ludovic Germanicul (împăratul Franciei de Est, viitoarea Germanie), iar moravienii, aflaţi de partea fiului răzvrătit, solicitaseră ajutorul ungurilor. Aceştia trec pentru prima oară Carpaţii Păduroşi, pătrund în răsăritul statului franc {Pannonia de pe malul drept al Dunării) şi trec la măcelărirea populaţiei. O altă expediţie ungară similară a avut loc, probabil, în zonă, în 863. în acelaşi an, împăratul Ludovic face apel la ajutorul bulgarilor contra moravienilor. Cu această ocazie vin amintiţii Kiril şi Metodiu, care încep creştinarea acestor slavi de apus, orientând temporar spre Bizanţ statul morav, dependent deocamdată, cum s-a văzut, de Francia Răsăriteană.

fn 881, o nouă invazie ungurească s-a produs, cu înaintarea până la Viena (concomitent cu o expediţie a khabarilor), probabil tot cu asentimentul unui suveran (acum Svatopluk) al Moraviei Mari. Expediţia a fost din nou urmată de un atac bulgar antimoravian, declanşat la cererea francilor.

După aceste intervenţii de partea moravienilor, în 892, ungurii se alătură armatelor germanice ale lui Arnulf şi se îndreaptă contra foştilor aliaţi, fn 894, când moravienii lui Svatopluk erau iar în conflict cu germanii, ungurii revin în

Pannonia, de data aceasta de partea moravienilor. Ei se dedau la jafuri, omoruri şi iau în captivitate populaţie din dreapta Dunării. în timpul acestei expediţii, cneazul Svatopluk moare, iar statul se divide între fiii săi.

în concluzie, înainte de stabilirea definitivă în Pannonia (896), ungurii au urmat o evoluţie politică relativ complexă, rămânând însă la stadiul de populaţie nomadă, de stepă. După o şedere îndelungată în ţinuturile dintre Munţii Urali şi Volga (secolele I-VIII

unde au fost influenţaţi de triburi turcice, ungurii se
i ează spre vest (probabil la cumpăna secolelor VIII-IX),
^P igbedia (între Don şi Nipru), iar de aici, cândva în primele
sPr njj a|e secolului IX, ei ajung în Atelkuzu (probabil între Nipru
i Nistru), unde rămân până la 895-896.
fn secolul IX, din Atelkuzu, ungurii participă la o expediţie spre
ile ounării (în 837) şi la câteva incursiuni în Pannonia (în 862,
863 881, 892 şi 894). Trecerile spre Dunărea pannonică s-au
făcut după toate indiciile, prin păsurile Carpaţilor Păduroşi, adică
prin cea mai rapidă şi lesnicioasă cale de acces în zonă.

2.2. Realităţi etnice, social-politice şi economice în cadrul triburilor ungureşti înainte de secolul X

în momentul stabilirii în Atelkuzu şi al expediţiilor spre Bulgaria şi Pannonia, ungurii prezentau caracteristici tipice ale unei societăţi nomade, aflate în stadiul gentilico-tribal de organizare.

Populaţia nomadă din alianţa de triburi conduse de maghiari la sfârşitul secolului IX cuprindea elemente etnice destul de eterogene: majoritatea vorbea maghiara, limbă de origine fino-ugrică, iar minoritatea vorbea dialecte turc. Şapte triburi erau considerate ca ungureşti - dar nu erau în totalitate - şi unul era format din trei vechi triburi turc, în principal, probabil, din khabari, pe aparţinuseră odinioară alianţei de triburi a khazarilor. lmpărţirea pe triburi se menţine în Ungaria până sub Ştefan I (997-1038), dar clanurile se păstrează până mult mai târziu.Viaţa economică a triburilor ungureşti în secolul IX a fost relativ recent detaliată pe baza împrumuturilor lingvistice de origine bulgară, turcică, alană şi iraniană pătrunse în limba ungară, după aPrecierile specialiştilor, „între a doua jumătate a secolului VI şi sfârşitul secolului IX"11. Prin această metodă s-a stabilit că OcuPaţiile principale ale ungurilor în perioada „cuceririi patriei" lor erau creşterea animalelor, prelucrarea produselor animaliere,

li!

cultivarea pământului (cereale, legume, pomi fructiferi, viţă-de-vjţ etc), metalurgia şi alte variate meşteşuguri12.

Numai că izvoarele scrise, cele arheologice, analogiile ş, evoluţia triburilor ungureşti între secolele VI-IX nu permit formularea unor atât de entuziaste concluzii. O societate caracterizată prin ocupaţii de genul celor enumerate mai

su$ trebuie să fie exclusiv sedentară; or, mărturiile referitoare |j populaţia aflată în discuţie conduc categoric la concluzia că triburile ungureşti erau nomade până la stabilirea lor în centrul Europei.

Din toate mărturiile istorice aflate la dispoziţia cercetătorilor reiese clar că ocupaţia principală, fundamentală, a ungurilor, până în jur de 900, era creşterea animalelor (mai ales vite, oi, cai), combinată, evident, cu vânătoarea şi pescuitul. Existau şi ocupaţii adiacente creşterii animalelor, cum ar fi prelucrarea rudimentară a produselor animaliere care nu se consumau pe loc; se practica, probabil, în anumite situaţii, şi o cultivare primitivă a plantelor, dar este cvasigeneral acceptat faptul că, aidoma tuturor populaţiilor nomade, ungurii se axau prioritar pe creşterea animalelor, celelalte preocupări fiind incidentale.

S-a demonstrat că, în condiţiile ecologice ale Eurasiei, crescătorul de vite din stepe era obligat - în scopul de a-şi hrăni turmele - la un mod de viaţă nomad sau seminomad13. Numărul mare de animale deţinute de nomazi pretindea păşuni foarte întinse. De pildă, conform unor aprecieri, în stepele Asiei Centrale, o singură oaie avea nevoie vara de un hectar de păşune14. Numărul mare de animale epuiza repede resursele nutritive ale păşunilor, de aceea trebuiau căutate permanent alte locuri cu vegetaţie bogată. De aici decurge modul de viaţă nomad al crescătorilor de animale din stepă şi de aici se desprinde faptul că nomadismul propriu-zis nu se poate practica decât în câmpie.

Nomadismul ungurilor reiese şi din denumirea de turci, care li se da acestora în izvoare contemporane bizantine şi, mai rar orientale. Prin acest nume erau desemnate, de regulă, toate populaţiile ce locuiau în stepele sudice ale Europei Răsăritene,

Hferent de originea lor etnică reală, dar mai ales populaţiile 'n made. Situaţia este asemănătoare cu cea din antichitate, când, n . terrnenul de sciţi, în afară de sciţii propriu-zişi, erau denumite P. |te triburi, mai ales cele nomade15. Izvoarele scrise se referă * îndoielnic |a acest trai nomad în cazul ungurilor. Astfel,

oqraful arai3 ibn RUSţa (cea 900)16 spune că ungurii locuiau în corturi, ducând un trai nomad, în căutare de păşuni, că teritoriul lor era delimitat de două fluvii care se vărsau în Marea Neagră şi că iarna ei se îndreptau spre malurile celor două fluvii, practicând pescuitul. Este drept că autorul arab pomeneşte şi suprafeţe agricole pe teritoriul vast controlat de unguri, dar nu menţionează cine lucra aceste terenuri.

Geograful Al-Bacri scrie şi el că ungurii trăiau în corturi17. Un tratat anonim de geografie redactat în 982 în Afganistan menţionează, în acelaşi spirit, că ei „stau iarna pe malul râului care îi separă de ruşi" şi se hrănesc cu peşte18. Aceleaşi detalii le dau şi Gardizi şi Marvazi, cel din urmă adăugând că ungurii migrează, ghidându-se după vegetaţie19.

Un alt argument în favoarea unei vieţi nomade a ungurilor, cu accent pe creşterea animalelor, este oferit de călătorii occidentali ajunşi în bazinul Votgăi, înainte de declasarea marii invazii tătaro-mongole20. Aceşti călători şi trimişi

pretind că i-au descoperit pe strămoşii ungurilor sau o populaţie înrudită cu ungurii, locuind o ţară denumită Magna Hungaria, pe malurile Volgăi. Acei oameni erau păgâni, nu cultivau pământul şi aveau herghelii uriaşe, hrănindu-se cu carne, lapte şi sânge de cal. Cu alte cuvinte, erau nomazi. Alţi călători confirmă aceste constatări: Wilhelm de Rubruck întâlnea între Volga şi Ural pe başchiri, despre care spune că aveau aceeaşi limbă cu ungurii, că erau păstori şi nu aveau oraşe. Giovanni de Plano Carpini, cam în aceeaşi vreme (secolul XIII), spune că Başchiria este Hungaria Magna, iar un însoţitor al acestuia nota că başchirii sunt antiqui Ungari. Chiar şi pentru ungurii din Pannonia s-a utilizat o vreme de către geografii Şi cronicarii orientali numele de başchiri (Pascatur, Bascard, Basghird), plasaţi, în acest caz, în vecinătatea românilor21.

Ajunşi în Pannonia, ungurii au mai practicat o vreme traiul nomad şi au continuat să locuiască în corturi. Despre Arpad se ştie că, ajuns în insula Sepel (Csepel), a rămas acolo din aprilie până în octombrie, în acord cu perioada păşunatului de vară22. Bazinele râurilor au fost împărţite între triburi şi s-au înregistrat, în Pannonia, unele tendinţe de regrupare în cadrul comunităţilor tribale.

Constantin Porfirogenetul oferă detalii despre organizarea social-politică a ungurilor23. El dă numele triburilor ungare şi menţionează triburile khabare care li s-au alăturat. Pe conducătorii unguri, împăratul scriitor îi aseamănă cu voievozii (comandanţii militari) şi arată că primul astfel de conducător a fost Levedi. Cercetările mai recente au completat şi corectat acest tablou. Conducătorul triburilor ungurilor este numit în unele surse cu titlul de kundu sau kende, cuvânt de origine khazară. A doua demnitate era, se pare, gulaş, gylas (devenită gyu/a), cunoscută şi la pecenegi şi la protobulgari. Mai jos decât gylas în ierarhie era karkha, ceea ce poate să fi însemnat judecător ori soldat24. Majoritatea numelor triburilor ungureşti sunt de origine turcică şi semnifică, în multe cazuri, o demnitate. Explicaţia este lunga convieţuire şi influenţa suferită de fino-ugrici în stepele Eurasiei din partea populaţiilor turce. Ca în orice societate gentilico-tribală, şi la unguri munca sclavilor nu era utilizată în cadrul economiei.

- —" — -.,*, , st mort)

se

a unguri munca sclavilo

Prin urmare, la venirea lor în Pannonia, ungurii erau organizaţi după modelul gentilico-tribal, duceau un tip de viaţă nomad şi erau păgâni. Cucerirea Pannoniei de către unguri nu a avut ca scop întemeierea unui stat, ci găsirea unui nou loc de popas în lunga deplasare a lor dinspre est spre vest. Mutările periodice se explică prin exigenţele nomadismului şi prin presiunile duşmanilor externi, cu precădere ale altor migratori.

Nomadismul ungurilor este atestat de toate izvoarele scrise care se referă la ei pe parcursul mileniului I, până în secolul X. însăşi lunga lor deplasare, cu popasuri periodice între râurile Ural şi Volga, în Lebedia, în Atelkuzu şi

Pannonia, ilustrează acest lucru. Un asemenea mod de viaţă presupune ca ocupaţie de bază

56

tarte, -nomadismul.

Presupunerea că ungurii trebuie să fi avut şi alte ocupaţii de bază se leagă de faptul că produsele animaliere nu pot asigura exclusiv nevoile de viaţă ale unei populaţii. în esenţă, judecata este corectă, numai că sursa principală de venit a ungurilor, ca şi a altor migratori, până la sedentârizare, nu este economia proprie, ci prăzile capturate prin jafuri. Chiar şi după venirea în Pannonia, când economia proprie s-a consolidat mult, ungurii au întreprins în cea 60 de ani (896-955) 33 de mari incursiuni de jaf în nordul Germaniei, centrul Franţei şi Italia. Numai Bavaria a fost atacată în 11 rânduri, iar Lombardia de 13 ori26. Toate aceste expediţii s-au soldat cu prăzi uriaşe. Totuşi, după aşezarea în Pannonia, societatea ungurilor va cunoaşte treptat transformări fundamentale, sesizabile cert în ultima treime a secolului X.

2.3. Invazia şi aşezarea ungurilor în Câmpia Pannonică: momentul producerii lor

Chestiunea momentului stabilirii definitive a ungurilor în Câmpia Pannonică, precum şi cea a căii urmate de aceştia din

57

Atelkuzu spre ţinta lor au rămas, în ciuda izvoarelor relativ clare în acest sens, probleme controversate. Istoriografia mai veche părea să fi căzut de acord în mod cvasiunanim că ungurii s-au revărsat în Pannonia în anul 896, trecând prin nordul vechii Dacii, prin Carpaţii Păduroşi şi pasul Verecke. h anii din urmă, lucrurile nu mai par să fie atât de clare.

De curând, s-a elaborat, primordial pe baza imaginaţiei, un întreg scenariu, cu totul schimbat faţă de datele oferite de izvoare27. Atacul pecenegilor - aliaţii bulgarilor - asupra ungurilor din Atelkuzu este plasat în 894 şi nu în 895. Campania ungurilor conduşi de Levente în Bulgaria ţarului Simeon nu ar fi condus la victoria bulgarilor în acelaşi timp cu succesul peceneg din Atelkuzu, ci în 895. Se presupune, în continuare, că, din cauza atacului peceneg, armata învinsă nu s-a mai putut întoarce spre Atelkuzu, ci a trebuit să traverseze Carpaţii Meridionali în Transilvania, unde tocmai se revărsau ungurii din Atelkuzu, ce veneau prin toate păsurile Carpaţiior Orientali. în fine, s-a mai avansat ideea că, la moartea lui Svatopluk, în 894, călăreţii unguri din Pannonia nu ar mai fi revenit în stepele nord-pontice, ci ar fi iernat pe cursul superior al Tisei. în acest fel, concluzia venea de la sine: în 895, „toate forţele importante ale ungurilor se găseau în bazinul Carpaţiior", pe care-! ocupară fără probleme (vreo 300.000 kmp), căci nimeni, afară de bulgari, nu li s-a opus28.

Construcţia de mai sus, deşi ingenioasă, este fragilă şi contrazice o serie de izvoare importante.

Cronicile greceşti, izvoarele germane şi arabe oferă o cu totul altă versiune a evenimentelor din finalul secolului IX, petrecute pe fondul conflictului dintre

Bulgaria şi Imperiul Bizantin. Astfel, Niketas Skleros, trimis cu flota ia Dunăre, a luat legătura, în numele împăratului Leon VI Filosoful (886-912), cu principalii conducători unguri, Arpad şi Cursan (Kusan), pe care i-a cointeresat să colaboreze în războiul contra bulgarilor29. Călăreţii unguri au trecut la sud de Dunăre şi, împreună cu bizantinii, l-au înfrânt pe ţarul bulgar Simeon cel Mare (893-927) şi au prădat

58

•tala Preslav. Ulterior, beligeranţii au ajuns la pace. Analele de Ca'piilda plasează o invazie a ungurilor în Taratul Bulgar în vara la. g95 şj o atta, cu un clar impuls bizantin, în 896. E posibil ca, de *U' t să fie vorba de o singură expediţie30.

ţn ciuda păcii încheiate, ţarul Simeon a făcut apel la pecenegi e determinaţi la rândul lor şi de presiunea altor turanici, îi asaltau pe unguri dinspre răsărit. Atacul conjugat al bulgarilor şi pecenegilor, care a condus la înfrângerea ungurilor, a avut loc, conform Analelor de la mănăstirea Fulda şi cronicarului arab Tabari, în anul 896. în acelaşi an, împăratul german Arnulf, datorită unui pericol iminent, lua măsuri pentru apărarea oraşului (urbs) Mosaburg (Mosburg) din Pannonia3^.

Aceste date, coroborate cu cele din cronicile latino-maghiare, conduc la concluzia că, în 896, uniunea tribală a ungurilor a fost dislocată din stepele nord-pontice şi s-a repliat în Pannonia. Zona, cum s-a văzut, era cunoscută de unguri, datorită participării lor la acţiunile militare de acolo, în a doua jumătate a secolului IX, pe fondul disputelor dintre franci (germani), bulgari şi moravieni, accentuate după distrugerea Khaganatului Avar. Este posibil ca ideea mutării sălaşurilor lor din stepele nord-pontice la Dunărea pannonică să fi apărut la unguri înainte de 89632, dar actul propriu-zis, în toată amploarea lui, s-a pus în practică numai în 896. Astfel, uniunea de triburi ungureşti, condusă de Arpad, fiul lui Almos, formată, conform tradiţiei, din şapte triburi la care se adăugase un trib aliat de khabari, pătrunde în Câmpia Dunării pannonice, unde ocupă un teritoriu relativ întins, fără a întâmpina o rezistenţă deosebită.

In concluzie, se poate spune că nu există nici o mărturie certă privind mutarea ungurilor din Atelkuzu în Pannonia înainte de anul 896. în acord cu majoritatea izvoarelor, evenimentele anilor 895-896 se derulează astfel: bizantinii încheie o alianţă cu ungurii contra bulgarilor şi dezlănţuie concomitent un atac asupra acestora din urmă; revenindu-şi după şocul suferit, bulgarii îi atrag pe pecenegi de partea lor şi declanşează în mod concertat Un război contra ungurilor, în urma căruia, în vederea

59

supravieţuirii, aceştia din urmă aleg soluţia mutării mai spre apus, în Pannonia.

fn legătură cu invazia şi cu aşezarea ungurilor în Pannonia, tot în sensul deplasării mai adânc în timp a evenimentului, s-a formulat şi teoria „dublei

descălecări"33, similară ideii vehiculate de cronicile latino-maghiare, idee conform căreia venirea hunilor (consideraţi înrudiţi cu ungurii) ar fi marcat prima descălecare, iar venirea ungurilor pe cea de-a doua. în noua variantă, modernizată, a teoriei, ungurii apar drept descălecători secunzi, iar onogurii (plasaţi în locul hunilor din varianta tradiţională) sunt consideraţi drept primii veniţi şi infiltraţi în Pannonia în jur de 670, cam în vremea când protobulgarii migrau spre Peninsula Balcanică.

Teoria nu se susţine, deoarece se bazează doar pe deducţii şi speculaţii, nu pe surse. Nu există nici o mărturie certă despre identitatea dintre onoguri şi unguri şi nici chiar despre prezenţa onogurilor în Pannonia în perioada invocată. Pe de altă parte, nu a putut fi dovedită continuitatea între presupuşii invadatori din jurul anului 670 şi ungurii veniţi în 896. Prin urmare, ca şi „teoria" înrudirii şi continuităţii între huni şi unguri (transpusă în legenda eroilor eponimi Hunor şi Magoi), „teoria" onogură rămâne la stadiul de ipoteză lipsită de fundament istoric real.

2.4. Drumul urmat de unguri din Atelkuzu spre Câmpia Pannonică

Şi chestiunea traseului, a itinerarului urmat de unguri din stepele nord-pontice spre Pannonia a devenit, în ultimul timp mai ales, o problemă controversată. Două sunt, în principal, opiniile exprimate de istorici în legătură cu acest traseu: 1) deplasarea ungurilor spre apus prin trecătorile Carpaţilor Nordici, în speţă prin pasul Verecke, aşa cum făcuseră mai toate populaţiile migratoare anterior; 2) trecerea ungurilor prin păsurile Carpaţilor Orientali, peste Transilvania şi, poate, chiar pe la

60

por*'

de Fier, ceea ce ar fi condus, după unii, la luarea în a Transilvaniei, în 895-896, înaintea Pannoniei34.

nesigur, nu se poate exclude a prioriVarianta pătrunderii unei ane a ungurilor spre patria lor actuală prin Carpaţii Orientali, 00 j că sursele interne latino-maghiare şi cele externe sunt n asiunanime în a susţine o cu totul altă cale de înaintare spre C st a respectivelor triburi. Astfel, în Cronica lui Anonymus, se Drezintă clar trecerea ungurilor prin Carpaţii Nordici (Păduroşi), nrintre slavii din Halici: „şi aşa, venind prin pădurea Hovos, ei au descins în părţile Ungului şi, în timp ce treceau pe acolo, au numit acel loc pe care l-au ocupat mai întâi Muncas [Munkâcs, azi Mukacevo, în Ucraina]"; în altă parte, acelaşi cronicar spune că triburile ungurilor au plecat de ia Kiev (Kyeu) şi au trecut prin Vladimir {Lodomer) şi Halici (Gal/cia), „astfel ca, peste Howos, să coboare spre apus în ţara Pannoniei"35. Descinderea în Pannonia, în chip real sau mitic, este pusă pe seama sfatului ducilor (conducătorilor) rutenilor: „şi după ce ducele Almus s-a folosit de locul din Halici o lună întreagă pentru odihnă, ducele din Halici şi ceilalţi însoţitori ai săi, ai căror fii fuseseră daţi ca ostatici, începură să se roage astfel de Almus şi de fruntaşii săi ca să se coboare peste Howos, spre apus, în Pannonia. ... Iar ducele Almus şi fruntaşii săi, mulţumiţi de sfatul

rutenilor, au încheiat cu ei cea mai statornică pace" şi „au plecat din Halici spre ţara Pannoniei"36.

Simon de Keza, un cronicar care s-a inspirat din alte izvoare decât Anonymus, scrie că, în drum spre Pannonia, ungurii „au trecut prin ţara pecenegilor, cumanilor albi şi prin cetatea Kievului, şi apoi s-au oprit la râul numit Hung, unde au întemeiat o cetate"37. Mai departe, acelaşi scriitor precizează: „Prin urmare, acest Arpadcn oamenii săi a străpuns mai întâi Munţii Rutenilor Şi şi-a implântat iniţial cetatea sa pe râul Ung"38. Munţii Rutenilor sunt, fără îndoială, Carpaţii Nordici sau Păduroşi, care au format un timp hotarul între Regatul Ungariei şi cnezatul Halici-Volânia39. Dacă ungurii numeau acei munţi ai rutenilor, prin reciprocitate, ruŞii îi numeau ai ungurilor. Se ştie acest lucru din vechea cronică rusească Povestea anilor trecuţi (Povesf vremennych let), care

61

spune despre drumul spre vest al ungurilor, plasat greşit în §<v „Ungurii trecură pe lângă Kiev .... Venind din răsărit, ei merge în grabă prin munţii cei fnalţi care se cheamă ungureşti"40.

Toate aceste denumiri geografice reale, cum ar fi \q„ Vladimir, Halici, Ung, Munkâcs, Munţii Ungureşti sau Rutene« etc, aflate în legătură cu drumul ungurilor spre Pannonia, nu rv, duce decât la o singură concluzie, anume că acest drum $., desfăşurat pe la nord de fosta Dacie, pe unde au trecut şi hunii mai toate popoarele stepei, în speţă prin pasul Verecke. De altfel în sprijinul acestui adevăr vine şi arheologia, deoarece pe v^tea Tisei superioare, în zonele Zemplin şi Szabolcs, s-au descopetţ cele mai vechi morminte maghiare primitive41. Trecerea unguri^ pe lângă Kiev, prin Vladimir şi Halici confirmă opiniile acela istorici care plasează Atelkuz-u\ undeva la sud de Kiev şi la vest de Nipru, spre Bug sau chiar spre Nistru, dar în nici un caz ma spre apus.

în Cronica pictată de la Viena {Chronicon Pictim Vindobonense), scrisă de Marcus de Katl, terminată în 1358, cu cea 150-200 de ani după Cronica lui Anonymus, se consemnează acelaşi traseu al ungurilor spre Pannonia, prin Munţii Rutenilor ţ pe ia râu! Ung42. Dar spre deosebire de vechile cronici latino maghiare, această cronică intercalează la un moment dat în text relatarea că Almos, tatăl lui Arpad, ar fi fost omorât în Erdek (=Transilvania), iar ceata lui ar fi rămas o vreme acolo, pentru a se întări, înainte de a pătrunde în Pannonia43. fa legătură cu această întâmplare, copiată apoi şi în cronici din secolul XV, există câteva îndoieli: 1) ea este în contradicţie cu texte din aceeaşi Cronică pictată, care spun că ungurii au venit i" Pannonia prin Rutenia; 2) este în contradicţie cu Cronica lui Anonymus, care menţionează numele tatălui lui Arpad în legătura cu trecerea prin Carpaţii Păduroşi; 3) ea este în contradicţie Şl * scrierea lui Simon de Keza, care nu s-a inspirat din Anon/mus< are dezavantajul că pare o intercalare târzie; 5) la autorii bizan'_ numele lui Almos nu este menţionat între conducătorii ungu din anii '90 ai secolului IX. Astfel, la Georgios M°n^c^ conducătorii uniunii tribale a ungurilor în preajma confruntau

.. y simeon sunt Arpad şi Cusan {Kursan), iar la bulgaro porfirogenetul apare în asemenea postură numai Consta0 acestor date şi a regulii de succesiune la

fie nomade, Almos pare să nu fi avut niciodată calitatea P°pu , ~\ confederaţiei tribale ungare; 7) conform cercetărilor

Hor a

te calitatea de şef suprem al uniunii tribale a ungurilc receIjnL)t cert ia un moment dat lui Cusan {Kursan)*s.

l ciuda acestor argumente solide, nu putem exclude complet ibilitatea ca o ceată a uniunii tribale a ungurilor să fi trecut prin T°ansilvania spre Pannonia. Dar, chiar dacă, teoretic, acest lucru ar fi putut întâmpla, el nu a avut nici o importanţă şi nici o urmare imediată. în 896, ungurii abia au reuşit să se statornicească peste o parte a Câmpiei Pannonice. Transilvania, cum se va vedea, va fi cucerită târziu şi treptat, iar când au întreprins prima incursiune de jaf asupra „ţării de peste pădure", după 900, ungurii nu aveau nici un fel de cunoştinţe despre regiunea atacată.

2.5. Numărul ungurilor în jurul anului 900

Aspectele numerice au fost şi vor rămâne mereu controversate, mai ales când ele se referă la perioada prestatistică. Totuşi, în ciuda nesiguranţei, se pot face unele estimări. Astfel, potrivit opiniilor specialiştilor, raportul numeric între sedentarii agrar-pastorali şi nomazii ce ocupau suprafeţe identice ca mărime ar fi de aproximativ 10 la 146. Proporţia net avorabilă celor ce se ocupau prioritar cu lucrarea pământului provine din faptul că un teren agricol putea furniza hrană cu mult roa multor persoane decât aceeaşi suprafaţă afectată păstorituiui omad. Cum, însă, la toate populaţiile sedentare, cultivarea Pământului se completează cu creşterea animalelor şi chiar cu (pr ^' Pendulatoriu, iar nomadismul nu este întotdeauna pur icandu-se temporar, ca în cazul ungurilor, şi o agricultură dentaă pe suprafeţe mici, mutătoare), raportul de mai sus

se cuvine, pentru anumite zone, modificat uşor, poate în sensui de 4-5 sedentari la un nomad.

în ceea ce priveşte datele numerice absolute, oferite de izvoare sau deduse prin calcul, referinţele sunt foarte puţine şj adesea, inutilizabile. Câteva exemple vor fi edificatoare în acest sens. Spre pildă, Procopius spune că războiul contra ostrogoţilor ar fi costat Imperiul Bizantin 10 milioane de vieţi omeneşti, ceea ce este de domeniul fantasticului47. Efectivele pecenegilor care ar fi trecut Dunărea la sud, în 1048, erau apreciate de Skylitzes la 800.000 de oameni, iar ale uzilor, în 1064, la 600.00048. Aceste numere, doar reduse de cel puţin 10 ori, s-ar putea apropia de realitate.

După calcule laborioase uneori, corelate cu o serie de mărturii complexe şi pertinente, istoricii moderni s-au încumetat să facă ei înşişi estimări numerice referitoare la populaţiile migratoare. Astfel, se consideră azi rezonabil ca numărul batavilor, spre anul 70 d.Hr., să fie apreciat la 50.000, al alamanilor care au luptat la Strasbourg în 357 d.Hr. la 20.000, iar al luptătorilor goţi la Adrianopol, în 378 d.Hr., la 10.00049. Vizigoţii, la intrarea lor în Spania, erau probabil 70.000-80.000 de suflete, iar vandalii, când au trecut în Africa de Nord, se poate să fi fost circa 80.000, deşi numărul acesta pare să aibă valoare de clişeu50. în secolul VI, hoarda avarilor nu număra mai mult de 20.000 de oameni, iar unele izvoare pretind că Mongolia lui Genghis-han, în secolul XIII, avea o armată de 129.000 de oameni51. în general, izvoarele, cu precădere cele bizantine, exagerează substanţial potenţa militară a inamicilor, pentru a dovedi, în caz de înfrângere, că victoria asupra unor atât de mari efective era imposibilă, iar, în caz de victorie, spre a trezi admiraţia cititorului faţă de armata care a nimicit un combatant atât de numeros.

Despre ungurii din secolele IX-X s-a păstrat o singură dată numerică, imposibil de verificat, aparţinând lui Dzaihani, din opera căruia s-au inspirat Ibn Rusta şi Gardizi, care relatează că marele şef al ungurilor putea ridica la război 20.000 de luptători5 Plecând de aici, s-a considerat că era nevoie de efortul a ^

Iii pentru întreţinerea unui luptător înarmat, de unde ar rezulta

'^ . _« e\r\r\ Aa familii ci n nnni ilntia \n\a\ci r\a Oir\rr\ar\a *£JT\C\ C\C\C\

vreo

100.000 de familii şi o populaţie totală de aproape 500.000 "unguri cuceritori (dacă se admit, în medie, 5 membri de

familie)53'

Notăm, deocamdată, că numărul ni se pare mult exagerat, Hacâ se au ca punct de plecare cei 20.000 de luptători. Să etinem că estimarea lui Dzaihani pare corectă, în condiţiile în care autorul nu avea motive nici să exagereze, nici să diminueze numărul luptătorilor unguri. Pe de altă parte, în nici un caz un războinic al stepei nu avea nevoie de 4-5 familii pentru întreţinere, deoarece, la populaţiile migratoare ale acelei vremi, fiecare bărbat valid era un luptător. Modelul valabil pentru lumea feudală apuseană şi central-europeană nu se poate aplica în condiţiile stepei, unde accesoriile necesare luptei (calul, arcul, săgeţile etc.) erau mult mai simplu de procurat şi mai puţin costisitoare. De asemenea, credem că media de aproape 5 membri de familie trebuie coborâtă mult spre 4, în condiţiile ridicatei mortalităţi infantile, mai ales la populaţiile nomade. Chiar şi în prima jumătate a secolului XIV, pentru popoarele sedentare din Europa, indicele de familie este apreciat la 4,354.

în lumina acestor mărturii şi consideraţii, ar trebui să admitem că ungurii cuceritori în jurul anului 900 au fost cam 80.000, număr comparabil cu al altor populaţii migratoare. Totuşi, luând o marjă de eroare în sens restrictiv, luând în calcul suprafaţa Pannoniei şi apreciind capacitatea ulterioară a ungurilor de a

organiza un stat durabil şi de a asimila anumite populaţii din pustă, admitem că Dzaihani a minimalizat numărul războinicilor unguri, reducându-l ţa jumătate. în această situaţie, numărul total al ungurilor descinşi în Pannonia la 896 s-ar fi putut ridica la cel mult 150.000-200.000.

Care era atunci numărul populaţiilor premaghiare prezente în Pannonial Istoricii maghiari socotesc acest număr la 150.000-200.000 de slavi şi resturi avare, dar apreciază populaţia Ungariei" de atunci la circa 600.000 de locuitori55, ca urmare a suPralicitării numărului ungurilor cuceritori. O anumită

64

65

preponderenţă a ungurilor ar putea să fie reală pentru Câmpia Pannonică propriu-zisă sau Alfold, adică pentru ceea c« reprezenta întinderea reală a teritoriului ocupat de noii cuceritori la 896, deşi structura etnică a acestei regiuni era, cum se vg vedea, departe de a fi omogenă.

Croaţia, Slovacia, Transilvania, Crişana, Banatul, Maramureşul, Voivodina şi alte zone de margine nu intră deocamdată în discuţie, deoarece acestea au ajuns mai târziu, treptat, în componenţa statului ungar. Armata ungară de la cumpăna secolelor IX-X şi chiar până dincolo de jumătatea secolului X era eminamente potrivită pentru razii (expediţii de jaf), dar nu era aptă - şi nici nu îşi propunea - să ocupe teritorii deja puternic populate de sedentari56, mai ales când relieful acestor zone era colinar şi muntos. De altfel, ungurii, în acel timp, nu au fost în nici un grad - afară de Alfold, unde erau seminomazi - un popor cuceritor sau colonizator, apreciază Lucien Musset; ei nu aveau atunci nici o organizare politică şi nici o idee-forţă pe care s-o propună vecinilor lor57. De aceea, cucerirea celor mai multe din teritoriile vecine şi încadrarea lor în Ungaria medievală s-a făcut târziu şi treptat, mai ales după anul 1000, adică după se-dentarizarea, creştinarea şi feudalizarea parţială a ungurilor.

2.6. Cronicile latino-maghiare din secolele XII-XV şi valoarea lor istorică

Istoriografia maghiară medievală dispune de câteva lucrări -azi devenite izvoare narative ale epocii respective - esenţiale pentru înţelegerea societăţii care Ie-a generat.

în cadrul acestor izvoare narative (cronici) se reflectă realităţii zonei central-sud-est-europene din secolul IX până în momentul redactării lor: stadiul de evoluţie social-politică şi economică a un-gurilor în preajma stabilirii lor în Pannonia, structura etno-demc grafică a Pannoniei la acea dată şi ulterior, expediţiile întreprins6 de unguri în apusul, sudul şi estul Europei, conflictele cu une'e

66

sj formaţiuni politice existente în zona pannoniană şi state ticâ transformările suferite de societatea ungară, de la '^adisrn la sedentarizare şi feudalizare, creştinarea ungurilor, n°i nizarea şi aşezarea unor străini în Ungaria, formarea statului c0° sUccesiunea în cadrul dinastiei Arpadienilor, cuceririle p de unguri

în detrimentul statelor şi popoarelor din jur te De aceea, de gradul de credibilitate a acestor izvoare depinde posibilitatea cunoaşterii corecte a realităţilor evocate mai

sus.

Cea mai importantă asemenea lucrare este, fără îndoială, Gesta Hungarorum, alcătuită de un notar, rămas anonim, al regelui Beta. De aceea, lucrarea se mai cheamă Cronica fui Anonymus. Cronica a fost publicată pentru prima oară în 1746, de către J.G. Schwandtner şi M. BeP, ea constituind o adevărată revelaţie pentru oamenii de ştiinţă, care nu s-au gândit nici o clipă să-i pună la îndoială valoarea atunci. începând cu a doua jumătate a secolului trecut, acceptarea totală şi entuziastă a făcut loc unui criticism fără limite, cronica fiind socotită o fantasmagorie, o fabulă sau o legendă fără valoare, iar autorul fiind calificat drept falsificator al trecutului59. Schimbarea de atitudine poate sa aibă cel puţin două explicaţii: 1) trecerea de la romantism la faza critică, pozitivistă în istoriografie, fază în timpul căreia s-a ajuns la exagerări notabile; 2) accentuarea luptei organizate de emancipare naţională a popoarelor cuprinse forţat în Imperiul Habsburgic şi Austro-Ungar. în cadrul acestei lupte, ideologia naţională a românilor, slovacilor, croaţilor, sârbilor a acordat un rol important argumentului istoric, anume vechimii şi continuităţii de locuire a acestor popoare sau părţi de popoare în regiunile care vor deveni ulterior supuse coroanei ungare şi apoi Habsburgilor. Dar Anonymus aducea mărturii clare tocmai în sprijinul anteriorităţii şi continuităţii românilor şi slavilor faţă de Maghiari, deopotrivă în provinciile în care aceşti români şi slavi erau majoritari şi în Ungaria propriu-zisă (Câmpia Pannonică). De aici, exacerbarea reacţiei de respingere a operei pomenitului Cronicar, reacţie care a atins punctul culminant prin Robert tr, în 187160. Perioada de respingere totală a Notarului

67

Anonim s-a prelungit, cu precădere în Austro-Ungaria, timp ^ câteva decenii. Numai că eliminarea completă a lui Anonymus ^ izvor istoric şi privarea astfel a vechii culturi maghiare de una din creaţiile sale fundamentale nu rezolvau problema prezenţei popoarelor nemaghiare în Pannonia şi în statul ungar de mai târziu. Celelalte cronici latino-maghiare îi menţionau şi ele pe români, siavi ş.a. pe teritoriile cucerite ulterior de maghiari, jgr izvoarele externe confirmau acest fapt.

Primul istoric care a supus unei analize critice, ştiinţifice, is-toriografia latino-maghiară din secolele XII-XV a fost Homan Bâlint, în deceniul al treilea al secolului XX61. Conform cercetărilor lui Homan, la originea vechilor cronici se află două arhetipuri de geste: primul, azi pierdut şi numit Gesta Ungarorum, cuprinde evenimente ale istoriei ungurilor, de la începuturile sale mitice până la 1091; al doilea, de asemenea pierdut, se chema Gesta Hungarorum şi a fost scris la sfârşitul secolului XIII sub domnia lui Ladislau IV Cumanul (1272-1290). Despre cel dintâi arhetip se mai ştie că a fost scris, probabil, de un cleric de cultură franceză şi italiană, care a utilizat în redactare Cronica lui Regino,

Annales Afthaenses, tradiţiile de familie ale regilor arpadieni şi ale nobilimii maghiare. Elaborarea acestui arhetip s-a petrecut spre finalul domniei lui Ladislau cel Sfânt (1077-1095) şi din el îşi trag documentaţia Cronica lui Anonymus, Annales Posonienses, Raportul lui Ricardus (circa 1237), Cronica lui Thomas de Spalato şi informaţiile verbale ale lui Odo de Deuil. Din cel de-al doilea arhetip s-au inspirat Simon de Keza (pentru cronica sa, terminată la 1285), Chronicon pictum Vindobonense (1358), Chronicon Posoniense, Chronicon Dubnicense şi Chronicon Budense.

în ceea ce-l priveşte pe Magistrul zis P., notarul regelui Bela H (1131-1141) sau al regelui Bela\\\ (1172-1196), supranumit astăzi Anonymus, el a folosit selectiv vechile geste regale din secolul XI, turnând materialul faptic existent acolo în forma gestelor franceze contemporane, pe care Ie-a cunoscut în mediul intelectual a' Parisului, unde s-a instruit. Prin urmare, Homan vede în cronica lui Anonymus „o operă de savant ce domină epoca", o naraţiune „elaborată cu grijă, atât din punct de vedere strategic, cât Ş1

rafie, vădind pătrunderea criticii sale, reflecţie metodică şi funzirnea cunoştinţelor sale [ale autorului]"62. Deşi remarcă pr°rnite inadvertenţe, exegetul maghiar elogiază concepţia şi a° d lu' Anonymus, valoarea documentară a cronicii, îi

hiinaă caracterul nobiliar, caracterizându-l pe autor drept un rezentant de excepţie al vechii istoriografii maghiare.

în epoca cetui de-al doilea război mondial şi ulterior s-au formulat din nou serioase îndoieli în legătură cu valoarea documentară a gestelor lui Anonymus, uneori respingându-se în bloc întreaga lucrare, alteori eliminându-se doar pasaje anumite, întotdeauna, între pasajele puse sub semnul îndoielii erau cele privitoare la români. Strădaniile cercetătorilor maghiari s-au îndreptat în câteva direcţii, cu scopul de a acredita că: a) opera Notarului Anonim este relativ „nouă", fără bază în gestele de pe vremea lui Ladislau cel Sfânt; b) toate cronicile din secolele XII-XV, de la Simon de Keza încoace, s-au inspirat din Anonymus şi au preluat necritic o parte din greşelile lui, recte ştirile referitoare la români; c) baza informativă a cronicii s-a constituit dintr-o serie de izvoare neconcludente, dar mai ales din tradiţiile orale genealogice, cu largă răspândire în Ungaria medievală63. De pildă, unul dintre aceşti detractori mai recenţi ai lui Anonymus spune că lucrarea acestuia „aparţine categoriei de geste romantice [sic!], apărute în Europa Occidentală în secolul XIII" şi că „creaţiile de acest gen au mai degrabă un caracter literar, neavând nici o tendinţă să facă o relatare fidelă a evenimentelor"64. Acelaşi istoric adaugă că „personajele figurând acolo sunt în parte copiii imaginaţiei autorului, neavând alt rol decât să facă mai colorate cariera eroilor autorului şi chestiunile istorice pe care ei le au de spus"65. Numai că aceste aserţiuni sunt contrazise de însuşi Anonymus, care ţine să-şi expună singur metoda riguroasă de lucru: „Dacă n-aţi voi să credeţi din scrisul acestor pagini războaiele acestora [ungurilor] şi faptele lor d® arme,

credeţi atunci cântecele limbute ale bufonilor şi istorisirile false ale ţăranilor care nu au dat uitării nici până acum •aptele vitejeşti şi războaiele ungurilor... Eu însă, deoarece nu arn aflat despre această faptă în nici o carte a vreunui istoric, ci

69

am auzit-o numai în istorisirile false ale ţăranilor, nu rni-a^ propus s-o descriu în lucrarea de faţă"66.

Prin urmare, nu există motive să se creadă că, deliberat Anonymus a transpus în mod curent legende şi fabule în lucrarea sa, deoarece el repudiază expressis verbis acest procedeu. My este mai puţin adevărat că autorul, format în veacul Xli occidental, „trăieşte voga eposului cavaleresc" şi preia în opera sa forme şi formule din acest epos. Dar nu o face până acolo încât să falsifice conştient trecutul sau să pună în prim-pian fantezia sa. El acţionează într-o manieră critică şi respinge, cum s-a văzut, tradiţia orală. în altă ordine de idei, ca purtător de cuvânt al vechii nobilimi maghiare, notarul regelui Bela scrie o lucrare militantă, deoarece apără interesele descendenţilor însoţitorilor apropiaţi ai lui Arpad, ale căror poziţii erau ameninţate de noua nobilime originată mai ales în străinii aduşi ulterior în regat de suveranii arpadieni şi de biserica catolică67. în acest sens, Anonymus, ca şi Simon de Keza, exprimă în operă conştiinţa naţională elitară din epocă, susţinând că nobilimea tradiţională era urmaşa adevăraţilor unguri cuceritori şi că ţărănimea provenea din popoarele şi populaţiile supuse, găsite de unguri la năvălirea lor68. Cu alte cuvinte, în secolele XII-XIII, în mentalul colectiv elitar din Ungaria statutul păturilor inferioare ale societăţii era pus, în parte, pe seama cuceririi strămoşilor acestora de către „adevăraţii unguri", fapt reflectat şi în ideologiile altor popoare şi conform, în oarecare măsură, cu realitatea. Pe această linie şi în continuarea ei, Anonymus se înscrie în rândul reprezentanţilor „propagandei naţionale", alături de John de Salisbury în Anglia, Vincentius Hispanus în Spania, Suger şi Raoul Glaber în Franţa, în lupta pentru afirmarea tinerelor monarhii europene în faţa universalismului promovat de Bizanţ (acum formal şi timid) şi de împăraţii germani (tenace şi agresiv)59, Anonymus exprimă în cronică mândria de a fi maghiar laudă virtuţile războinice şi cuceritoare ale neamului său subliniază superioritatea maghiarilor faţă de greci şi teutoni - cele două popoare imperiale - şi susţine direct că „neamul scitic

70

ri nu a fost vreodată subjugat de vreun împărat"70, adică nu tun^. sUpus nici bizantinilor, nici germanilor.

prin urmare, este evident că opera lui Anonymus exprimă insele societăţii arpadiene din secolele XII-XIII şi prezintă istoria ter rirjj „patriei" din secolele IX-X prin prisma acestor interese, ne aici decurg o oarecare deformare a realităţii, prezenţa unor lisee transpuse din alte surse etc, numai că acest lucru se "ntâmplă în întreaga cronistică medievală şi nimănui nu i-a trecut nrin minte să respingă aceste lucrări, ca izvoare istorice, în bloc.

Şi apoi,

chiar dacă Notarul Anonim ar fi deviat mai mult de la

realitatea istorică, rămân ceilalţi autori de cronici care îl confirmă ţn linii mari şi care nu puteau, cu toţii, să se inspire necritic din qestele sale. Pe de altă parte, nu există nici un motiv serios să se considere că toate acele nume, realităţi şi fapte care apar la Anonymus şi nu sunt pomenite aidoma în alte izvoare au fost invariabil inventate, atâta timp cât autorul ne asigură că a folosit numai surse de primă mână şi atâta timp cât nu se cunosc alte cronici strict contemporane cu gestele aflate în atenţie.

în concluzie, se poate afirma că, în general, cercetările lui Homan Bâlint privind filiaţia cronicilor latino-maghiare vechi au fost judicioase, iar rezultatele lor nu au fost încă infirmate. De aceea, aceste cronici au o reală valoare de izvoare istorice, în măsura în care toate gestele medievale europene au o asemenea valoare, îmbinată cu cea literară. Numai pe baza acestor geste, corelate cu sursele externe, cu rezultatele cercetărilor arheologice etc, se poate reconstitui realitatea acelei epoci.

2-7. Tradiţia cronistică despre structura etnică a Pannoniei şi Transilvaniei în perioada premaghiară

Toate izvoarele converg în a susţine că, în momentul alungării ri din stepele nord-pontice de către bulgari şi pecenegi, onia şi Transilvania erau populate de comunităţi eterogene

71

în ceea ce priveşte structura etnică71. Nici o sursă nu ideea vidului demografic, nici în Pannonia transdanubiană, cj între Dunăre şi Tisa şi nici la est de Tisa până la Carpaţii Orientat şi Meridionali.

Tradiţia consemnată de Simon de Keza (1285) şi de celelalte cronici ale celui de-al doilea arhetip, elaborat sub Ladislay Cumanul, precum şi de lucrările inspirate parţial din produsele acestui arhetip, arată că după moartea fiilor lui Attila şi destrămarea „Imperiului" hunic, Pannonia a rămas locuită de slavi {Sclavi), greci {Graeci], teutoni {Teutonici), messiani {Messiani) ţ români (U/ahl), ajunşi la un moment dat sub dominaţia lui Svatopluk, cneazul Moraviei Mari, şi cuceriţi apoi, în urma luptelor purtate, de către unguri72.

Făcând abstracţie de unele anacronisme, inerente tuturoi gestelor medievale, aceste relatări nu sunt surprinzătoare, deoarece atât slavii moravieni, cât şi grecii (bizantinii), germanii (teutonii, francii de est), bulgarii (messianii) şi românii (vlahii) sunt confirmaţi de alte surse ca prezenţi în --Pannonia sau, cel puţin, la marginile ei în perioada premergătoare apariţiei ungurilor73.

Victor Spinei a demonstrat recent că ideea implicării românilor, împreună cu alte popoare din centrul şi sud-estul Europei, în evenimentele legate de năvălirea şi stăpânirea hunică în Europa circula frecvent în literatura medievală, fiind menţionată in numeroase şi variate scrieri din prima jumătate a mileniului II" Vom spicui câteva exemple:

1. Nibelungenlied (epopee germană, redactată în jur de 1200) ducele Râmuncdm Ţara Românilor se află între oaspeţii Sui Attiia. Ia nunta acestuia cu

Krimhilda; în alt pasaj, sunt pomeniţi români {Wlâchen).

2. Biterolf und Dietleib (poem eroic, compus între 1254-1268) ducele Râmunge din Ţara Românilor; Râmunc ar putea să f'e numele eroului eponim al poporului român, amintind de forma s^ care românii se autodesemnau.

â

(continuarea la Nibelungenlied): apare Sigehâr von

4 Biografii romanţate ale lui Attila:

Codice de la Biblioteca Marciana din Veneţia (secolul XIV): din rmata lui Attila făceau parte cumani, români, unguri şi bulgari.

. varianta latină a vieţii lui Attila, de la Biblioteca municipală din Verona (secolul XVI): în campania din Italia, Attila a avut ca aliaţi pe Cumanos, Blacos, Ungaros şi Volgares.

. codice de la Biblioteca Ambrosiană din Milano (secolul XV): din oastea regelui hunilor fac parte români, bulgari, unguri şi, în locul cumanilor, tătari şi turci.

d) Niccolo de Casola, La guerre d'Attila (poem cavaleresc, scris între 1358-1368): Attila, ajuns rege al Ungariei şi al sarazinilor, avea între supuşii săi pe cumani, bulgari, români şi tătari.

Conform aceloraşi cercetări, ideea existenţei românilor în Pannonia şi bazinul Dunării, de la Attila şi până la venirea ungurilor, a fost preluată şi de unii umanişti75:

1. Anton Verantius (1504-1573): afirmă că a luat ideea din cronicile maghiare şi-i desemnează pe români drept „păstori ai italienilor".

2. Frideric Menius: scrie, la 1632, într-o lucrare despre geneza italienilor, că, în vremea lui Attila, românii ar fi populat Moesia şi Dacia, numite ulterior Ţara Românească, Bulgaria şi Transilvania.

Este evident că pomenirea românilor în legătură cu epoca lui Attila (secolul V) reprezintă un anacronism în aceste lucrări, dar 'a originea acestei idei anacronice devenite clişeu se află constatarea, transmisă de tradiţia orală din Pannonia şi Transilvania, că la descinderea ungurilor aceştia i-au întâlnit pe români76. Cum hunii erau socotiţi strămoşi ai ungurilor descinşi în "znnonia sau un fel de unguri mai timpurii („primul descălecat'), nu fost greu ca, prin extrapolare, românii să apară şi ai neamului lui Attila. Greşeala nu este tocmai

72

capitală, deoarece, cum s-a văzut, prin secolul V era în pij^ desfăşurare procesul de etnogeneză românească, adică ţje transformare a latinofonilor din Dacia, Moesia şi chiar Pannoni^ străromâni şi apoi în români. Vlah însemna, cum se ştie, « latinofon.

Celălalt arhetip de cronici, reprezentat de lucrarea Notarului Anonim al regelui Bela şi inspirat din alte izvoare decât Simon de Keza, nu-i mai apropie pe români de huni, însă relatează cu claritate că, la pătrunderea ungurilor în Pannonia (în 896) aceasta era locuită de Sclavi, Bulgarii et Blachii ac pastores Romanorum, cu alte cuvinte de slavi, bulgari şi români77. Sensul expresiei

Blachii ac pastores Romanorum va fi clarificat mai jos. Despre Transilvania propriu-zisă, supusă unor expediţii de jaf din partea ungurilor, în jurul anului 900, Anonymus spune că era locuită de români şi slavi {Blasii et Sclavi)™.

fn această chestiune a structurii etnice a Pannoniei în perioada premaghiară, lucrările istorice latine referitoare la Ungaria sunt confirmate în linii mari de vechea cronică rusească Povestea anilor trecuţi (elaborată la Kiev, la începutul secolului XII), mai veche cu 50-100 de ani decât gestele lui Anonymus. Cronicarul rus arată că ungurii nomazi, după lunga lor trecere pe lângă Kiev, Vladimir şi prin Haliri, au trecut Munţii Ungureşti (Carpaţii Nordici) la sfârşitul secolului IX şi au ajuns în Pannonis., unde s-au ciocnit cu românii {volohil) şi cu slavii, pe care i-au înfrânt, alungându-i apoi pe români şi supunându-i pe slavi79. S-a propus, pentru acest caz, negarea identităţii între volohi şi români, sub pretext că există anumite inadvertenţe de formulare în cronica rusească şi s-a încercat acreditarea ideii că numele etnic volohi s-ar referi la franci80. Apropierea volohi - franci este imposibilă, deoarece prin cel dintâi termen întotdeauna au fost desemnaţi de către slavii de est românii şi deoarece în cronica kieveană francii apar şi sunt desemnaţi cu propriul lor nume Argumentul ultim este hotărâtor, Datorită lui şi inconvenientele» care decurg pentru teoriile unor istorici din presupusa identitate i/o/ofa-franci, însăşi istoriografia ungară a abandonat în anii $' urmă ideea identităţii evocate.

74

zenţa Şrii d

tâ deci, că două izvoare din două arii culturale diferite independent una de alta, acelaşi lucru, anume relevă ţa românilor pe teritoriile pe care aveau să se aşeze şi după 895-896. Acest fapt este, categoric, garanţia ridicităţii informaţiei transmise astfel82. Noua şi surprinzătoarea V oteză, conform căreia Anonymus s-ar fi aflat la Kiev între anii 1188-1190 şi ar fi cunoscut acolo textul cronicii ruse ori, dacă nu, r fi făcut acest lucru prin intermediari, este lipsită de orice temei83- întâi. n'c' nu se ^'e cu P^cizie când a trăit şi a creat AnOnymus. în al doilea rând, nu se ştie nimic despre circulaţia unor copii ale letopiseţului rusesc între 1150-1200. în al treilea rând, textul lui Anonymus şi cel al cronicii kievene nu prezintă nici o asemănare. în fine, nu există nici o mărturie că Anonymus, educat în mediul apusean, ar fi ştiut slavo-rusa84. Prin urmare, cele două izvoare aflate în atenţie rămân deplin independente, iar dacă, în cazul românilor, informaţia lor concordă, este un semn că această informaţie este corectă.

2.8. „Blachii ac pastores Romanorum..."

Primul istoric cunoscut care face legătura între români şi romani este loan Kynnamos, care-i surprinde pe români participând, în 1167, la o campanie bizantină contra ungurilor85. Kynnamos era secretarul împăratului Manuel Comnenul şi era foarte bine informat asupra acestei campanii şi asupra teritoriului locuit de români, la nord şi la sud de Dunăre. Despre români, se Pare că despre cei nord-dunăreni, demnitarul bizantin afirma: „Se zice că sunt coloni veniţi de demult din Italia"86. Cu alte cuvinte, Kynnamos exprima o opinie

răspândită, curentă în epocă, anume °ă românii se trag din romani.

Cum s-a văzut, şi Notarul Anonim al regelui Beta, cam în aceeaşi vreme cu istoricul bizantin şi independent de el, afirmă că *ara Pannoniei era locuită de Sclavi, Bulgarii et Blachii ac Pastores Romanorunf. S-a discutat mult între istorici şi filologi

75

asupra acestei formulări, asupra sensului noţiunii de pastor^ Romanorum şi asupra caracterului copulativ sau explicativ 51 conjuncţiei ac. Dacă ac are valoare de şi, atunci s-ar părea c| expresia pastores Romanorum nu are legătură cu Blachii.

înainte de a formula un punct de vedere asupra acestei presupuse legături, ar fi important de văzut ce înţeleg Anonymus şi ceilalţi autori medievali prin noţiunea de Romani. S-a observat recent, pe bună dreptate, că termenul Romani la Anonymus are înţeles exclusiv etnic88 şi că el este folosit în legătură cu trei perioade: 1) evenimentele legate de cucerirea hună; 2) de la moartea lui Attila la cucerirea lui Arpad, 3) perioada relativ contemporană autorului89. în toate aceste ipostaze, romanii lui Anonymus sunt identificaţi cu populaţia Romei. Pentru secolul IV, este evident că Romani-i sunt vechii romani, deopotrivă ai Romei şi ai imperiului, deoarece locuitorii celor două entităţi purtau acelaşi nume. în a doua perioadă (secolele VI-IX), nu mai poate fi vorba de romanii clasici ai Romei şi ai imperiului, ci de amintirea lor sau de metamorfozarea lor. Cronicarul foloseşte numele de Romani, deoarece Pannonia a fost câteva secole provincie romană şi deoarece vestigiile romane se păstraseră la tot pasul. Era clar că şi populaţia romanizată, al cărei izvor generic era Cetatea Eternă, a dăinuit în parte, secole la rând, în Pannonia, înainte de a se transforma într-o nouă etnie romanică, de a-şi căuta o nouă patrie sau de a se pierde printre noii veniţi. Romanii contemporani lui Anonymus, prezenţi în Ungaria, nu pot fi decât înalţii prelaţi catolici de origine romană (italiană), adică latinii izvoarele maghiare ale secolului XIII90. Deci, pe fondul înţelesului general al termenului Romani, apar sensuri nuanţate, în funcţie de perioada la care se referă autorul.

în raport cu amintirea Romei şi cu termenul de Romani, pus în legătură cu Pannonia, mai apar în surse expresiile pastor® Romanorum şi pascua Romanorum. Anonymus notează: „Fiindcă după moartea regelui Attila, romanii ziceau că pământ Pannoniei este păşune (pascua), pentru că turmele lor păşteau 'n ţara Pannoniei. Şi pe drept cuvânt se spunea că

76

fj păşunile lor, fiindcă şi acum romanii pasc [turmele]

î alt capitol, acelaşi autor spune că „principii romani au n t ţara Pannoniei până la Dunăre, unde şi-au aşezat păstorii

OCUP 92

(pastores) ■

Termenii păşunile şi păstorii romani/or au cunoscut o mare - nândire în epoca lui Anonymus şi ulterior. Odo de Deuil, pe la 1T5O spune că, potrivit

tradiţiei, în Ungaria s-ar fi aflat păşunile lui lulius Caesah, adaptându-şi relatarea sensibilităţii mediului francez. Raportul dominicanului Ricardus, Ungaria Magna (1237), menţionează că Ungaria, înainte de descinderea lui Arpad, purta numele de păşunile romanilor*. Thomas de Spalato consemnează şi el, după 1250, că odinioară Ungaria era numită păşunile romani/oi35.

Teimenul de păstorii romanilor apare mai ales în surse interne ungare96, cum ar fi Anonymus, Simon de Keza, Chronicon pictum Vindobonense, Chronicon Posoniense, Chronicon Dubnicense şi Chronicon Budense97. Simon de Keza a constituit modelul pentru toate cronicile din acelaşi arhetip care i-au urmat.

Cum s-a văzut, încă Anonymus, deşi nu îndeajuns de precis, stabileşte o sinonimie între români (Blachii) şi păstorii romanilor (pastores Romanorum). Discuţia în legătură cu traducerea şi sensul conjuncţiei aâ* s-a dovedit cu totul gratuită, fără obiect, deoarece rostul întreg al expresiei Blachii ac pastores Romanorum era lămurit, pe deplin, de Simon de Keza şi de cronicile ce i-au urmat. Cronicarul notează limpede că românii, care fuseseră păstorii şi colonii romanilor, au rămas de bunăvoie în Pannonia, după retragerea stăpânirii romane: „Blachis, qui 'Psorum [Romanorum] fuere pastores et coloni, remanentibus sPonte in Pannonia'99. Cronicarul arată detaliat că, în urma atacurilor şi jafurilor hunilor, romanii, adică elementele suprapuse, citadine din Pannonia, Pamfilia, Macedonia şi Frigia, s-au retras sPfe Italia, dar „agricultorii şi păstorii romanilor", adică românii sau 061 ce urmau să devină români, au rămas „de bunăvoie" pe loc100. Deci, românii sunt clar prezentaţi de către cronica lui Simon de

77

Keza şi de către alte patru cronici latine de pe teritoriul Ungarj6j drept agricultorii şi păstorii romanilor, rămaşi în Pannonia (şi aftg provincii romane răsăritene), după retragerea stăpânirii romane Prin urmare, conjuncţia ac din amintita expresie poate să aibă, î^ sens strict gramatical, rol copulativ, dar în sens istoric, ea arată tocmai legătura, relaţia dintre „români" şi „păstorii romanilor", i9r relaţia aceasta mărturiseşte descinderea românilor din romani, o altă confirmare a aceleiaşi relaţii, cu unele elemente noi, vine din partea unui călugăr anonim dominican francez, autor al lucrării Descriptio Europae Orientalis (1308)101. El notează că „între Macedonia, Ahaia şi Tesalonic există un anumit popor foarte mare şi numeros care se numeşte români, care odinioară au fost păstorii romanilor şi care altădată locuiau în Ungaria, unde din cauza foarte marii verdeţi şi fertilităţi a pământului erau păşunile romanilor. Dar apoi, alungaţi de unguri de acolo [Pannonia], ei [românii] s-au refugiat în părţile acelea..."102. Prin urmare, anonimul francez nu numai că face legătura clară între români şi păstorii şi păşunile romanilor din Ungaria, dar confirmă ceea ce spusese cronicarul kievean cu vreo două secole înainte, anume că românii din Pannonia au fost alungaţi de unguri şi că aceşti români (măcar parţial) au îngroşat numărul românilor balcanici. Dar izvorul francez şi cel rusesc confirmă

şi o veche sursă bizantină, anume Strategikonul lui Kekaumenos (cea 1075), care relatează despre o răscoală a românilor din zona Dunării şi a Savei, urmată de o retragere a lor spre Epir, Macedonia şi Elada103.

Este semnificativ faptul că toate cele trei surse (Povestei anilor trecuţi, Descriptio Europae Orientalis şi Strategikon), elaborate independent una de alta, consemnează amintirea unei deplasări de populaţie românească de la nord la sud, şi nu invers-

Prin urmare, noţiunile de pastores şi pascua Romanorum surf legate de stăpânirea romană asupra Pannoniei şi de urmaşi' romanilor în acea regiune, anume de romanici şi de români Prezenţa acestor motive în cronici demonstrează existenţa une' puternice tradiţii populare pannonice legate de amintirea şi ^ stăpânirea Romei, de caracterul romanic a! românilor şi °e

78

tea ro

lor de moştenitori ai Romei în acea parte de lume.

ma românilor de descendenţi ai romanilor se împletea cu cea 'buni agricultori şi crescători de animale. De aceea, Anonymus

ojlatţi autori menţionaţi prefigurează dublul sens pe care-l va Ş' ea noţiunea de vlah în evul mediu, anume cel de român şi cel L năstor104- Numai că aici se cuvin neapărat făcute trei remarci: ^termenul de blach, vlaheXc, cum s-a văzut, nu este niciodată separat de amintirea Romei; 2) termenul de păstor e însoţit, mai întotdeauna, de cel de colon (adică ţăran, cultivator, agricultor etc \ Ceea ce arată ferm natura economiei sedentare româneşti; 3) termenul de vlah nu a avut mai niciodată sensul generic de păstor, ci pe acela de român păstor sau păstor român, ocupaţia fiind invariabil asociată cu etnia. Acolo unde apar în evul mediu păstori numiţi vlahi şi sate care se conduceau după dreptul românesc, este clar că avem de-a face cu români, chiar dacă unii dintre ei erau pe cale de asimilare de către populaţiile mai numeroase care-i înconjurau.

în concluzie, observăm că cronicile interne şi cele externe care se referă ia Pannonia premaghiară menţionează clar prezenţa acolo şi în regiunile vecine a câtorva popoare şi populaţii, între care nu lipsesc nici românii.

Aceste populaţii, începând cu secolul IV, sunt: romanii, hunii, avarii (înrudiţi şi confundaţi adesea cu hunii), grecii sau bizantinii, teutonii sau francii de est sau germanii, slavii moravieni, dar şi alţi slavi, bulgarii sau messianii, românii, numiţi şi daci sau păstori şi colorii ai romanilor, poate şi secuii şi alţii, fn Transilvania propriu-zisă, în momentul impactului cu triburile ungureşti, sunt Menţionaţi doar românii şi slavii.

In lumina mărturiilor invocate mai sus, se vede cum ^asitotalitatea cronicilor latine elaborate în Ungaria în secolele *"-XlV (dar şi cele ulterioare, umaniste) îi prezintă pe români ,ePt urmaşi ai romanilor, aflaţi în Pannonia şi Transilvania lnainte de venirea ungurilor. în aceste cronici, există, dacă nu o v'denţă clară, cel puţin o enumerare judicioasă a popoarelor şi Copulaţiilor premaghiare în teritoriile pe care triburile ungare le-au

cucerit pentru a se aşeza, precum şi a populaţiilor şi grupuri|Or etnice venite mai târziu în Ungaria105. Lista acestora din urmă 6 foarte lungă: „latini", germani, flandrensi, saxoni, valoni, spanioli francezi, italieni (cele din urmă grupuri erau adesea numite generic „latini"), iranieni, horezmieni, alani caucazieni sau iazigj (sarmaţi), başchiri, pecenegi, uzi, cumani, evrei etc. Niciodată, ;n aceste liste de nou-veniţi, nu sunt menţionaţi românii. Or, dacă venirea românilor de aiurea în Regatul Ungariei ar fi avut loc, era imposibil ca ea să treacă neobservată. Mai mutt, această „migrare" târzie a românilor ar fi trebuit să aibă apogeul - conform unor opinii - în secolele XIII-XIV, adică sub ochii lui Anonymus, Simon de Keza şi ai celorlalţi. Nu se poate ca toţi aceştia şi, pe lângă ei, autorii bizantini, ruşi, orientali, germani ş.a. să n-o ti remarcat.

Este evident că, dacă nu au făcut-o şi dacă îi plasează pe români, ca urmaşi ai romanilor, între populaţiile vechi ale Pannoniei şi Transilvaniei, aceasta era realitatea.

NOTE

1 V. Spinei, Români şi turanici, passim.

2 Idem, Migraţia, p. 106; B. Kopeczi (coord.), Histoire, p. 113.

3 V. Spinei, Migraţia, p. 106.

4 Ibidem, p. 107; B. Kopeczi, op. cit., p. 113.

5 V. Spinei, Migraţia, p. 107-110.

6 Ibidem, p. 109.

7 Ibidem.

8 Ibidem, p. 110.

9 Ibidem, p. 115.

10 Ibidem, p. 115-117. Vezi Annales Bertiniani, Reginonis Chronicon Annales Alamanici, Annales Weingartenses, Annales Sangallen$si Maiores, Annales Fuldenses, Annales ex annalibus Suvavensib^ antiquis excerpti, toate publicate în colecţia MGH, Scriptores, voi. I* voi. XXX; Annalium Fuldensium şi Chronicon cum continuată Treverensi, ed. Fr. Kurtze, în Scriptores, C-tin Porphyrogenitus. ^

istrando imperio. Toate aceste lucrări constituie izvoare pentru » ungurilor spre vest fn secolul IX.

, Hungarian, p. 49. ibidem. p. 49-54. «V. Spinei, Migraţia, p. î 33.

16 A Qecei, Gardizi, p. 884.

17 v. Spinei, Migraţia, p. 134. ifl ibidem.

19 a. Decei, op. cit., p. 882; V. Spinei, Migraţia, p. 134.

20 V. Spinei, Migraţia, p. 134-135.

21 V. Ciocâltan, Rubruck, passim.

22 V. Spinei, Migraţia, p. 135.

23 A. Bartha, op. cit, p. 57.

2t Ibidem, B. Kopeczi, op. c//., p. 125.

25 V. Spinei, Migraţia, p. 135-138.
26 O. Drimba, Istoria, II, p. 352.
27 B. Kopeczi, op. c#., p. 116-117. n Ibidem, pAM.
29 V. Spinei, Migraţia, p. 117.
30 /Wafe/n, p. 118.
31 rtwfem, p. 119.
32 Ibidem.
33 toofe/n, p. 119-120.
34 B. Kopeczi, Erdeiy, I, cap. III, 1, 2; Idem, «sto/re, p. 116-117.
^Anonymus, cap. XII.
* Ibidem, cap. XI.
7 Simon de Keza, p. 165.
v- opmei, Migraţia, p. 120. 40 Nestor, p. 20. V' Spinei, Migraţia, p. 120.
81
42 Cronica pictată, p. 6-8, 18-19, 119-121, 132-133.
43 Ibidem, p. 19, 133-134.
44 V. Spinei, Migrat/a, 121.
45 A. Bartha, Hungarian, p. 57.
46 F. Ratzel, Geographie, p. 52; loan-A. Pop, The Structure, p. 5.
47 M.R. Reinhard ş.a., Histoire, p. 60.
48 V. Spinei, Migratia, p. 99.
49 L. Musset, Les invasions, p. 235.
50 Ibidem.
51 M.R. Reinhard ş.a., op. cit., p. 84.
52 A. Bartha, op. cit, p. 110.
53 Ibidem; E. Fugedi, Pour une analyse, p. 1300.
54 Şt. Pascu, Voievodatul, II, p. 334, nota 9.
55 Exemple: Gy. Gyorffy, I. Szabo, J. Nemeskeri, Gy. Acsâdy, Ery, Kralovânszki, E. Fugedi, A. Bartha, J. Szucs ş.a.
56 L. Musset, Le secondassaut, p. 270-271,
57 Ibidem, p. 271. **SHH, W46.
59 St. Brezeanu, „Romani" şi„B/achi", p. 1313.
60 R. Roesler, Rumânische Studien, passim.
61 B. Homan, Le premiere, passim; St. Brezeanu, op. cit, p. 1314-1315.
62 B. Homan, op. cit, p. 160-161.
63 St. Brezeanu, op. cit, p. 1315.
64 Gy. Gyorffy, Formation, p. 29.
65 Ibidem.
66 Anonymus, cap. XLII.
67 St. Brezeanu, op. cit, p. 1316; loan-A. Pop, op. cit., p. 7-10.
68 J. Perenyi, La conscience, p. 51-68.
69 St. Brezeanu, op. cit., p. 1316.
70 Ibidem.

71 V. Spinei, Migratia, p. 121,

72 Ibidem, p. 121-122; loan-A. Pop, op. cit, p. 15.

82

, P-

12a

77 finonymus. cap. IX.

78 ibidem cap. XXV.

7» Nestor, p. 20 (cap. XIX).

«= m Gy°nii ie5 Volochs< P'56-92-

si v. Spinei, Migrapa, p. 129. e ibidem.

83 B Kopeczi, fircte/y, I, p. 240-241. « V. Spinei, Migraţia, p. 129.

85 Vezi A. Armbruster, Romanitatea, p. 31, şi N. Stoicescu, Continuitatea, p. 198-199, cu bibliografia aferentă.

86 Fontes, III, p. 239.

87 Anonymus, cap. IX.

88 St. Brezeanu, op. cit, p. 1322.

89 Ibidem, p. 1322-1323.

91 Anonymus, cap. IX.

92 Ibidem, cap. XI.

93 WG4 Scriptores, voi. XXVI, p. 62.

94 Sfltf, II, p. 535.

95 St. Brezeanu, op. cit., p. 1324.

96 Ibidem, p. 1325. 57 Ibidem.

Cea mai recentă, fără temei istoric şi lingvistic, negând valoarea explicativă a conjuncţiei ac la D. Deletant, Studies, p. 339, 341, 349 (nota 32).

" Simon de Keza, p. 156-157.

100 q _

V' Papacostea, Românii, p. 180. Pentru o interpretare uşor diferită a te«uiui respectiv, vezi V. Ciocâltan, Observaţii, p. 446-447. Descriptio, passim

102 Ibidem, p. 17.

103 A. Armbruster, op. cit, p. 26-29.

104 V. Ciocâltan, Observapi p. 446-447.

105 ioan-A. Pop, op. cit, p. 17-22.

84

3. State incipiente atestate de unele Izvoare scrise pe teritoriul transilvaniei {secolele ^X'XI)

3.1.Generalităţi. Concepţia istorică şi viziunea politică a Notarului lui Bela

Anonymus, ca şi alţi cronicari din centrul şi apusul Europei în secolele XII-XIII, s-a pus în slujba propagandei patriotice şi naţionale1, în sensul pe care acest din urmă termen l-a căpătat graţie noilor cercetări referitoare la naţiunea medievală2. Această propagandă favorabilă monarhiilor naţionale pe cale de a se constitui cuprinde câteva direcţii: 1) atitudinea antiimperială, deoarece Imperiul Franc de Est, devenit apoi Sfântul Imperiu Roman de Naţiune Germană,

promova o ideologie politică înglobantă, de subordonare a naţiunilor şi statelor; 2) căutarea sau, în lipsă, crearea şi susţinerea unei origini vechi ilustre a poporului respectiv şi chiar a dinastiei; 3) invocarea „dreptului istoric" al statului (regatului, principatului) în cauză, de stăpânire asupra teritoriului propriu3.

Anonimul lui Bela se încadrează perfect în această grilă, aplicabilă autorilor occidentali de geste, din secolele XII-XIII. El Manifestă clară antipatie faţă de împăraţii germani, cărora nu le acordă niciodată titlul oficial de imperator Romanorum (unde °omani ar avea înţeles politic), ci pe acela de imperator/rex 'heutonicorum (unde Theutonici are sens etnic şi valoare Peiorativă)4. Supuşii împăraţilor germani sunt, de asemenea, ©numiţi prin etniconul Theutonici, sau prin numele gentilico-

85

teritoriale ale vechilor uniuni de triburi devenite nationes Allemanni, Bavari, Franci] Saxon?. Occidentul medieri manifestă aceeaşi atitudine şi faţă de basileii bizantini, numiţi ş, ei, de regulă (în loc de imperator Romanorum), rexsau /mperat0[Grecorum. Cum s-a văzut, Anonymus foloseşte noţiunea de Romani'numai în înţeles etnic.

în ceea ce priveşte originea ilustră a poporului şi a dinastiei Magistrul P. nu ezită să-i facă pe unguri descendenţii direcţi ai hunilor, iar pe Arpad urmaşul lui Attila6. Teoria are o evidenta funcţie politică, deoarece ea este menită să legitimeze stăpânirea regalităţii ungare asupra Pannoniei şi a populaţiilor găsite pe teritoriile cucerite sub Arpad".

Gesta Hungarorum ilustrează şi teoria „dreptului istoric" al regatului şi al „adevăraţilor unguri" asupra teritoriului cucerit. Dreptul acesta „istoric" se sprijină, în viziunea lui Anonymus şi a altor cronicari, pe cel puţin două argumente: a) ascendenţa hunică a ungurilor, fapt ce !e conferă vechime şi faimă; b) preocuparea faţă de elita ungurilor descălecători, faţă de rolul său în societate şi raporturile acestei elite cu popoarele şi populaţiile cucerite. Anonymus încă nu dezvoltă al doilea argument, dar sugerează evoluţia problematicii. El spune că doreşte să scrie „genealogia regilor Ungariei şi a nobililor lor, în ce chip cele şapte persoane principale, care se numeau «şaptemaghiari» (Hetumoger), au venit din Ţara Scitică .... câte regate şi câţi regi au subjugat sau din care motiv poporul plecat din Ţara Scitică se cheamă în limba străinilor unguri {Hungaril), iar în limba sa proprie maghiari {Mogerit)"6. S-a apreciat, pe bună dreptate, că pe vremea lui Anonymus nu era formată deplin o conştiinţă naţională medievală (feudală) în Ungaria, cronicarul având doar conştiinţa statului, ca sumă teritorială a tuturor locuitorilor ce se priveau pe sine drept supuşi ai regelui descendent din şeful suprem al cuceritorilor, Amadă. La cronicarul următor, Simon de Keza, lucrurile se clarifică, în sensul că, deplasând accentul de la stat-teritoriu la populaţie, el consideră că hunii şi ungurii, în număr de 108 clanuri, au dat naştere nobililor ungari din secolul XIII; care, toţi, au aceeaşi origine; în dreaptă consecinţă, aproape toţi

86

str

ji agricultorii, oamenii de rând din ţară sunt de origine sU^ ă' $i anume descendenţii aborigenilor din Ungaria, capturaţi stra' ceritorii unguri10. Prin această ideologie naţională, se căuta rmarea stăpânirii coroanei maghiare şi a naţiunii pure, adică a numite nobilitas, asupra populaţiilor străine de pe teritoriul Sta ftjlui11- Notarul Anonim nu putea împinge lucrurile atât de arte. El, 'n acord cu viziunea sa politico-teritorială, se referă în tt'rnul capitol al lucrării la „aşezămintele regatului", în centrul U'rora pune „toate drepturile regatului" {omnia /ura regni), pe care ducele Tocsun şi toţi fruntaşii Ungariei (omnes primates uungariae) le-au moştenit de la fondatorul dinastiei şi, prin el, de la regele hun12. Accentul pe originea maghiară şi hunică a elitei regatului este însă evident şi la Anonymus, fapt ce va înlesni formarea conştiinţei naţionale medievale nobiliare în Ungaria, aşa cum se reflectă ea la Simon de Keza şi la cronicarii care i-au urmat.

3.2. State incipiente menţionate de Anonymus în cronica sa

Notarul Anonim al regelui Bela consideră că teritoriul statului arpadian din vremea sa era moştenirea de drept a regalităţii maghiare ca urmare a două cauze: 1} stăpânirea parţială a acestor spaţii de către „regatul" hun; 2) cucerirea de către unguri a altor zone, cucerire din care rezultă dreptul săbiei pentru învingători.

In total, Anonymus pare să vorbească, pentru anul 900, despre şase formaţiuni politice, numite ducate sau principate, în regiunea daco-pannoniană. Cea mai importantă asemenea formaţiune este, în aprecierea cronicarului, Pannonia t|Pansdanubiană, teritoriul provinciei romane omonime, locuite de s'avi, bulgari, români (păstorii romanilor) şi de romani. Attila este acela care i-a alungat pe romani din Pannonia, spune cronicarul.

revine, precizând că, după moartea regelui hun, „principii

87

romani au ocupat ţara Pannoniei până la Dunăre, unde şUaiJ aşezat păstorii"13. De fapt, toate populaţiile menţionate în Pannonia apar fixate acolo după moartea lui Attila, spre a conferj dreptul primului venit hunilor şi, prin ei, moştenitorilor lor direcţi.

La nord de Dunărea pannoniană, este menţionat ducele Zubur, şeful „slavilor" şi „boemilor" din regiunea Nitrei. Ducatul acesta era întemeiat, după precizările cronicii, de către ducele Boemiei, în urma uzurpării „drepturilor istorice" ale „ungurilor1 după moartea lui Attila14.

între Dunăre şi Tisa era ducatul lui Salanus, locuit şi el de „slavi" şi „bulgari" şi desprins din moştenirea lui Attila, de către un antecesor al lui Salanus, anume ducele Kean, venit din Bulgaria15.

Urmează alte trei ducate, situate la răsărit de Tisa, şi ele atacate de unguri după 900. Din punctul de vedere al conducătorilor lor, aceste ducate nu aveau legătură cu moştenirea hunică. Astfel, ducatul lui Menumorut, situat între Mureş la sud, Someş la nord, Tisa la vest şi Carpaţii Apuseni (mai precis Porţile Meseşului) la est, cu alte cuvinte în zona Crişanei, este considerat de liderul său

ca moştenire legitimă a sa, răpită prin violenţă de regele hun de la înaintaşul său16.

Ducatul lui G/ad, aşezat în Banatul de mai târziu, adică între Dunăre la sud, Tisa la vest, Mureş la nord şi Carpaţi la est, precum şi ducatul lui Gelou Românul, aflat la est de Porţile Meseşului, până la Mureşul mijlociu17, nu sunt considerate de notarul lui Be/aca. părţi constitutive ale „regatului" lui Attila18.

Din punct de vedere al stăpânirii hunice, opinia cronicarului pomenit a fost confirmată şi de alte izvoare, în sensul că Pannonia şi teritoriile vecine s-au aflat sub stăpânirea directă a lui Attila, pe când Transilvania propriu-zisă, cea mai mare parte a Banatului şi zonele submontane şi montane din Crişana au rămas în afara acestei stăpâniri, depinzând doar formal de ea.

La Anonymus mai apare un personaj cu rol politic important' anume corniţele - de fapt comandantul unei cetăţi - tâ

rba despre momentul descinderii ungurilor dinspre nord, Este .,e ungului, la locul numit Muncaci, unde ar fi rămas 11 zile. în ^ qnune Anonymus, slavii, ce fuseseră anterior „oamenii ^'C' lui Şatenul, s-au înfricoşat şi s-au supus de bunăvoie ^UC rilor. Aflând acestea, se narează mai departe, Almos şi un^t jj săi au venit bucuroşi la cetatea Ung spre a o ocupa, „şi frun ânCj îşj aşezau tabăra lângă întăritura cetăţii, corniţele acelei pe -ţj cU numele Loborcy, ceea ce în limba lor se chema duca, "nd-o 'a fugă, s-a dus grăbit spre cetatea Zemlun [azi 7 rnplen]; pe care [comite] oştenii ducelui [A/mus], urmărindu-l, I au prins lângă un anumit râu şi l-au spânzurat cu un ştreang în acel loc şi, din ziua aceea, au numit răul acela cu numele acestui Loborcf™- E drept că numele de Loborcy este de origine slavă, dar locuitorii din zona Ungului, care-şi numeau conducătorul (supus şi el lui Sa/anus) duca, nu puteau fi slavi. Termenul duca vine din latinescul dux,-cis şi singurii locuitori din zonă care puteau avea asemenea cuvânt în limba lor sunt românii20.

Acest termen va fi cu timpul înlocuit de româno-slavul voievod, dar perechea ducă-voievod trebuie să fi dăinuit un timp în româna medievală, ca şi perechea jude-cnez. Pe de altă parte, o dată cu apariţia primelor documente de cancelarie din Ungaria, referitoare la populaţia comitatelor Ung, Bereg şi Ugocsa, între locuitorii acestora sunt menţionaţi şi românii.

Evident, şi în chestiunea formaţiunilor politice, s-a pus în discuţie verosimilitatea informaţiilor lui Anonymus. Este clar că, aidoma oricărui autor de geste medievale, cronicarul a exagerat, a îngroşat nota uneori, din dorinţa de a-i înălţa pe maghiari, de a te preamări faptele de arme, în contextul ideologiei elitare medievale pe cale de a se constitui, cum s-a văzut. Dar nu credem că Anonymus a creat popoare, populaţii şi eroi imaginari. Se va vedea în continuare că aceste aspecte etno-politice din cronică au avut sau au putut avea existenţă reală. Ele nu pot fi rePudiate pe motiv că alte surse nu le menţionează întocmai. uacă am judeca exclusiv pe această bază toate faptele trecutului, ar trebui să anulăm o mare parte a lor. fnsă, în cazul de faţă,

există şi câteva argumente istorico-logice în favoarea accept^ datelor notarului lui Bela.

- cronica lui Anonymus este cea mai veche lucrare de acest getl păstrată în Ungaria şi, deci, cea mai apropiată de evenimente cronica aceasta este singura lucrare internă de care avem curioşi tinţă, elaborată prin 1150-1200;

- nu mai există lucrări interne contemporane care s-o confirme sau infirme; cronica lui Simon de Keza este scrisă la aproape un secol după gestele lui Anonymus şi provine din alt arhetip;

- lucrările istoriografice externe, cum s-a menţionat, nu oferă detalii despre structura etnică şi politică a unui teritoriu, ci se referă la modul general, global la un stat, ignorând particularităţile;

- formaţiunile politice menţionate de Anonymus şi contextul internaţional al existenţei lor au, totuşi, confirmări directe şi indirecte în alte surse.

Ni se pare extrem de important ca, plecând de la convingerile politice ale lui Anonymus, de la dorinţa sa de înălţare a neamului său, ca şi de la eventuale inadvertenţe istorice flagrante, să se stabilească acele fapte care stau sub semnul îndoielii. Tendinţa de a relativiza totul sau aproape totul şi de a conferi doar valoare literară unui text cu vădită finalitate şi calitate istorică este neproductivă, contrară adevărului.

De pildă, pomenirea „romanilor" şi a principilor lor în Pannonia secolelor VI-IX este, desigur, rodul unei construcţii savante a cronicarului, care porneşte de la ştirile antice asupra prezenţei romane în provincie şi de la vestigiile materiale ale stăpânirii Romei, păstrate încă în secolul XII21. Romanii contemporani lui Anonymus, despre care el vorbeşte în Pannonia, sunt, desigur înalţii prelaţi catolici, originari din Roma şi Italia, adică „latinii" * izvoarele maghiare ale secolului XIII22. Anonymus i-a adus Pe romani între învinşii lui Arpad, pentru a da prestigiu dinastiei 9 vechii nobilimi ungare, ce trebuiau încununate cu gloria înfrângă unui popor imperial23.

90

Altminteri, însă, existenţa romanilor, recte a populaţiei nizate în Pannonia şi a urmaşilor săi, din perioada hunilor (0^k la venirea ungurilor, nu poate fi contestată. Iar prezenţa în pâf\ea acestei populaţii a unor căpetenii locale, revigorate după frU rtea lui Attila, este iarăşi un fapt verosimil. Prin urmare, la T onvmus este emenc*abilă, din perspectiva actuală, doar f losirea numelui de romani'de la finele antichităţii până în epoca dar realităţile acoperite de acest nume nu pot fi contestate şi ie au legătură directă sub aspect etnic cu Roma şi cu moştenirea ei.

Ducatul lui Zubur (Zobui) este categoric în legătură cu cnezatul Moraviei Mari, care a avut capitala la Nitra (Slovacia de vest) şi, după 830, la Mikulcice. Moravia Mare se afla, după moartea lui Svatopluk (894), cum s-a arătat, în plină criză, statul împărţindu-se între fiii acestuia. Ducatul lui Zubur ar putea să fie o

parte a acestei moşteniri moraviene risipite.

Ducatul iui Salanus, care păstrează amintirea unui strămoş numit Kean şi socotit „mare duce al Bulgariei" (să fie vorba de Krunft), trebuie raportat, desigur, la dominaţia Primului Tarat Bulgar în zonă, dominaţie care, fără să aibă amploarea susţinută de unii istorici, a fost, totuşi, o realitate. Sub aspect demografic, relatările lui Anonymus referitoare la ducatele lui Zuburşl Sa/anus sunt confirmate de Simon de Keza şi de cronicile următoare din aceeaşi serie, care-i menţionează în regiune, după destrămarea „imperiului" hunic, pe slavi şi pe bulgari {Messianf).

Formaţiunile politice de pe teritoriul Daciei Romane (ducatele •ui Gladş\ Gelou) şi din imediata vecinătate a acesteia (ducatul lui Menumorut\ - teritoriu în cadrul căruia prezenţa daco-romanilor şi aPoi a românilor, alături de alte populaţii, este consemnată de mai multe izvoare - apar ca o urmare firească a evoluţiei istorice.

91

3.3. Mărturii despre existenţa şi organizarea politică a românilor în fosta Dacie Traiană

Cum s-a văzut, prin secolele VIII-IX-X, cea mai mare parte g popoarelor şi populaţiilor din centrul şi sud-estul Europei aveau încă structuri sociale gentilice, se aflau în faza de trecere spre creştinism şi îşi fondau state incipiente, unele efemere şi uşor de subordonat altor formaţiuni politice.

Pe teritoriul vechii Dacii Traiane şi în Pannonia, după retragerea stăpânirii romane, autohtonii tatinofoni, cum s-a arătat, nu au fost în situaţia de a forma state. însă, în cadrul romaniilo, amintite mai sus, ei au păstrat tradiţia vieţii politice romane şi au perpetuat unele instituţii de esenţă română, potrivite modestei lor existenţe rurale.

Aceste realităţi social-politice de esenţă română au fost silite să existe în umbra noilor structuri politice de faţadă, aduse de barbari24. Izvoarele externe surprind această suprapunere de elemente etno-politice. La începutul secolului V, Paulus Orosius, preot iberic, în lucrarea sa Historia adversus paganos, spune că în regiunile Europei Central-Orientale se afla Dacia, unde se instalase Gothia. Orosius este primul autor cunoscut care stabileşte o relaţie între vechiul statut al teritoriilor nord-dunărene ca provincie romană şi ceea ce a urmat retragerii aureliene, prin formarea, după un timp, în zonă, a unui „regat" got25. în secolul VI, lordanes, în De origine actibusque Getarum, face următoarea remarcă: „Această Gothie, pe care cei vechi o numeau Dacia, acum, după cum am spus, se cheamă Gepidiâ'2s. Apar aici trei denumiri pentru aceeaşi realitate teritorială, care, evident, şi-ş schimbat numai stăpânul politic, structura etno-demografică suferind doar unele modificări. Isidor din Sevilla, în Etymologi&-operă enciclopedică din secolul VII, vorbeşte şi el de Dacia, unde fusese apoi Gothia, iar geograful anonim din Ravena, 'n Cosmographia sa (sec. VII), scrie despre Dacia, căreia i s-a spuS Gepidia şi unde trăiau de la o vreme şi avari şi huni27.

92

_ |a Orosius până la geograful ravenat se vede cum aceşti n scriu despre faţadele politice care desemnau trecătoarele aU erii" a'e nomaz"or' *ără să uite realitatea primă, anume da termen cu conţinut geografic, dar şi etno-demografic, potrivă. După modul relatării, s-a observat că aceşti autori au conştienţi de realitatea etnică daco-romană şi 6 ntoromânească ce dăinuia în spatele trecătoarelor „imperii" Puccesive28. De altfel, geograful din Ravena vorbeşte de patria dacilor (Dacorum patria) ca despre o realitate contemporană lui, ar Alfred cel Mare (871-901), care a dat o versiune anglo-saxonă a lucrării lui Orosius, H/stor/a adversus paganos, scrie: „Pe urmă, ia est de ţara Carinthiei începe pustiul care este Bulgaria şi la est de aceasta este Grecia; iar la est de ţara Moraviei este ţara vlstulei; şi la est este (sunt) Dacia (dacii) care odinioară era Goth/'a"29. în comparaţie cu Paulus Orosius, Alfred cel Mare face o singură modificare notabilă a textului: inversează relaţia între Dacia şi Gothia, cea dintâi devenind o realitate politică actuală, contemporană scriitorului anglo-saxon. în condiţiile în care acest autor se raportează la realităţi politice din vremea sa, pe care Orosius nu avea cum să le cunoască - Carintia, Bulgaria, Grecia (nume tot mai frecvent folosite, în locul celui de Imperiu Bizantin), Moravia -, menţionarea Daciei capătă o nouă relevanţă30. S-a apreciat, pe bună dreptate, că reapariţia Daciei !a autorii latini din secolul IX coincide cu revenirea în actualitate a numelor vechilor provincii romane - Gallia, Raetia, Aquitania etc. - rod nu al erudiţiei medievale arhaizante, ci al marilor mutaţii etnice din secolele VIII-IX31. Aceste mutaţii însemnau, de fapt, revenirea pe scena politică europeană, după secole de dominaţie barbară, a Populaţiilor romanice din Occident, devenite popoare neolatine32.

După decăderea şi dispariţia Imperiului Roman de Apus, romanicii din Gallia, Hispania, Italia etc. au intrat pentru câteva secole într-un con de umbră, în spatele formaţiunilor politice barbare. Nici aceşti romanici nu au reuşit, după şocul aplicat de barbari, să formeze state ori să apară în prim-planul vieţii politice. Acelaşi proces s-a petrecut şi în Dacia, Pannonia sau Moesia, cu

menţiunea că şocul barbar a fost aici mai puternic Si îndelungat.

^i

Doi factori principali au contribuit, credem, şi la reintrarea maşilor romanităţii orientale pe scena politică: 1) finalul proce Ur' de etnogeneză românească, element major de coeziune s' "' forţă pentru români; 2) declinul şi eliminarea factorului avar / Pannonia (796), fapt care, până la năvălirea ungurilor, duce b'" perioadă de acalmie relativă, favorabilă primelor cristaiiz"° politice în care românii urmau să aibă un rol important. "

într-adevăr, alungarea avarilor spre est şi înfiinţarea Mărcii & Răsărit a Imperiului Carolingian, plus conflictele avaro-bulgare ţn urma cărora cei din urmă (sub hanii Krum şi Omurtag) şj.ail extins dominaţia până la nord de vărsarea Tisei în Dunăre, au provocat mari mutaţii în întreaga zonă33. Desigur, pe ruinele „imperiului" avar, destrămat şi fărâmiţat în trecătoare formaţiuni

autonome, conduse de capcani, tuduni şi zoapant, s-au născut curând noi realităţi politice, în cadrul cărora alte popoare şi populaţii vor constitui elemente hotărâtoare. Nu credem ca modesta tradiţie politico-administrativă avară - în ciuda termenului de jupan, intrat în limba română, însă prin filieră slavă - a avut un rol principal în făurirea formaţiunilor politice româno-slave din secolele IX-X34. Aceste formaţiuni, aşa cum sunt ele cunoscute prin izvoarele narative şi arheologice, au, mai degrabă, cum s-a arătat, un profil derivat din tradiţia romano-bizantină şi bizantino-slavă, conservată în cadrul menţionatelor romani privite ca nuclee politice incipiente.

Oricum, în secolele VIII-X, românii se aflau în stadiul de a forma, alături de alte grupuri etnice, state incipiente. Cu a cuvinte, românii, ca şi neolatinii occidentali, trecuseră de^^ când ei sau strămoşii lor fuseseră doar obiect de creaţie şi ajunseseră acum subiectul unor asemenea creaţii politice.

Confirmarea acestei evoluţii nu vine, cum se afirmă numai de la Anonymus, care vorbeşte despre o ^ locuită de români şi slavi şi condusă de românul Gelou, a

_ ^__i. ,i. .: \\j /■>____*.it_:i_ i. .: a. ..... i Clocot Ol 1 f|©mO'^

secolului IX. Cercetările lui

Aurel 94

mean Moise Chorenaţ'i, vieţuind în secolul IX, geo9raful. asDre o „ţară necunoscută căreia îi zice Balak'u şi care vOrbeşte de r^u) bulgarilor35. Termenul Balak', sinonim cu valach, se aflaia 1°^ era vorba despre o ţară românească, ştirea spune tjlach, ara romanică era aşezată, în secolul IX (ca şi anterior), că o P°PU narpaţilor - identificabili cu Munţii Rifei - şi în regiunile în Prea'tTia^ceastă populaţie este diferită de bulgari şi de slavi, pe nra armean îi cunoaşte şi îi pomeneşte, spre K e de unguri, pe care încă nu-i menţionează şi nu-i £te°Se jn Pannonia. Dar Geografia armenească a lui cunoaş ^ confirmă doar existenţa românilor în locurile unde ei c^orec j ^j _ Cum o fac şi gestele ungare sau cronica de la Kiev în deplină concordanţă cu aceste izvoare, independente unul de altul, îi înfăţişează pe români ca trăind într-o ţară românească6- Aceasta înseamnă că românii aveau cel puţin o unitate teritorial-politică, o formaţiune a lor. în lucrarea învăţatului armean nu se dau detalii despre natura organizaţiei ţării respective sau despre instituţiile sale, dar chiar şi aşa faptul este extrem de important, deoarece Moise Chorenaţ'i este contemporan cu evenimentele relatate mai detaliat de Anonymus şi de cronica rusească37.

Românii aceştia nord-dunăreni sunt cunoscuţi mai târziu şi de alţi autori orientali, ca persanul Gardizi38 şi armeanul Vardan var-dapetuf39. De pildă, Gardizi (secolul XI), în Podoaba istoriilor, descriind realitatea etno-politică a Europei Central-Răsăritene, aşază între bulgari, ruşi şi unguri „un popor din Imperiul Roman", creştin, mai numeros decât maghiarii, dar mai slab (desigur, sub îmPeCn P°Jitic)- Acest P°P°r este Plasat pe un teritoriu cuprins Ca^ "onăre şi "un munte mare"- ce P°ate fi identificat cu Munţii R ^n as^e' ^e P°P°r

de origine romană („din Imperiul

creş*ini mai numeros decât cel maghiar, dar mai slab şi Dur>ăre şi la Carpaţi, nu poate fi decât poporul român.

ştiri °nd°rarea tuturo"' acestor ştiri de la cumpăna mileniilor I şi evâr r ep!n!?ente una de alta, nu fac decât să confirme acelaşi j' omanii din Dacia Traiană erau priviţi pe teritoriile lor ca romanilor şi erau pe punctul de a se organiza politic, 95

alături de etniile cu care convieţuiau. Cele mai amănunţite ale acestei organizări sunt oferite de Cronica lui Anoy Formaţiunile politice menţionate de Anonymus ca fiind şi românilor sau având legătură şi cu românii sunt cele conduse Menumorut, Gladş\ Gelou.

3.4. Ducatul lui Menumorut

Paralel cu încercarea de cucerire a ducatului lui Sa/anus, ungurii atacă şi unele teritorii ale ducatului lui Menumomt, cuprins, cum s-a menţionat deja, între Tisa, Mureş, Someş şj Porţile Meseşului ori, în general, Carpaţii Occidentali. Reşedinţa ducelui Menumorut era în cetatea Biharea (Byhoi), la 14 km nord de Oradea de azi.

Cronica relatează înaintarea cetelor ungurilor spre sud şi popasurile succesive, însoţite de lupte, în vederea înstăpânirii asupra unor teritorii. Părăsind zona Ungului, Arpad şi însoţitorii săi se aşază în zona Zerenche (Szerencs), cucerind regiunea până la râul Souyou (Sajo) şi la „cetatea de sare" {castrum sat Sovâr)41. în continuare, Arpad dispune să fie întărit hotarul cu ţara polonilor (terra Polonorum) şi să se construiască o cetate pentiu pază. în acest scop, este trimisă spre nord-vest căpetenia Borsu. care ocupă zona, ia ostatici, pune semne de hotar, construieşte cetatea Borsodşi revine apoi, „cu mare bucurie", la ducele său42

După câtva timp, Arpad, în urma sfatului cu apropiaţii săi, a trimis soli la Menumorut, la cetatea Byhor (Biharea), cu cererea ca ducele bihorean să-i cedeze pământul de la Someş până Ja hotarul Nirului şi până la Porţile Meseşului. Cererea, adresată'11 numele drepturilor „regelui" Attila, considerat strămoşul capete* ungare, este însoţită de daruri şi prezentată de „neînfricaţii oştefl1 Usubuu, tatăl lui Zoloucu şi Velec, înaintaşul episcopului Tui$ ambii de neam nobil vechi, plecaţi din Scithia cu ducele Almo* ^ Solii lui Arpad au trecut Tisa pe la vadul Lucy (Tiszalok), au ajţ"1-la cetatea Byhor, l-au salutat pe ducele Menumorut, "a

96

ntat darurile şi apoi au pretins, după cum ceruse Arpad, o Pre (jjn ţară. Menumorut \-a primit cu bunăvoinţă, i-a încărcat cu Aurite daruri şi, după trei zile, Ie-a cerut să se întoarcă acasă, !f'ndu-le următorul răspuns pentru Arpad: „Spuneţi lui Arpad, cele Ungariei, domnul vostru, că îi suntem datori, ca un prieten i prieten, cu toate cele ce-i sunt necesare, deoarece el este străin şi lipsit de multe. Pământul însă, pe care I-a cerut bunăvoinţei noastre, nu i-l vom ceda niciodată, cît timp vom fi în viaţă. Şi am socotit nedemn că ducele Sa/anus i-a

cedat foarte mult pământ, fie din dragoste, cum se spune, fie din frică, ceea ce se neagă. Noi însă, nici din dragoste, nici din frică, nu-i cedăm din pământ nici cât cuprinde o palmă, deşi a spus că ar fi dreptul lui. Şi vorbele lui nu ne tulbură inima, anume că ne-a spus că descinde din neamul regelui Attila, care era numit biciul lui Dumnezeu, şi chiar dacă acela a răpit prin violenţă această ţară de la strămoşul meu, acuma însă, graţie domnului meu, împăratul de la Constantinopol, nimeni nu poate să mi-o smulgă din mâinile mele"4".

Răspunsul lui Menumorut, evident imaginat - ca formă de discurs în adresare directă - de către cronicar, cuprinde câteva elemente semnificative. Ducele bihorean are conştiinţa vechimii şi autohtoniei sale în comparaţie cu Arpad, care este „om străin". în al doilea rând, Menumorut se consideră un dinast care a moştenit tronul de la strămoşi, dreptul său fiind, prin aceasta, mai vechi decât al lui Attila. De altfel, bunicul său, Morut, este menţionat de Anonymu^. în al treilea rând, ducele bihorean se raporta la ..domnul său", adică la suzeranul său, împăratul de la Constantinopol, pe care-l considera suficient garant al apărării formaţiunii sale. Ca principiu general, Menumorut avea dreptate, "ntrucât sub împăraţii macedoneni (867-1028), istoria cunoaşte aP°geul statului bizantin46. împăratul Vasile I (867-886) reia °'ensiva în Asia Mică şi extinde hotarele imperiului până la cursul superior al Eufratului, ocupă cetăţile Samosata şi Zapetra (873) şi

ţs%pară campanii victorioase în Capadochia şi Cilicia (878-9)- In acord cu tendinţa de restaurare a Imperiului Roman,

'zantinii s-au îndreptat şi asupra Occidentului, Vasile I creând

97

temele Longobardia şi Calabria, în dauna Imperiului Franc arabilor (885-8Ş6)47. Este drept că, sub domnia împăratului VI Filosoful (înţeleptul), între 886-913, politica balcanică Bizanţului suferă o serie de lovituri din partea bulgarilor, de Simeon (893-927). Dar, până la urmă, sorţii sunt departe e favoriza doar una din tabere. Astfel, în vremea războiˆ bizantino-bulgar din 894-896, ţarul Simeon suferă o grea înfrângere din partea Bizanţului, prin mijlocirea triburilor nomade ale ungurilor (894) şi este obligat, în urma unei contraofensive combinate bizantine (pe uscat şi pe mare, la gurile Dunării), sj încheie un armistiţiu (895). în 896, Simeon provoacă pn,, pecenegi înfrângerea şi dislocarea ungurilor din Atelkuzu ~ cum s-a văzut - şi reia ofensiva contra Bizanţului, obţinând o victorie decisivă48.

Acestea însă nu erau motive pentru Menumorut să nu mai aibă încredere în împăratul de la Constantinopol, mai ales că, în 894, Arpad şi cetele sale fuseseră un instrument în mâinile suveranului bizantin şi mai ales că ducele Sa/anus fusese ajutat de acest suveran. Prin urmare, elementele esenţiale ale răspunsului ducelui bihorean către Arpad'sunt verosimile.

Este însă firesc ca. Menumorut să se fi bazat, în faţa inamicului, pe propriile forţe, pe propriul sistem de apărare, in cadrul acestui sistem, un rol important, aveau cetăţile Byhoi Zotmar (Satu Mare) şi Zyloc (Zalău), toate situate pe

teritoriul de azi al României.

în urma răspunsului lui Menumorut, dus de solii Usubuul Ve/uc lui Arpad, conducătorul maghiar a poruncit trimiterea unei „armate" contra semeţului duce. în fruntea oştii au fost orânduiţi Tosu (Tasu), tatăl lui Le/u, Zobolsu, fiul lui Eleud, Tuhb0 (Tuhutum), tatăl lui Horea, şi Zumbor, din care se trage neam" lui Mogbut. Aceştia, cu ceata lor, au trecut peste Tisa la vadu Ladeo (Tiszaladány) şi au înaintat spre valea Someşului interi0'1 unde şi-au aşezat tabăra, la locul numit ulterior Zobo^ (Szabolcs). Aici, spune cronica, aproape toţi locuitorii li s'ay supus de bunăvoie şi şi-au dat copiii ca ostatici, „spre a nu

98

nenorocire". Menumorut a fost înştiinţat prin fugari de inva-vre°i - spune Anonymus - a fost cuprins de groază la gândul că z'e l lui Arpad este urmaşul lui Attila. Astfel, cei mai mulţi

9

s-au supus de bunăvoie49.

Atunci Zobolsu, „convins de calitatea locului" şi cu aprobarea turor însoţitorilor săi, a săpat un şanţ şi a ridicat o puternică tutate de pământ, botezată după numele lui. Mai departe, c-peteniile cetei ungurilor au ales dintre locuitorii ţării pe slujitorii iservientes) acelei cetăţi, în care au lăsat şi oşteni unguri, conduşi de Eculsu (Ekolcs). Pregătiţi de drum mai departe, Zobolsu şi soţii săi au împărţit ceata triburilor lor în două: o coloană înaintează pe lângă râul Someş, spre cetatea Sătmar şi, de acolo, spre trecătoarea de la Porţile Meseşului, iar cealaltă jumătate a cetei urma să plece spre părţile Nirului, până la râul Er (Umusoei) şi la cetatea Zyloc (Zalău).

Prima parte a oştii, cu Zobolsu şi Thosu în frunte, a subjugat populaţii şi a înaintat pe lângă Someş, ajungând la locul numit mai apoi Samar (Sârvâr). Aici, Thosu, strângând mulţime de popor localnic, a construit o cetate de pământ, care sa numit iniţial Thosu, iar ulterior Saruvar. Apoi, se spune că „la cererea poporului supus", Thosu a făcut să se ridice un târg {forum) între Nirşi Tisa, târg care a luat numele lui. Mai apoi, Zobolsu ş\ Thosu au ajuns la cetatea Zotmar. Aici, după o luptă şt după trei zile de asediu, a patra zi au reşit să pătrundă în cetate, unde ostaşii ducelui Menumorut, care au putut fi prinşi, au fost întemniţaţi, fiii locuitorilor au fost luaţi ca ostatici, iar câţiva soldaţi unguri au fost lăsaţi de pază50. \n continuare, coloana aceasta s-a îndreptat spre Porţile Meseşului.

Tuhutum şi fiul său Horea, aflaţi în fruntea celei de-a doua ^te. s-au îndreptat spre pădurile Nirului, unde au supus mult P°Por, până la râul Er şi au ajuns la Zalău, fără să fi întâmpinat o îrr>potrivire serioasă, deoarece Menumorut cu oastea sa se ^ pe Criş, probabil în vederea apărării cetăţii Byhor. De la cei doi s-au îndreptat spre Meseş, unde s-au întâlnit cu u şi Thosu, hotărând împreună ca marginea ţării ducelui

99

Arpad {meta regni duc/s Arpad) să fie Poarta Meseşului. „n locuitorii ţării,

la porunca lor [a căpeteniilor ungureşti], au ridjCa! porţi de piatră şi au făcut o îngrăditură mare de copaci, la hotare ţării [lui Arpadfs\ Cu alte cuvinte, pentru marcarea hotarul^' întăriturile de piatră şi de lemn au fost ridicate de către localnici care erau buni constructori şi cunoscători ai locurilor52. Cronic menţionează că Thosu, Zobolsu şi Tuhutum erau foarte mândn de faptul că „au subjugat pentru domnul lor mai multe neamuri din ţara aceea [a lui Menumorut? (subiugaverunt domino suo fere plures nationes illius fe/ve)53. în acest moment, Tuhutum a plănuit să treacă „peste pădure", în ţara lui Gelou.

între timp, Thosu şi Zobolsu, după ce supuseseră populaţia de la Someş până la Criş, au pornit înapoi spre ducele Arpad, Anonymus spune că Menumorut nu li s-a opus iniţial deoarece se pregătea să meargă în „Grecia" (adică în Imperiul Bizantin), probabil la suzeranul său, după ajutor. Dar după ce cetele ungureşti au coborât pe lângă râul Er, până la confluenţa acestuia cu Barcăul, şi-au schimbat direcţia spre sud, au ajuns la Zeguholmu (Szeghalom), unde soldaţii lui Menumorut le-au oprit şi înfrânt54. Apoi, inamicii au fost siliţi să se retragă spre Tisa, pe care au trecut-o pe la vadul Drugma (Dorogma), anunţându-i lui Arpad „bucuria salvării" (gaudia sa/ut/s). Cu alte cuvinte, primejdia pentru ei fusese mare.

Pentru o vreme, luptele ungurilor cu Menumorut au încetat Apoi, după ce ungurii au jefuit ţara Pannoniei, Moravia, Carintia şi alte regiuni, în anul în care s-a născut fiul lui Arpad, Zulta (Zoltan), Usubuu ş\ Veluc sunt iarăşi puşi în fruntea unei cete? trimişi contra ducelui Menumorut, în Bihor. Aceştia trec Tisa pe la vadul Beuldu (Bold) şi îşi aşază tabăra lângă râul CourouS (Korogy), în aval de locul unde Crişul se varsă în Tisa55. Aici cetelor maghiare li se alătură secuii, caracterizaţi drept „ve0'11 popoare ale regelui Athila", care şi-au dat fiii ca ostatici unguri10' şi au acceptat să lupte în avangarda oştii acestora (in prima ac>^ contra lui Menumorut56. Astfel, cetele ungare şi secuieştitre împreună înot Crişul la Mons Cervinus (Muntele Cerbul; Szarvashalom) şi de aici, mergând călare, au ajuns la ra

u (Tekero, afluent al Crişului, azi dispărut), unde şi-au iar** tabăra.

AnOnymus arată în continuare că Menumorut „s-a temut av" de inamicii săi care înaintau şi nu a vrut să lupte cu ei în ^i o deschis, deşi a luat o serie de măsuri de apărare. întâi, şi-a °- at .mulţimea de oşteni" (multitudinem militum) să apere Byhor, apoi şi-a luat soţia şi fiica să le pună la adăpost în Igfon (probabil, codrii seculari care separau ţara lui enţara lui Gelou). E puţin verosimil ca Menumorut && fugit pur şi simplu din calea năvălitorilor, cum pretinde Aponymus, din dorinţa de a sublinia forţa ungurilor şi secuilor şi spaima pe care ei o provocau celor din jur. Se poate însă ca acţiunea ducelui de a-şi adăposti familia să fi lăsat impresia de retragere din faţa inamicului.

Atunci, Usubuu şi Veluc cu cetele lor s-au îndreptat spre cetatea Biharea şi şi-au aşezat tabăra lângă pârâul louzas (Crişul Mic). A treia zi, cele două oşti erau faţă în faţă: de o parte ungurii şi secuii, de cealaltă parte „soldaţi adunaţi

din diferite neamuri" (milites congregati ex divers/s nationibusf7, sub steagul ducatului bihorean, aflaţi de-a lungul palisadelor şi în turnuri. Toţi dispuneau de arcuri şi săgeţi, dar ungurii aveau în plus şi mijloace de asediu, anume batiste. Luptele au durat 12 zile, vreme în care4 dintre unguri au murit 20, dintre secui 15, iar dintre cei asediaţi 125. Numărul morţilor, în ambele tabere, este mic, dar poate să fie apropiat de realitate. Se pare că nici una din tabere nu a aruncat în luptă mai mult de 1.000 de soldaţi. La unguri, fiecare conducător de gintă trebuia să se prezinte la oaste cu 400 de călăreţi, care, adunaţi, formau numărul total al oastei, de circa 20.000, dat de Dzaihani, dacă se ţine seamă de faptul că erau 52 te ginţi. Contra lui Menumorut au fost trimişi doi conducători de 9'ntă - Usubuu şi Veluc - adică vreo 800 de oameni, la care se VOr fi adăugat vreo 200 de secui58. în general, în acele timpuri înfruntările militare nu antrenau efective numeroase. Luptătorii ?ornazi păreau mai mulţi şi datorită obiceiului lor de a duce cu ei ^ bătălii mai mulţi cai, pentru a crea panică şi pentru a-şi rar)sporta prada59. Exagerarea numărului nomazilor provenea şi

din maniera de a lupta prin şarje rapide ale oştenilor călări şj ^ cruzimea lor, care sporea groaza şi îi făcea pe martori să-i cre^ mai mulţi decât erau.

în a treisprezecea zi de luptă, după ce asediatorii umpluse* şanţurile cetăţii şi se pregăteau să aşeze scări pe „ziduri", ost^ ducelui Menumorut hotărăsc să înceteze rezistenţa şi deschid porţile. în acest moment, narează cronica, Menumorut, care odinioară, „cu inimă ca de bulgar, cu trufie" (Bu/garico corde superbe), îi refuzase lui Arpadchiar şi o palmă din pământul său se închină ducelui ungur şi e de acord să-şi căsătorească fata cu Zulta, fiul lui Arpad. Usubuu şi Velec duc această veste stăpânului lor, care, sfătuindu-se cu fruntaşii săi, a fost de acord cu plănuita căsătorie şi cu închinarea lui Menumorut, pe care l-a lăsat în continuare conducător în cetatea ByhoF. Velec a primit drept răsplată, în partea de sud-est a ducatului, Zarandul (poate numai cetatea cu acest nume), iar Usubuu a fost dăruit cu cetatea Veszprem, la nord de lacul Balaton61.

Se spune apoi că, în 907, Arpad „a părăsit această lume", după ce, nu cu mult înainte, murise şi Menumorut, „fără vreun fiu şi a lăsat în întregime ţara, în pace, ginerelui său Zulta"62.

Conform relatărilor cronicii, războiul contra ducatului Crişanei a cunoscut trei etape:

- prima expediţie militară, din direcţia nord-est spre sud-est, duce la atacarea teritoriului dintre râurile Er şi Someş, cu cetatea Sătmar, până sub Munţii Meseş şi până la Zalău;
- a doua expediţie este o continuare a primei, din direcţia nord-est spre nord-vest, de-a lungul râului Er, încheiată cu înfrângerea cetei ungurilor la Szeghalom;
- a treia, în care avangarda oştii era formată din secui, e orientată dinspre sud spre nord-est şi duce la căderea şi jefuirea cetăţii Biharea63.

Menţionăm că, în ciuda „spaimei" şi „groazei" care, conform ^ Anonymus,

îi cuprinseseră pe locuitorii ducatului şi pe d

j în fiecare etapă au avut loc lupte armate şi rezistenţe ale ÎP latiei- între a doua şi a treia expediţie a trecut un timp mai P°P junqat, poate şi datorită urmărilor înfrângerii ungurilor la

Desigur, se poate pune problema gradului de verosimilitate şi exactitate al relatărilor lui Anonymus. în acest sens, mărturiile rheologice, toponimice, numismatice, onomastice, etnologice sUnt edificatoare.

Săpăturile arheologice efectuate la Biharea încă în a doua jumătate a secolului XIX au demonstrat că acolo era centrul (cetatea Byhor) formaţiunii politice a lui Menumorut^. S-au descoperit la Biharea şi în jurul ei urme traco-daco-getice. Cetatea era de formă dreptunghiulară, era înconjurată de apă, avea puternice valuri de pământ, continuate prin întărituri în sistem palisadă, cu bastioane pe latura de vest, ale căror urme se mai vedeau la sfârşitul secolului XIX. Grosimea valurilor era de până la 33 m, lăţimea şanţurilor mergea până la 20 m, iar suprafaţa cetăţii era de 17.250 mp, ceea ce o aşază alături de cele mai mari cetăţi din acea vreme de pe teritoriul României, cum erau Dăbâca sau Moreşti. Săpăturile dintre anii 1973-1984 au demonstrat o continuitate de locuire în cetate din epoca dacică şi daco-romană până pe vremea lui Menumorut şi ulterior, când, prin apariţia Orăzii în apropiere, s-a ajuns la un proces de decădere. Analizând forma cetăţii, Sever Dumitraşcu a ajuns la concluzia că aceasta indică „o origine sudică, remanent romană sau mai degrabă bizantină, deosebită de cetăţile slave din centrul Europei, de tipul Stare Mesto-Mikulcice, care au forme neregulate, arhaice"66. Ceramica descoperită la Biharea este de jacturâ locală, lucrată la roata rapidă şi ornamentată cu benzi de ln« simple şi în val, dar completată sporadic şi cu elemente de ta«ură bizantină67.

aptele purtate la Biharea, la începutul secolului X, au fost n'irmate şi de săpăturile arheologice: în apropierea cetăţii au găsit morminte de călăreţi unguri, cu arme, podoabe, piese i şj capete de cal depuse la picioarele celor

102

103

înhumaţi; în câteva puncte din vecinătate s-au descoperit zk urme aparţinătoare călăreţilor nomazi, mai ales arme68.

Conform unor cercetări de teren, cele mai multe nesistematice, s-au mai semnalat cetăţi de pământ pe Crişuţ Repede, pe valea Crişului Inferior, în pădurile Nirului, în mlaştinii^ Erului, Barcăului, pe valea Crişului Negru, pe cea a Crişului Alb deopotrivă în România şi Ungaria69. Unele dintre ele se află chiar în locuri menţionate de Anonymus, despre altele nu se poate spune în mod cert că au funcţionat în epoca lui Menumorut.

în general, toponimia indicată de Notarul Anonim este corectă: toate vadurile Tisei, râurile, locurile, aşezările menţionate de el există şi astăzi sau au existat în evul mediu. Onomastica, de asemenea, se raportează la personaje reale, multe cunoscute şi din alte surse ca strămoşi ai unor familii maghiare reale. Cea mai mare parte a onomasticii s-a convertit în toponimie,

corespondentele fiind întotdeauna verificabile. Numele lui Menumorut, indiferent de semnificaţia sa, nelămurită pe deplin70, ca şi cel al presupusului său bunic (Moruth, Maroth, Morut) se întâlnesc şi ulterior în onomastică şi toponimie. Astfel, la 1261, este amintit documentar un anume Cyrill, fiul lui Almus, din neamul Marouth, iar la 1336 sunt pomeniţi Andreas şi Blasius, fii lui Petru, din aşezarea Maroch, greu de localizat. Au existat patru localităţi legate de numele ducelui bihorean, din care două - una la 8 km de cetatea Biharea, cealaltă în raza comunei Săcuieni (Marotlaka) - au dispărut. Cele păstrate până azi sunt Marothlafa (azi Morlaca, jud. Cluj) şi Maroth (azi Moroda, jud. Arad). Toate aceste aşezări aparţineau ducatului lui Menumorut71. O vie a unui magistru Marauth apare şi în hotarul Orăzii în secolul XIV ■

De o mare importanţă este chestiunea structurii etnice a ţăfi' lui Menumorut Ceea ce se ştie sigur este că această structu^ era relativ eterogenă. în câteva locuri, Anonymus menţionează „diverse neamuri" în legătură cu acest ducat. La un moment da cronicarul spune că ţara lui Menumorut era locuită şi de -5' neamuri ce sunt numite cozar (poate cazări): terram habitarent gentes qui dicuntur Cozafi.

104

rorrform lui Anonymus, cum s-a văzut, în Crişana au ajuns şi de secui, care în momentul reluării luptelor pentru asediul 06 "tii Biharea s-au situat în avangarda oştirii trimise de Aqjad.

Simon de Keza, care a trăit In Bihor, spune şi el că secuii erau ag,i direcţi ai hunilor rămaşi în Pannonia (Hunnorurn sunt U sidul), dar c& ei 'e"au 'e?'t înainte ungurilor, când aceştia au ătruns în viitoarea lor patrie, pe care au ocupat-o împreună74. „Şi după ce au cucerit împreună Pannonia, ei [secuii] au primit o parte din aceasta, dar nu în Câmpia Pannoniei, ci în munţii de margine, unde au avut aceeaşi soartă cu românii. De aceea, amestecaţi cu românii, se spune că se folosesc de literele acestora."75

Prin urmare, deopotrivă Anonymus şi Simon de Keza îi menţionează pe secui în legătură cu cucerirea viitoarei ţări a ungurilor. Anonymus îi plasează pe secui în Crişana, înainte de încheierea ostilităţilor cu oastea lui Menumorut. Tot notarul lui Bela precizează că în timpul lui Arpad, hotarul (confinium) spre răsărit al zonei controlate de unguri fusese stabilit la Porţile Meseşului. Pnn urmare, „munţii de margine" unde secuii i-au găsit pe români, cu care „au avut aceeaşi soartă" şi de ia care au învăţat scrisul, trebuie să fie versanţii apuseni ai Carpaţilor Occidentali şi dealurile subcarpatice din această zonă. De altfel, câteva toponime de aici - Săcuieni, Tileagd, Sititelec -, ca şi centurionatul Sceculzaz, menţionat la Biharea în 1217, evocă prezenţa secuilor în regiune76. Se poate presupune că, după căderea Biharei, o parte a secuilor au rămas pe loc şi au convieţuit cu românii băştinaşi, până în secolul XI, când a început cucerirea efectivă a Transilvaniei. Mai târziu, după ce secuii au "°st aşezaţi de unguri în

estul Transilvaniei, ei vor convieţui iarăşi cu r°mânii de acolo şi vor lupta alături de români contra tătarilor77.

w Pe de altă parte, revenind la structura etnică generală, trebuie Şa Presupunem că şi în Câmpia Tisei, ca şi în restul Pannoniei, °Cu>au slavi, bulgari şi români (adică agricultori şi păstori, urmaşi ! rorrianilor); la aceştia trebuie să adăugăm şi elemente avare m după căderea Khaganatului Avar.

105

Prin urmare, recapitulând, se poate spune că structura etnică a ducatului cuprins între Tisa, Carpaţii Apuseni-Pădurea lgfOn Mureş şi Someş era următoarea:

- români, urmaşi ai geto-dacilor romanizaţi în vremea stăpânirii romane şi ulterior (o parte a ducatului fusese inclusă în Romană);
- slavi, bulgari, avari, ajunşi aici ca urmare a migraţiilor şi a extinderii dominaţiei vremelnice a unor state „barbare" asupra Pannoniei;
- secui, khazari, legaţi de invazia ungurilor, dar prezenţi, probabil, în Câmpia Dunării mijlocii şi a Tisei înainte de această invazie.

Ca urmare a acestei structuri şi a lipsei mărturiilor directe, chestiunea etniei lui Menumorut este dificil de rezolvat. Numele ca atare are formă maghiară, după cum precizează Anonymus, formă căpătată ulterior, după 900. Se ştie că, în maghiara medievală, Morot, Morout (adică Marot) însemna morav78. Tot în maghiară mân înseamnă armăsar79, ceea ce nu demonstrează însă că numele ducelui bihorean vine din acel termen. Să admitem că Menumorut a fost numit de unguri cu un nume care înseamnă, în esenţă, slav moravian. Se mai ştie despre el că a răspuns soliei lui Arpad„cu o inimă ca de bulgar" şi că în ţara lui trăiau şi khazari, români, avari etc. în aceste condiţii, originea sa etnică este imposibil de precizat. De altfel, în cazul conducătorilor români de mai târziu, cu nume neromâneşti, ca Utovoi, Seneslau, Basarab etc, dacă izvoarele nu ar fi menţionat direct, expressis verbis, că ei erau voievozi ai românilor, ne-am afla în aceeaşi situaţie ca şi cu Menumorut. Din această perspectivă, ducele bihorean ar fi putut foarte bine să fie şi român. Dar nu acest lucru este important, ci faptul că el a domnit peste mai multe neamuri

- inclusiv români - într-o regiune cu o numeroasă populaţie românească în evul mediu şi ulterior, regiune care, în mare măsură, este azi parte a României.

Conform relatărilor izvoarelor şi cercetărilor arheologice, 'n secolul IX fiinţa pe teritoriul Crişanei o formaţiune politică, un sta'

aflat pe acelaşi nivel de evoluţie ca majoritatea tuirt politico-militare din epocă şi din regiune. Nu este vorba a|ca 0 uniune de triburi nomade, ci despre un aşezământ ^ mic, numit terra sau regnum. Izvoarele vorbesc mereu stat°re Mulţimea de locuitori statornici, răspândiţi peste tot. 'ştia cultivau pământul, creşteau animale, ridicau cetăţi, ştiau A-fccă fortificaţii de piatră şi din trunchiuri de copaci {indagines sa prisăci), luptau cu arcuri şi săgeţi. Conform lui Anonymus, S a avea trei fortificaţii principale pe care le-au atacat ungurii /Rjharea, Sătmar şi Zalău) şi care există şi astăzi ca toponime, desigur cu alte

rosturi decât la anul 900.

Ţara lui Menumorut a fost atacată şi, până la urmă, în ciuda rezistenţei locuitorilor, supusă, dar nu cucerită. Trebuie să admitem, împreună cu Lucien Musset, că la acea dată ungurii, în afara câmpiei întinse numite de ei Alfold, nu puteau fi stăpânitori şi cuceritori ai unor popoare şi populaţii sedentare. Cum sa văzut, ducatul bihorean, departe de a fi un desertum, era locuit de o numeroasă populaţie. De altfel, din cronică reiese că, în jur de 900, ungurii au organizat doar expediţii de jaf, de pradă, căutând în paralel păşuni bune pentru turmele lor. Anonymus aminteşte des prăzile bune cu care se întorceau luptătorii unguri la ducele lor suprem. Pentru stadiul societăţii ungare nomade din acea vreme şi pentru criteriile după care se aprecia „bunătatea" unei ţâri, este relevantă cererea lui Arpad către ducele Sa/anus, anume ca acesta din urmă să-i trimită „două ulcioare pline cu apă de Dunăre şi un braţ de iarbă din câmpia nisipoasă de la Olpaf, Pentru ca şeful ungur să vadă dacă iarba din prundişul O/par Wpâr) este mai bună decât iarba din Scithia şi dacă apa de °unăre este mai bună decât cea de Thanais (Don)80. Episodul este simptomatic pentru mentalitatea populaţiilor nomade. Cert sste că Crişana, supusă de însuşi Menumorut lui Arpad, a rămas |n ^ măsură sub autoritatea celui dintâi, în urma înţelegerii . Dar era vorba doar de un control maghiar, deoarece

^, în acel timp, nici nu era constituită ca stat. Chestiunea * aPânirii asupra ducatului bihorean era reglementată, la moartea

1 Menumorut, ca o problemă de moştenire de familie. Anonymus

pare să spună că ducatul i-a rămas lui Zu/ta, ginerele | Menumorut, numai fiindcă acesta din urmă nu a avut un urrţj masculin.

Din cronici nu reiese clar care era situaţia confesionala ţ. ducatul Crişanei, dar există totuşi unele indicii în acest sens. o, pildă, se ştie cert că, în vreme ce ungurii erau încă păgâni« urmau să rămână aşa încă aproximativ 100 de ani, românii eraii cu siguranţă creştini şi cunoşteau scrisul („literele") de o anume factură, pe care l-au preluat şi secuii. Tot păgâni erau şi secuii ţ khazarii, în vreme ce, în rândul avarilor, slavilor şi bulgarilor, Se poate admite prezenţa parţială a cuvântului Domnului81, fo condiţiile în care bulgarii erau oficial creştinaţi, iar Kiril cu Metotfm plecaseră demult în Moravia Mare.

Despre Menumorut, iarăşi nu se poate spune nimic cu certitudine. Faptul că el era în legături de vasalitate cu împăratul de la Constantinopol ar putea însemna că era şi creştin, dar nu neapărat. La fel, faptul că ducele avea mai multe concubine {plures habebat amicasf2, cum pretinde Anonymus, nu înseamnă cu necesitate că el era păgân. în vremurile acelea mai ales, dar şi ulterior, aspectele legate de căsătorie erau departe de a fi foarte riguroase chiar şi la marcanţi conducători creştini sau, cu deosebire, la ei.

Dacă cronicile nu permit încheieri clare, izvoarele documentare, deşi ceva mai târzii, sunt edificatoare şi sub aspect religios. Astfel, în două documente din

1204 şi 1205, papa Inocenţiu III vorbeşte despre unele mănăstiri ortodoxe aflate ft stare de decadenţă în dieceza episcopului catolic de Oradea precum şi despre un episcopat de rit grecesc, aflat în „ţara fii'0' cnezului Bâlea" {quidam episcopatus in terra filiorum Bele knes$ episcopat care, probabil, ţinea de Patriarhia din Constantinopol Ş trebuia adus sub ascultarea bisericii romane33. După contextul |r care a fost emis documentul din 1205 şi după detaliile cuprinsel. el (destinatarul era arhiepiscopul de Kalocsa), se crede că ,.tara, fiilor cnezului Bâlea era situată în zona Orăzii sau, mai larŞ"_ Crişanei şi Sătmarului. în acea zonă şi la acea dată, o format111

108

Husă de cnezi şi locuită de ortodocşi nu putea să aparţină c°n-t românilor. Potrivit unor mărturii papale din secolul XIV, deC {ea Medieş (Medieşu Aurit) şi ţinutul din jur (lângă Sătmar) au 06 cucerite din mâinile românilor „schismatici" {de manibus '° tinConjm scismaticorum), de către un rege al Ungariei, în

muri îndepărtate, înainte de un anumit conciliu general84. a eastă cucerire s-a putut produce înaintea conciliului general din ^79 sau înaintea celui d\n 1215 (Lateran IV). Este mai probabil a actul să se fi produs între 1204 - anul declanşării valului antiortodox prin Cruciada a IV-a - şi 1215, data pomenitului conciliu general, poate chiar în 1204, sub regele Emeric (1196-J204), care moare la 30 noiembrie, în anul menţionat85. Prin urmare, în secolul XIV este înregistrată o puternică tradiţie despre vechimea românilor ortodocşi în zona de nord a ducatului lui Menumorut şi despre faptul că ei rămăseseră până târziu stăpâni ai cetăţii Medieş şi ai ţinutului înconjurător /districtus Megyes/ bunuri de care fuseseră deposedaţi de un rege al Ungariei şi de către slujitorii săi înainte de 1215.

Aceste mărturii privitoare la credinţa ortodoxă, la ierarhia ortodoxă, la cetăţi şi districte stăpânite de români ortodocşi în fostul ducat al lui Menumorut, la începutul secolului XIII, arată clar vechimea românilor în aceste locuri. Existenţa unui district stăpânit de românii „schismatici", a unei ţări sau formaţiuni politice conduse de un cnez, formaţiune în care funcţiona o episcopie de rit răsăritean după 1200, arată, de fapt, cât de firavă Şi de inconsistentă fusese acţiunea de „cucerire" a ungurilor în z°nă, la începutul secolului X şi chiar ulterior. Despre un control a' ungurilor în Crişana, în zona de apus a fostului ducat, se poate v°rbi încă din secolul X, mai ales după ce, la 955, expediţiile apusene ale cetelor lor au încetat. însă cucerirea efectivă şi Or9anizarea teritoriului cucerit s-au produs mai târziu şi treptat, dln moment ce, după 1200, sunt menţionate realităţi politico-rel|gioase româneşti, de natura celor înfăţişate mai sus.

Este greu de spus, dacă se ţine seamă doar de izvoarele care era stadiul de evoluţie social-economică a lumii în jurul anului 900. Sunt însă indicii ale unui proces de 109

feudalizare incipientă, pe care arheologia îl surprinde mai care se va

accentua pe parcurs. Menumorut era aiy împăratului bizantin şi, la rândul său, avea şi el vasali pe fruntaş ducatului, comandanţii cetăţilor etc. Atacul ungurilor de după qqq a tulburat într-un fel ordinea firească a lucrurilor, dar, cum s-a văzut, impactul a fost de scurtă durată. Timp de peste un secola jumătate după luptele de la Biharea nu se mai cunoaşte nici 0 informaţie despre prezenţa ungurilor sau secuilor în zonă. Cele câteva zeci de morminte de călăreţi unguri, grupate în jurul unor fortificaţii, dovedesc doar că aceştia au căzut în luptă86.

La scurt timp după atacarea Bihariei, conducătorul triburilor maghiare, Arpad, a murit (907). Fiul său, Zulta, fiind doar un copil, au început lupte pentru întâietate şi s-au manifestat tendinţe centrifugale ale şefilor triburilor. în cele din urmă, s-a impus Bulcsu, care a păstrat unitatea triburilor prin expediţii de pradă spre vest şi sud, oprite numai în 955, prin marea înfrângere de la Lechfeld.

Cu timpul, după 955, societatea ungară trece printr-o serie de schimbări structurale. Prada încetează să mai fie principala sursă de venit, triburile se sedentarizează, sub influenţa Apusului şi a populaţiilor premaghiare din Pannonia şi din vecinătate (slavi, români ş.a.). Procesul de feudalizare se accentuează, astfel că se ajunge la fondarea statului propriu-zis, etapă marcată oficial prin creştinarea şi încoronarea ca rege a lui Vajk (997-1000), devenit Ştefan I (1000-1038) şi ulterior sanctificat. Noul stat este numit regat apostolic şi primeşte de la papalitate misiunea de convertire a păgânilor şi „schismaticilor".

Şefii ginţilor şi triburilor, căpeteniile aristocraţiei maghiare devin beneficiarii unor feude, dăruite de rege pentru fidele servicii, prioritar militare. Ei devin reprezentanţi ai regelui în teritoriu, 'n fruntea unor „comitate castrense" (comitatus castn), deşi uni' dintre ei rămâneau mai departe în preajma regelui, după practica deţinerii de dregătorii in partibui1.

de comitat castrens, creat pe ruinele ducatului lui r, ÎŞ' avea reşedinţa 'a Biharea şi fusese fondat,

în a doua jumătate a secolului XI. p

ă tradiţie şi în acord cu unele mărturii scrise, episcopia de dea s-a întemeiat sub Ladislau 1 (1077-1095)88. Un document ^enit din jurul anului 1067 pomeneşte un funcţionar (pristald) P|° omjtelui Ştefan de Bihor, dar cele două instituţii, comitatul şi a scopia. funcţionau sigur la 1111, când sunt menţionaţi epjsCOpUl Syxtus şi comitete Saul de Bihor89. Intre timp, după 1067, Cronica pictată de la Viena relatează despre devastarea "ntregii zone a Nitului până la cetatea Biharea de către „cumani" (de fapt pecenegi)90. Cu timpul, mai ales în secolul XIII, colonizările de populaţie ungurească în Crişana cresc în intensitate. Până la urmă, comitatul Bihor a ajuns să cuprindă numai nucleul fostului ducat al lui Menumorut, zone întregi din acesta intrând în componenţa altor comitate (Zarand, Satu Mare, Solnocetc).

Cum s-a demonstrat, organizarea comitatelor şi instituirea controlului regatului şi al bisericii catolice asupra zonei nu au putut desfiinţa vechile instituţii şi realităţi româneşti din Crişana. Românii îşi continuă viaţa în cadrul

bisericii ortodoxe şi al măruntelor lor formaţiuni - cnezate, voievodate - numite uneori de oficialitate districte. Numai în comitatul Bihor, sursele menţionează, în întreg evul mediu, zeci de cnezate şi voievodate româneşti, organizate după vechea tradiţie91, precum şi districtele Beiuş, Suplac, Coleşerul Mic, Călata de Mijloc etc.92

Desigur, românii, ca vechi stăpâni ai locurilor, după instaurarea temeinică a dominaţiei ungare, au fost deposedaţi de bunurile lor, obligaţi să se replieze în anumite zone, să se Capteze rigorilor feudalismului apusean. Lor li s-au confiscat mereu bunuri, li s-au restrâns ori anulat vechi libertăţi şi li s-a Prigonit biserica. în pofida tuturor acestora, realităţile româneşti *u continuat să existe, iar instituţiile românilor au continuat să Acţioneze, chiar şi în forme modeste şi adaptate93.

110

111

NOTE

1 St. Brezeanu, „Romani" şi „Biachi", p. 1316, 1334.

« E H Kantorow,cz, Patnotic Propaganda passim; Q.G. Coulton,

p. 17-30.

4 St. Brezeanu, op. cit., p. 1321. 6 Anonymus, cap. LIV, LV, LVI.

s, cap. V, XII, XIV, XXetc.

7 St. Brezeanu, op. cit, p. 1334.

8 Anonymus, Prolog.

9 J. Perenyi, La conscience, p. 55.

10 Ibidem, p. 55-57; J. Szucs, Theoretical Bements, passim.

11 St. Brezeanu, op. cit, p. 1336.

12 Ibidem, p. 1334.

13 Anonymus, cap. I, IX, XI.

14 Atwtfem, cap. XXXV, XXXVI, XXXVII; St. Brezeanu, op. cit, p. 1334.

15 Anonymus, cap. XII, XIV, XVI, XIX, XX, XXX, XXXIII, XXXVIII, XXXIX,

XLI.

16 Ibidem, cap. XI, XIX, XX, XXI, XXVIII, L, LI, LII.

17 Ibidem, cap. XI, XXIV, XXV, XXVI, XXVII, XLIV. Aceste şase lormaţiuni politice au fost recent consemnate în această tormă şi de D. Deletant, Studies, p. 337.

18 St. Brezeanu, op. cit, p. 1335.

19 Anonymus, cap. XIII.

20 N. Drăganu, Românii, p. 357-361.

21 Șt. Brezeanu, op, cit, p. 1321.

22 Ibidem.

23 Ibidem.

24 Idem, Les Roumains, p. 395-397.

25 P. Orosius, Historia, l, 2.

26 lordanes, Getica, XII, 74.
112
, IV
, 4, 3; St. Brezeanu, Les Roumains, p. 396.
- 398'
MRus,
Vezi opinia contrară la Ibidem. p. 184. Dceifî^//AP32,104.
* Ibidem, 9- 104' v/bidem.P-105-
M idem, <3a/tf/ZA P- 3-39 idem, fla/afr/; P- 88"95'
* A. Armbruster, Romanitatea, p. 29.
"Anonymus, cap. XVII.
albidem, cap. XVIII.
A3 to/cfem, cap. XIX.
" Ibidem, cap. XX.
"Ibidem, cap. XI.
«St. Brezeanu, O/stor/e, p. 77, 82-90; L. Borcea, I. Ţepeiea,
Menumorut, p. 65-67.
47 Ibidem.
48 St. Brezeanu, O istorie, p. 86-87.
49 Anonymus, cap. XX. * Ibidem, cap. XXI. "Ibidem, cap. XXII.
* Ibidem, cap. XXIII.
* «*fem, cap. XXVIII; L. Borcea, I. Ţepeiea, op. cit., p. 79.
* Anonymus. cap. L; L. Borcea, I. Ţepeiea, op. c//„ p. 82.
56 •
anonymus, cap. L. Sy Ibidem, cap. LI.
113
58 L. Borcea, I. Ţepelea, op. cit, p. 84-85.
59 Ibidem, p. 85.
60 Anonymus, cap. LI.
61 Ibidem, cap. LII.
62 Ibidem.
63 L. Borcea, I. Ţepelea, op. cit, p. 86. 54 /Mfe/77, p. 86-87.
65 /Mfe/77, p. 67-70.
56 Vezi studiile lui S. Dumitraşcu, Descoperiri, passim; Descoperiri 197$ passim.
67 S. Dumitraşcu, Ceramica, passim.
68 L. Borcea, I, Ţepelea, op. cit, p. 86.
69 Ibidem, p. 70-73.
70 N. Drăganu, op. cit, p. 289.
71 L. Borcea, I. Ţepelea, op. cit., p. 95.
72 T.l. Roşu, Oradea, p. 95. Lucrarea conţine ipoteze şi concluzii neverificate.
73 Anonymus, cap. XI.

74 Simon de Keza, p. 36-37. 7b Ibidem.
76 L. Borcea, I. Ţepelea, op. cit, p. 83.
77 V. Spinei, Moldova, p. 161.
78 N. Drăganu, op. cit, p. 289, nota 1; Gy. Gyorffy, Formation, p. 31.
79 N. Drăganu, op. cit., p. 289, nota 1.
80 Anonymus, cap. XIV.
81 M. Rusu, Consideraţii, p. 184.
82 Anonymus, cap. XI.
83 loan-A. Pop, op. cit, p. 15.
84 Fr. Pali, Romanians, passim; loan-A. Pop, op. cit., p. 14-15.
85 Ş. Papacostea, Românii, p. 73-74.
86 L. Borcea, I. Ţepelea, op. cit, p. 87.
87 Vezi Ibidem, p. 89-91.
114
91 Şt.
Voievodatul, III, p. 525-531. , IV, P-64-65.
^P-i 63-179.

3.5. Ducatul lui Glad

Existenta ducatului lui Glad-Ahtum este confirmată de două izvoare independente, anume de Gesta Hungarorum a lui Anonymus şi de Legenda Sancti Gerardi.

Conform notarului lui Bela şi cercetărilor istorice, ducele Glad stăpânea teritoriul Banatului de mai târziu, adică o zonă cuprinsă între Mureş, Tisa, Dunăre şi Carpaţi sau, cum spune chiar textul cronicii, Glad „îşi avea domnia de la râul Mureş până la cetatea Horonf.

Acest teritoriu făcuse parte în întregime din provincia romană Dacia, întemeiată de Traian, şi suferise un intens proces de romanizare2, în legătură cu Banatul nu se poate vorbi decât la modul relativ despre retragerea aureliană, deoarece sudul regiunii a rămas secole la rând, după 271-275, sub control roman şi romano-bizantin. Cercetările arheologice au demonstrat că populaţia daco-romană, străromânească şi românească şi-a continuat, în condiţii dificile, existenţa în Banat şi în perioada "ligraţiilor3.

Evident, ungurii, după invadarea Pannoniei, şi-au îndreptat ^6nţia şi spre Banat, în primul rând, din dorinţa procurării prăzii. yonymus spune că Arpadş\ soţii săi au ajuns la un moment dat ln insula Sepel (Csepel), unde au rămas din aprilie până în ^ortibrie, după obiceiul crescătorilor de animale. Iar apoi, ieşind

'nsulă, au hotărât să meargă peste Dunăre, să cucerească a Pannoniei şi să pornească după aceea război contra

115

carintienilor şi să se pregătească să meargă în ţinuturile graniţa Lombardiei4. Dar înainte de a face acestea, cronica, ducele Arpadşi fruntaşii săi au decis „să trimită o oas(contra ducelui Glad".

în acest scop, au fost trimişi în fruntea unei cete u Cadusa şi Boyta, „care,

după ce şi-au luat rămas bun, au p|eca. călare, au trecut peste Tisa la Kenesna (Kanizsa) şi ay descălecat lângă râul Seztureg (Csesztreg)"5, un afluent al TjSe inferioare. Se precizează că nu s-a aflat deocamdată nici o oaste care să se ridice contra lor, deoarece toţi oamenii din acea ţară erau speriaţi. De la Seztureg, cetele ungare au plecat spre părţile Begăi {Beguey), unde au rămas două săptămâni, timp în care locuitorii dintre Mureş şi Timiş li s-au supus şi şi-au dat fiii ca ostatici. Drumul atacatorilor a continuat spre râul Timiş, unde şi-au aşezat tabăra, lângă locul numit Vadul Nisipurilor {Vadum Arenarumf. Dar, când au voit să treacă Timişul, Ie-a ieşit înainte Glad, „ducele acelei patrii" (dux itlius patrie), „împreună cu o mare armată de călăreţi şi pedestraşi [alcătuită] cu ajutorul cumanilor, bulgarilor şi românilor" {cum magno exercitu equitum et peditum, adiutorio Cumanorum et Bulgarorum atque Blacorumt întâmplările s-au derulat, în continuare, cu repeziciune. 0 zi întreagă, cele două oşti au stat faţă în faţă cu râul între ele, fără ca vreuna să-l poată trece. Apoi, Zuardu l-a trimis pe fratele său Cadusa, cu jumătate din ceată, să coboare pe râu şi să treacă apa pe ascuns, căzând în spatele inamicului. Aşa s-a i întâmplat, astfel că jumătate din oastea ungurilor, conduşi de Cadusa, era peste râu, pe aceeaşi parte cu oastea lui Glad, ia' cealaltă jumătate a oştii, în frunte cu Zuardu, trecea înot râul spre a-l învălui pe inamic. în acest fel, ungurii au obţinut o niare victorie {victoriam magnamf. Pentru a fi mai elocvent în legătura cu victoria, cronicarul adaugă: „şi în această luptă au murit w duci ai cumanilor şi trei cneji ai bulgarilor şi însuşi Glad, d lor, numai cu fuga a scăpat, iar armata sa s-a topit ca ceara cu focul şi a pierit de ascuţişul săbiilor"9.

în urma victoriei, Zuardu, Cadusa şi Boyta au părăsit s-au îndreptat spre hotarele bulgarilor {versus f/nes

116

0 aşezat tabăra lângă râul Ponoucea (Panyoca, de fapt, un Ş'ş"^t punării). Glad s-a refugiat în cetatea sa Keve [Kuvin,

vin) care curand a *ost asediata de urmăritori vreme de trei ®* sj apoi s-a încercat luarea ei cu asalt. în faţa acestei situaţii, Z ele Glad a trimis soli şi a cerut pace, supunându-se şi făcând dU j atacatorilor. De aici, ungurii şi-au continuat drumul spre tea urscja (Orşova sau, după unele opinii, Vârşeţ), pe care C cucerit-o, de asemenea, locuind în ea timp de o lună. Boyta, a o parte din armată, cu ostaticii şi cu prăzile, a fost trimis la °Afpad Tot la acesta, capii oastei ungare din Banat ar fi trimis o solie, pentru a cere permisiunea să meargă în Grecia şi să cucerească toată Macedonia, „de la Dunăre până la Marea Neagră" {a Danubio usque ad Nigrum Mare), „fiindcă ungurii, în acel timp, atât de mult se bucurau de vărsarea sângelui omenesc ca şi lipitoarea"10. Ducele Arpada lăudat faptele lor de arme şi le-a dat permisiunea (lui Zuardu şi Cadusa) de a se duce în Grecia şi de a supune ţara.

înainte de a vorbi despre atacarea Banatului, autorul prezintă formaţiunile politice sau statele incipiente găsite de unguri în regiune, când ei au descins dinspre Rutenia. Cu acest prilej, se dau următoarele detalii despre ţara lui Glad:

„Dar ţara care se întinde de la râul Mureş până ia cetatea Urscia o ocupase dinainte un anume duce cu numele Glad, ieşit cu ajutorul cumanilor din cetatea Vidin, din ai cărui urmaşi s-a născut Ohtum, pe care mai târziu, după un lung timp, în vremea regelui Ştefan cel Sfânt, l-a omorât, în cetatea sa de lângă Mureş, Sunad (Csanâd), fiul lui Dobuca (Doboka), nepotul regelui, deoarece i-a 'ost în toate adversar numitului rege. Lui [lui Sunad], numitul re9e, pentru bunul lui serviciu, i-a dăruit o soţie şi cetatea [lui] Ohtum cu toate aparţinătoarele sale [...]. Această cetate se numeşte acum Sunad (Cenad)"11.

0 problemă specială în legătură cu ducatul lui Glad este starea expediţiei prin care căpeteniile ungare au încercat să uPună această ţară. Până la un punct, lucrurile par clare, e°arece Anonymus spune că Arpad însuşi a hotărât trimiterea ?'" contra lui Glad, ceea ce înseamnă că expediţia a fost înainte

de 907 (când a murit Arpad). Numai că acelaşi relatează, în finalul capitolului despre ţara lui Glad, că supunerea Banatului, Zuardu şi Cadusa au pornit spre Dunării, să atace Grecia, adică Macedonia. Or, se ştie că expediţie a ungurilor până în Macedonia a avut loc doar în 93. Anonymus spune că Zuardu s-ar fi şi căsătorit în Grecia, unde a fi rămas pentru totdeauna împreună cu ceata sa12.

Despre Zuardu se mai ştie că a fost unul din conducătorii cetelor maghiare pătrunse în Italia în 922 şi 924. Liutprand, pe atunci, în 924, diacon în oraşul Ticino, îl numeşte Sa/ardo trecându-i numele prin filtrul limbii latine şi italiene13. Aceste fapte ar fi argumente solide pentru o datare a atacului decisiv contra lui Glad chiar în 934, cum s-a opinat deja14. Pe de altă parte, legarea expediţiei narate de Anonymus de numele lui Arpad ş\ menţiunea că ea ar fi avut loc înainte de „războiul contra carintienilor" şi de atacarea „ţinuturilor de la graniţa Lombardiei" pledează hotărâtor pentru o datare timpurie. Primele expediţii ungare contra Lombardiei şi Carintiei au fost în 898-899 şi, respectiv, 901. E drept însă că asemenea expediţii au avut loc şi în 9371S.

h final, înclinăm să credem că au fost mai multe expediţii de jaf contra ducatului lui Glad şi că prima a fost, într-adevăr, în vremea lui Arpad. Cea din urmă, mai importantă, va fi fost prin 934, când protagoniştii ei şi-au îndreptat apoi atacul şi spre Grecia, într-o campanie mai lungă, pomenită de izvoarele bizantine şi de una din versiunile cronicii kievene Povestea aniloi trecuţi™, fn ceea ce priveşte atacurile contra lui Glad, Anonymus, destul de neglijent cu cronologia şi cu succesiunea unor evenimente, va fi procedat prin contracţie, unificând lucrurile. Chiar şi aşa, ca şi în cazul ducatului bihorean, se disting clar mai multe etape ale atacurilor:

- în prima, ceata ungară trece Tisa la sud de confluenţa Mureşului cu aceasta şi ajunge în zona râului Aranca (r>urT1lt probabil în cronică Sezturec/);
- în a doua etapă, atacatorii au avut nevoie de două săptămân1 ca să supună - probabil nu fără rezistenţă - populaţia ditr

Timiş, cu axa pe Bega; rezistenţa locuitorilor este fţrna de săpăturile efectuate la fortificaţia Arad-c°°,mjrescu, al cărei prim nivel a fost dezafectat de un incendiu ^'a ecut în prima parte a secolului X17.

Kjfria etapă coincide cu rezistenţa oştirii lui Glad pe linia t isului, urmată de asalturile asupra cetăţilor Keveş\ Urscia.

prjn urmare, în prima parte a secolului X, ducatul lui Glad a st puternic lovit şi prădat de cetele ungare şi o parte din fortificaţiile sale au fost distruse. Dar Glad a continuat să trăiască si probabil, şi-a refăcut în parte forţele. E posibil ca ducatul să fi fost obligat să dea periodic atacatorilor un tribut şi să permită liberă trecere călăreţilor unguri spre zona balcanică, dar de o cucerire efectivă a sa nu poate fi vorba. Cert este că, în preajma anului 1000, un urmaş al lui Glad, anume ducele Ahtum (Ohtum), ducea o politică fermă de independenţă şi era adversar al regelui Ştefan I al Ungariei.

Structura etnică a Banatului în acea vreme o conturează, indirect şi aproximativ, Anonymus, când spune că oastea lui Glad era formată din „cumani, bulgari şi români". Pe baza acestei menţiuni, unii critici ai notarului lui Bela au catalogat cronica acestuia drept fabulaţie. Cauza ar fi pomenirea „cumanilor" care nu se aflau pe teritoriul României la o dată atât de timpurie. Nu mai departe decât în 1991, un distins cercetător al istoriei sud-est europene şi româneşti remarca „evidentul anacronism" în cauză, deoarece cumanii nu sunt atestaţi în Europa de Est până la mijlocul secolului XI"18. Această „greşeală" este de natură, pentru unii, să relativizeze întreaga cronică ori, cel puţin, pasajele referitoare la români.

'nsă chiar cercetătorii unguri au dovedit că în maghiara veche, pnn etnonimul kun erau desemnate mai multe populaţii turcice de ^ePă, precum cabari, pecenegi sau cumani19. Evident, n°nymus a tradus în latină termenul kun prin Cumanus, Jeluând şi sensurile multiple ale acestuia. în cronică, etnonimul l/7?a/v este folosit de mai multe ori. De pildă, atunci când se teă despre asocierea ceior şapte duci ai „cumanilor" la

119

triburile ungurilor care veneau spre Pannonia, este evident vorţv de khabari, fapt confirmat de un pasaj din De administr^ imperid®. Dar când este vorba despre componenţa oştii lui q^ în confruntarea cu ungurii, probabil că acei Cumani erau \ realitate pecenegi. Aşadar, cronicarul nu greşeşte deloc ^ întrebuinţează termenul Cumani cu referire la secolul X, ci noi când nu cunoaştem sensurile de odinioară ale u etnonim. De altfel, atunci etnonimele nu aveau preciziunea <je mai târziu, fixată mai ales pe linie savantă, încât nu este ^ mirare că un nume etnic desemna mai multe popoare şi populaţi înrudite. Chestiunea este cvasisimilară în cazul termenului Romani, evocat mai sus, a cărui folosire de către Anonymus^ este un anacronism sau o greşeală21.

Prin urmare, populaţia de atunci a Banatului, ţinând seama şi de antecedente, putea să fie formată din români, bulgari, pecenegi, dacă nu cumva prin Cumani, în acest caz, s-ar putea înţelege şi avari târzii, cum s-a sugerat22. Populaţia

maghiară sa fixat greu şi târziu în Banat şi, mai ales, în târguri şi oraşe. Un recensământ din 1743 numără în Banat 401 sate româneşti, 120 sârbeşti, 19 sate mixte româno-sârbe, 15 sate de colonişti germani (şvabi) şi un sat sârbo-şvab. Nu este semnalat nici ut sat unguresc23.

Ca şi în cazul lui Menumorut, etnia lui Glad este imposibil de precizat. Se pot face doar unele supoziţii. Anonymus spune despre el, în mod destul de confuz, că a „ieşit (egressus) * cetatea Vidin {Bundyn), cu ajutorul cumanilor", cum s-a menţionai deja. Nu se înţelege în ce fel a ieşit, a pornit sau a ajuns Gtod® la Vidin, cu ajutorul pecenegilor sau, în orice caz, al unui turcie. „Venirea" lui din Vidin ar putea să presupună etnia b a lui Glad, dar nu neapărat, mai ales că oraşul s-a aflat se află şi azi într-o zonă (Timocul) intens populată cu ^ (vlahi). Pe de altă parte, când se relatează pierderile suferi ^ confruntarea cu ungurii, se spune că „au murit doi duo cumanilor şi trei cneji ai bulgarilor şi însuşi Glad abia a scăpa. fuga. Ordinea enumerării o respectă pe cea care componenţa oştii bănăţene, numai că în locul eventua

deri din partea românilor e menţionat Glad. Evident, aceste p'%rvaţii sunt numai presupuneri care nu au darul să °^iurească problema. „Ieşirea" lui Glad din Vidin a sugerat unor 'a tori impunerea ducelui bănăţean în faţa Taratului Bulgar, cu a utor peceneg şi recunoaşterea autorităţii acestui duce la Vidin de către ţarul Simeon24. Cu alte cuvinte, episodul legat de Vidin ar arca alianţa vasalică a lui Glad în raport cu Taratul Bulgar. Interpretarea este tentantă, dar rămâne la stadiul de ipoteză.

Nici etimologia numelui Glad nu duce ta rezultate mai clare şi, cdiar dacă s-ar şti precis ce origine are numele, se mai ştie că adesea aceasta nu concordă cu etnia purtătorului său. De pildă, Dragoş şi Bogdan, cei doi întemeietori ai statului Moldova, sunt indiscutabil români, dar au nume de origine slavă. în epoca romantică, Glad (sau Ciad) a fost socotit o coruptelă de la latinescul Claudius sau, mai târziu, tot greşit, un termen de origine gepidă; se pare totuşi că este un cuvânt sud-slav, devenit poreclă25. Oricum, amintirea antroponimului G/atf s-a păstrat ferm într-o serie de toponime, răspândite chiar şi la nord de albia principală a Mureşului, semn, după unii, că ducatul în cauză s-ar fi întins şi în acea regiune26.

Astfel, lângă Vărădia de Mureş, este atestată documentar Valea lui Glad. în 1446, în zona Bârzava, se menţionează toponimul Balad {Galao). în 1177 apare documentar numele de toc Geled, repetat în 1549, cu ocazia unei zălogiri. în registrele de decimă papală apare localitatea Gladova (1332-1337), azi Cladova. La sud de Mureş sunt localităţile Ghilad şi Gladna. în secolul XII este semnalată mănăstirea Galad. în 1551 se atestă cetatea Galad, care a luat naştere prin fortificarea mănăstirii omonime. Un pârâu cu numele Glad (azi Galacka) există lângă Araci, Franiova (Iugoslavia)27. Ca şi în cazul lui Menumorut, ^starea numelui de Glad şi a derivatelor sale, cu precădere în °Ponimie, într-un număr atât de mare, este o mărturie clară a e*istenţei reale a personajului respectiv.

P|in urmare, se poate conchide că, la năvălirea ungurilor în /"Wa, pe teritoriul Banatului funcţiona un stat incipient, locuit

121

de români, bulgari (slavi) şi unele rămăşiţe ale populaţiilor turci migratoare, stat condus de ducele Glad. Zona era puteny populată şi apărată natural, fn cuprinsul ducatului sunt menţionatC o serie de fortificaţii, cum ar fi Keve (Cuvin) şi Horom (Palanca?)* - pe teritoriul de azi al Iugoslaviei, în Banatul sârbesc - UrsCj (probabil Orşova) şi cetatea de la Vadul Nisipurilor (neidentifjCaţ* încă pe teren). O fortificaţie de pământ şi lemn din secolele V|||. IX a fost cercetată arheologic la Arad, în zona Vladimirescu, jat altele la Ilidia, Pescari, Bulei etc.28 De asemenea, conform ultimelor cercetări, se pare că cetatea de la Cenad (pe Mureş) funcţiona şi în epoca lui Glad29. Deci, la cumpăna secolelor iX-x existau în ducatul bănăţean o serie de realităţi specifice unei societăţi feudale timpurii. Nu credem să fi existat neapărat o singură cetate de reşedinţă a ducelui, dar dacă totuşi a existat o asemenea fortificaţie principală, considerăm că ea se afla în sudul sau sud-estul zonei {Keve, Urscia), unde pare să fi fost nucleul de rezistenţă al ducatului. Despre confesiunea locuitorilor şi a ducelui nu se dau detalii în cronică, dar se ştie că românii erau creştini şi că şi bulgarii primiseră cuvântul Domnului la 864.

Pe plan extern, sub aspect politico-militar şi, poate, confesional sunt atestate legături ale ducatului (ale lui Glad) cu lumea sudică, bizantino-slavă, în speţă cu Primul Tarat Bulgar.

3.6. Ducatul lui Ahtum (Ohtum)

După cum s-a menţionat, nici atacatorii Banatului de la începutul secolului X nu au putut şi nici nu au intenţionat sa cucerească ducatul lui Glad. De altminteri, Cronica Notarul Anonim nu menţionează nici prinderea sau moartea lui Glad^ nici aşezarea unui alt conducător în fruntea ţării. Cea mai buna dovadă că integrarea părţilor respective în regiunea domina» efectiv de unguri nu avusese loc, sau se produsese firav ' temporar, este existenţa ducatului lui Ahtum în Banat şi adiacente, cam la un secol după atestarea ducatului lui Glad

122

- trei rânduri, Anonymus îl numeşte pe Ohtum (Ahtum) drept
',,n j urmaş a' 'u' Glad\a conducerea ducatului. Prima menţiune
cum s-a văzut, mai la începutul cronicii, în capitolul XI,
eS!f se vorbeşte despre realităţile politice ale Pannoniei, înainte
L la) venirea ungurilor: pe teritoriul de la Mureş până la
^ âre (Urscia) domnea „Glad..., din ai cărui urmaşi s-a născut
nhtum--> Pe care ma' tarz'u--' Pe vremea regelui Ştefan cel
cf'nt '"a omorât, în cetatea sa de lângă Mureş, Sunad..., fiindcă
\Ohtum] i'a fost în toate adversar numitului rege"30. A doua
entiune se face în capitolul XLIV, când se vorbeşte despre
astea trimisă contra lui Glad: din neamul acestuia, care domnea
de la Mureş până la cetatea Horom (Palanca), „după multă vreme

nogorâse Ohtum, pe care l-a omorât Sunad"31. A treia oară, tot în capitolul XLIV, se spune că Glad, „din neamul căruia se trage Ohtum", i-a oprit pe unguri cu oastea sa pe Timiş32. O parte din aceste preţioase date oferite de Anonymus sunt confirmate şi de alte surse scrise, cum ar fi Legenda Sfântului Gerard, un pasaj din cronica turcă a lui Mahmud Terdziiman, lucrările proprii ale lui Gerard (mai ales, Deliberatio), un chrysobul al împăratului bizantin de la 1019-1020 şi o predică a călugărului franciscan Oswaldus de Laska, publicată în 1499 la Haga33.

Cel mai important izvor este legenda Sf. Gerard (Vita Sancti Gerard?), o lucrare hagiografică, avându-l în centru pe călugărul benedictin italian Gerardo, născut în jur de 980, mort în 1046, ajuns episcop de Cenad (1030-1046) şi canonizat ulterior (1083). Lucrarea s-a păstrat în trei forme principale - legenda mare (maior), cu ample referiri la ducatul lui Ahtum, legenda mică ii şi legenda în imagini - şi în mai multe variante34. S-a la concluzia că legenda mare a fost elaborată pe baza unor din secolul XI şi definitivată, în linii mari (fără ultimul capitol), ia cumpăna secolelor XI-XII, după canonizarea episcopului35, ori spre jumătatea veacului XII36.

,. om rezuma în cele ce urmează conţinutul legendei în privinţa Ahtum 37. Astfel, se spune că pe vremea lui Gerard era în f ea sau „oraşul" de pe Mureş (urbs Morisena) un principe arte puternic, pe nume Ahtum, botezat după ritul grecesc în

cetatea Vidinului şi având şapte neveste. Bazat pe mulţii oştenilor şi nobililor săi, pe tăria şi puterea sa, el nu i se închin^ regelui Ştefan al Ungariei. Ahtum era un om bogat, căci avea6 mulţime de cai neîmblânziţi, plus hergheliile ţinute în grajduri! sale, avea turme fără număr şi păstori, ca şi moşii şi curţi (a/fo^ et curias). El îşi instaurase autoritatea asupra sării regeşti ce era trimisă pe Mureş în jos, punând în porturile acelui râu, până |a Tisa, vameşi şi străji, orânduindu-le toate pentru sporirea venituy său. Având autoritate de la bizantini, Ahtum ridicase în cetatea Mureşului o mănăstire cu hramul fericitului loan Botezătorul stabilind acolo un stareţ (abbatem) şi călugări greci, rects ortodocşi, după rânduiala şi ritul acestora.

Ţara supusă lui era întinsă de la Criş, în nord, până la Dunăre, adică la Vidin şi Severin, în sud, şi de la Tisa, în vest, până în părţile Transilvaniei (ad partes Transilvanas), la est. Ostaşii y erau mai numeroşi decât ai regelui ungar, pe care-l nesocotea. Dintre ostaşii lui Ahtum, cel mai mare în rang era Chanadinm {Sunad, la Anonymus), pus să-i comande pe ceilalţi. Bănuit că ar unelti contra domnului său şi că ar plănui să-l omoare pe acesta, Chanadin a fugit în taină la regele Ştefan şi s-a pus în slujba lui. Ga dovadă a credinţei, la dorinţa noului său stăpân, Chanadin a fost rebotezat, după ritul apusean. Aflând de la transfug tainele domnului său Ahtum, regele pregăti o expediţie contra principelui bănăţean, ca să pună mâna pe ţara (regnum) lui. în fruntea oştii, fu aşezat

Chanadin, care ieşi la război trecând Tisa. După prima ciocnire cu Ahtum şi oastea lui, invadatorii fură nevoiţi să se retragă într-un loc ferit. în acest moment, Chanadin se ruga Sfântului mucenic Gheorghe şi-i făgădui că, în caz de victorie, va ridica o mănăstire închinată acestuia. în urma unui vis, considerat semn dumnezeiesc, Chanadin şi oastea ungară năvăliră asupra oştii lui Ahtum, îl uciseră pe principe pe câmpul de luptă 9 câştigară victoria. învingătorii luară trupurile tovarăşilor lor morţi? le îngropară în cimitirul mănăstirii ortodoxe din Morise^-mănăstire la care slujea o treime din populaţia cetăţii. Chan^ nu-i alungă pe călugării de rit bizantin, dar luă cu sine pe cât". dintre ei, în frunte cu stareţul, şi-i duse la locui unde sefet

124

I spre a-şi împlini făgăduiala către Sfântul Gheorghe. Ajuns ^ii'rtea regelui, Chanadin îl demască pe un soţ al său, anume la care se lăudase cu uciderea lui Ahtum. între onorurile

"rate de rege pe seama învingătorului fu şi acela de a h°himba numele Morisenei în cetatea lui Chanadin, unde acesta Ifveni comite. Revenind în Banat, acesta îi ridică Sfântului rheorghe o mănăstire cu călugări ortodocşi, aduşi, cum s-a ăzut de la vechiul locaş al lui Ahtum.

Aceasta este, în linii mari, relatarea despre Ahtum şi ţara sa, dar legenda mai oferă o serie de detalii despre Banat cu prilejul narării activităţii de păstorire a episcopului Gerard în dieceza sa.

Coroborarea tuturor surselor scrise cunoscute referitoare la ducatul lui Ahtum permite formularea unor observaţii utile referitoare la evoluţia societăţii în vestul României, în prima parte a secolului XI.

Ţara lui Ahtum era cu mult mai întinsă decât ducatul înaintaşului său Glad, ea cuprinzând şi o parte din fostul ducat al lui Menumorut, situată la nord de Mureş, între acest râu şi, probabil, valea celor trei Crişuri reunite. Se poate, cum s-a sugerat, ca şi o parte din sud-vestul Transilvaniei {ad partes Transilvanas) să fi aparţinut iui Ahtunf6. Acest stat incipient, cu suprafaţa totală de cea 40.000 kmp (cam cât a Olandei şi mai mare decât a Belgiei), se învecina la sud cu Taratul Bulgar, la apus cu Ungaria, la nord cu teritorii controlate de Ungaria şi la est cu formaţiunea statală din Transilvania. Prin urmare, acest ducat era departe de a fi cât un comitat, cum s-a spus tendenţios39.

Conform izvoarelor, pe acest vast teritoriu se practica agricultura, cultivându-se cereale. Pe la 1030, regele Ştefan I a instituit în Banat decima eclesiastică, alcătuită, evident, şi din 9râne. Legenda mare aminteşte o roabă care măcina grâu, "Cârtind o râşniţă40, iar în Deliberatio se vorbeşte de cultura 0rzului41. Creşterea animalelor este ilustrată de multele herghelii ^' cirezi, de faptul că oamenii de rând îi ofereau episcopului cai, Ol' boi şi juninci, deşi Gerard respinge asemenea practici"2. Există ^' Mărturii despre cultura viţei-de-vie şi producerea vinului, atât

125

pentru consum, cât şi pentru cult. Sunt menţionate sau atestai arheologic o

serie de construcţii civile, militare şi religioase, ce presupune dezvoltarea meşteşugurilor43. Mahmud menţionează porturile de pe Mureş44, pomenite şi de e

mare. Este evident că se prelucrau metalele şi lutul, obţinându-$e o ceramică de calitate. Comerţul este ilustrat prin plutele de sare care treceau pe Mureş, spre Ungaria. După ce, din 1003, ţara lui Ahtum se învecina la Dunăre cu Imperiul Bizantin, se poate surprinde arheologic o circulaţie mai intensă a mărfurilor şj a monedei. Izvorul turcesc amintit vorbeşte despre tezaurul stăpânului de la Morisena, păstrat într-un fort al său45.

în condiţiile unei vieţi economice atât de intense, se presupune că populaţia zonei era destul de numeroasă, mai ales că Morisena este numit urbs şi că apar nominalizate oraşe şi sate vechi, în care, după supunere, se construiesc biserici de rit apusean. Primele localităţi din Banat consemnate în documentele latino-maghiare din secoiele XIV-XV au nume de origine română şi româno-slavă46. Populaţia era stratificată, în acord cu evoluţia feudală timpurie a societăţii. Principele sau ducele era un mare proprietar înconjurat de „nobili" bogaţi. După războiul ungaro-bănăţean, descendenţii lui Ahtum au salvat o parte din posesiuni, care le mai aparţineau în secolele XIII-XV47. Chanadinus {Sunact\, dacă într-adevăr a fost un înalt demnitar al lui Ahtum şi nu nepotul regelui Ştefan(cum îl prezintă Anonyrnus), trebuie să ţi fost şi ei un om avut. Oricum, documentele secolului XIII arată că familia lui Chanadin avea întinse posesiuni, din care unele, situate la vest de Morisena, ar putea să fie proprietăţi străbune deţinute din vechime48.

Evident, o parte din populaţie era dependentă în grade diferite de categoriile suprapuse. S-a văzut că o treime din populai Morisenei servea la mănăstirea ortodoxă a lui Ahtum, păsWr" aveau grijă de turmele ducelui şi ale „nobililor", ţăranii moşiile, o roabă (ancilla) învârtea râşniţa etc.

Sub aspect politic, izvoarele concură în a înfăţişa formaţii lui Ahtum drept un stat incipient, numit când terra, când g^

126

. Anonymus, ducatşi patrie. Termenul de regnum este dat, 5aU bicei, în evul mediu, statelor constituite, cu organizare social-^e rică militară, economică, religioasă şi culturală temeinică şi cu istenţă de sine stătătoare. Conducătorul acestui stat apare şi °e,e(ienda maiorşi la Mahmud Terdziiman drept „principe" cu o 'n e mare sau la Anonymus ca un dinast care moştenise Pu tul de la rudele sale, anume urmaşii lui Glad. Prin urmare, în catul bănăţean, pentru perioada 900-1000, este atestată o dinastie. Din texte reiese că nobilimea datora sprijin şi supunere principelui" sau „ducelui"49. Acesta dispunea, cum s-a arătat, şi de un aparat administrativ-fiscal, care asigura paza şi vămuirea, purtând grija veniturilor conducătorului.

în centrul relatărilor izvoarelor se află, cum se ştie, confruntarea între cele două forţe, a atacatorilor unguri şi a lui Antum. Pentru a face faţă situaţiei, ducele avea nevoie de o organizare militară superioară. Ahtum dispunea de o

armată, în frunte, probabil, cu Chanadinus, de garnizoane în cetăţi şi de oameni de pază în locuri mai importante. Izvoarele vorbesc de mulţimea ostaşilor şi sugerează chiar o ierarhie militară.

Textul lui TerdzCiman vorbeşte despre garnizoanele cetăţilor şi despre faptul că Chanadin era chiar comandantul unei asemenea fortificaţii50. Demnitarul turc mai scrie că, în faţa pericolului, stăpânul Morisenei a „unit şi înarmat pe toţi supuşii săi", sugerând că, alături de oastea obişnuită (a sa şi a nobililor credincioşi), i-a chemat la luptă pe toţi bărbaţii în stare să poarte arme51, Menţionarea cailor crescuţi special, a hergheliilor de cai, Presupune existenţa unei oşti de cavalerie redutabile, alături de Pedestraşi.

Cele mai importante cetăţi (de pământ şi lemn) din ţară erau ri (azi Cenad), consemnată în izvoare scrise, şi Arad-irescu, cercetată arheologic. Cea din urmă este similară cu de la Dăbâca, Moldoveneşti, Biharea, Şirioara şi 2 Alte cetăţi, contemporane cu cele de mai sus - menţionează mat multe cetăţi, nenumite - vor fi fost la Feldioara, Frumuşeni sau chiar Zarand53.

în privinţa organizării bisericeşti, reiese din izvoare că ducatul lui Ahtum, era dominantă confesiunea creştină $L lri răsăritean, ducele însuşi fiind botezat în acord cu acest ^ Centrul eciesiastic era, evident, Morisena, unde funcţin mănăstirea călugărilor basiliţi, închinată St. loan Botezâton? Cum s-a văzut, chiar Chanadin, deşi botezat după ritul latin organizat o nouă mănăstire, după victorie, cu ajutorul călugărLa ortodocşi. La venirea lui Gerard ca episcop roman (după 10391 călugării de rit bizantin fură scoşi din lăcaşul lor vechi, care reven noilor autorităţi bisericeşti, numite de rege (adică episcopul $j călugării de rit apusean)54. Viaţa monastică ortodoxă a continuat însă în aceste locuri. în secolele Xll-Xlll, până la invazia tătara (1241), sunt atestate vreo 13 mănăstiri (multe mănăstiri-necropolă) ortodoxe, ale unor familii de nobili, în zona Mureşului55. Din bulele papei Honoriu III, din 1216 şi 1218, reiese organizarea şi în părţile Aradului a unor mănăstiri ţinând de vasta organizaţie monahală a Sf. Theodosiu. Ambele redactări ale bulei pomenite amintesc la Tosani sau Rosani o mănăstire co bunuri „donate odinioară" de către G/adş\ Manuel58.

Viaţa creştină de tip bizantin din Banat a fost stânjenită prin implantarea creştinismului apusean, mai ales după înfiinţarea la Cenad, în 1030, a episcopiei catoiice. Din Legenda maior mm că Gerard şi preoţii săi rebotezau după ritul latin „mulţime de norod", deşi s-a exprimat şi opinia că ar fi vorba doar de acea reconciliatio, adică de confirmarea unor creştini deja botezaţi57-

Despre apartenenţa acestor teritorii la jurisdicţia bisericească superioară ortodoxă nu există informaţii sigure. S-ar putea ca mănăstirea Sf. loan Botezătorul din Morisena să fi avut rang * stavropighie, deoarece stareţul său pare să dispună de autoritate mai mare şi de atribuţii mai multe decât era obişnuit58. în P^ Bizanţului, existau în acea vreme mănăstiri al căror stareţ hirotonisit drept episcop. Pe de altă parte, din împăratului Vasile II, din 1019-

1020, reiese că între epis< subordonate mitropoliei de Ohrida (Macedonia) figura şi cea ae' Branicevo, având un centru episcopal la Dibiscos, asimila Tibiscos (Timiş)59. însă dependenţa întregii biserici bănăţene

128

vreme de scaunul Ohridei este greu de dovedit. Oricum, ana Dare situată în afara unei astfel de dependenţe.

j rămân de analizat şi împrejurările internaţionale în care nrodus atacul ungar împotriva lui Ahtum. Creştinarea în masă 5'aIqUrilor, după exemplul ducelui lor Va/k, a mărit forţa statului il' transformat în regat. l/a/fr-Ştefan (997-1038) a urmat o Oftică de uniformizare a structurilor din interior, de lichidare a briilor autonomii tribale şi de cucerire a unor teritorii din V cinătate, inclusiv a Crişanei de deal şi de munte, a Banatului şi Transilvaniei.

fn această situaţie, aliatul firesc sau puterea protectoare a ducatului lui Ahtum era Imperiul Bizantin. Taratul Bulgar, refăcut ia 976, mai păstra pe la 980 alianţa cu ungurii. Acest fapt era defavorabil formaţiunilor politice de pe teritoriul României. Situaţia se schimbă în urma marii campanii bizantine începute în 1001, după care teritoriul controlat de bulgari intră sub dominaţia Imperiului Bizantin. Fn 1004, Vasile II cucereşte Vidinul, după 8 luni de asediu, astfel că graniţa imperială ajunge la Dunăre, în vecinătatea Banatului. Se pare că în acest moment Ahtum devine confederat sau vasal al împăratului de la Constantinopol. în acest fel trebuie, probabil, interpretat pasajul din Legenda mare care spune că el „a primit autoritatea de la greci" {accepit autem potestatem a Graec/s), dacă nu cumva această autoritate se referea doar la înălţarea mănăstirii ortodoxe din Morisena.

După 1020, o dată cu orientarea forţelor bizantine spre •eatrele de război din Asia Mică, planurile expansioniste ale legatului Ungar revin în actualitate. Moartea împăratului Vasile '" supranumit Bulgaroctonul, în 1025, a favorizat şi mai mult aceste planuri. în aceste condiţii, Ahtum este lipsit de sprijinul efectiv al suzeranului său, dar, conform lui Terdzuman, se pegăteşte de luptă şi trimite chiar iscoade pe teritoriul Regatului igar60. Demnitarul turc mai consemnează că Ştefan I era jmulţumit de pregătirile de luptă ale lui Ahtum, iar Legenda are relevă hotărârea suveranului ungur de a supune statul naţean61. Probabil că atacul pecenegilor contra Bizanţului

129

(1027) şi moartea împăratului Constantin VIII (1028) |. determinat pe Ştefan I să acţioneze contra lui Ahtum. La 1030 Gerard era hirotonisit ca episcop la Cenad. Din izvoare reiese ? între înfrângerea lui Ahtum şi consacrarea episcopului a trecut anumită perioadă de timp. De aceea, înclinăm spre opinia că expediţia ungară contra ducatului lui Ahtum a avut loc în 1O2862 în ultima vreme, a fost readusă în discuţie ipoteza datării conflictului dintre Ahtum şi Ştefan I imediat după anul 1000 (p^ 1004), fără ca argumentele să fie însă

suficient de concludente63

După 1028-1030, în ciuda morţii lui Ahtum, a înfiinţării episcopiei catolice şi a instalării unui trimis regesc la Morisena-Cenad, lucrurile nu au apucat să se schimbe prea mult în Banat. Biserica de rit răsăritean a trecut pe plan secund, casa regală stabilind poziţia privilegiată a bisericii romane şi acordând acesteia importante donaţii. Pe când noile realităţi păreau să se consolideze, a intervenit moartea regelui Ştefan I (1038), după care au izbucnit în regat puternice lupte interne şi s-au manifestat tendinţe ale împăraţilor germani de a supune statul maghiar64. în 1046 a izbucnit o puternică răscoală a păgânilor şi poate a celor de rit răsăritean, îndreptată contra bisericii romane. în timpul ei, au fost omorâţi 3 episcopi (inclusiv Gerard) şi mulţi preoţi şi au fost dărâmate lăcaşuri de cult65.

în aceste condiţii, refacerea autorităţii regale şi bisericeşti s-a produs anevoie, ceea ce a făcut ca restaurarea dominaţiei ungare asupra Banatului de câmpie să se amâne pentru mai muţ timp. Comitatul Cenad este atestat documentar pentru prima oară doar în 1197, semn că adevărata sa organizare se va fi produs relativ târziu. Banatul de deal şi de munte, de ta Severin până spre Poarta de Fier a Transilvaniei, a ajuns efectiv sub contre» ungar abia în secolele XIII-XIV şi chiar şi atunci la modul indirect deoarece vechile instituţii româneşti au continuat funcţioneze66.

Chestiunea etniei locuitorilor ducatului se pune, ca şi în caz formaţiunii lui Glad, prin prisma mărturiilor din jurul anului 1000, antecedentelor şi a realităţilor din secolele următoare. în uîT

să

130

asemenea analize, prezenţa românilor în Banat, alături de ^e> tnii este în afara oricărei discuţii. Numele de Ahtum sau

Up glii»1»

t ffl este şi el nerelevant din acest punct de vedere, cu toate ^ n" lingvişti i-au stabilit o rezonanţă turcică67. Botezul ducelui ?^Utul bizantin> coroborat cu această rezonanţă a numelui, ar 'r tea sugera vag o ascendenţă pecenegă a lui Ahtum, dacă nu P11* va actul semnifică reafirmarea apartenenţei ducatului la sfera C ijtico-spirituală răsăriteană68. Cert este că antroponimicul \htuffl (ung-Ajton), ca şi G/ad, se reflectă copios în toponimie (Aiton în Caras-Seve rin, fost Ahton la 1458; Ajton şi \jtonmonostora în Arad; Ajton în jud. Cluj, numit în 1345 chiar 0ijrne\c.)B9, semn că personajul a intrat În conştiinţa publică.

De altfel, originea numelui „ducelui" sau „principelui" bănăţean nu are, cum s-a văzut, importanţă. Importante sunt mărturiile despre organizarea şi stadiul de evoluţie al acelei ţări din vestul şi sud-vestul României actuale. în acest sens, Ahtum, descendent din casa lui G/ad, conducea un regnum „foarte întins şi foarte bogaf, independent de Regatul Ungariei, faţă de care manifesta o atitudine ostilă, vămuind pe Mureş plutele cu sare ce se deplasau spre Apus. Din acest motiv şi din dorinţa de cucerire, suveranul ungur a decis atacarea lui Ahtum, deşi acesta, înconjurat de mulţimea cavalerilor şi nobililor săi, dispunea de mai

mulţi soldaţi decât însuşi regele Ştefan.

Ţara avusese o viaţă economică prosperă, la întretăierea unor importante căi de comunicaţie, structurile feudale erau în curs de cristalizare, iar organizarea religioasă urma modelul răsăritean.

După înfrângerea lui Ahtum (probabil în 1028) şi întemeierea episcopiei de rit latin (1030) la Cenad, începe instaurarea controlului ungar asupra Banatului, în fapt, o acţiune de cucerire Rataşi instituţională, întreruptă o vreme în urma crizei regatului ln secolul XI, reluată ulterior cu intermitenţe şi încheiată, în linii ^ în secolul XIII. Vechilor structuri feudale româneşti, de romano-bizantină şi bizantino-slavă, li se suprapun ale feudalismului apusean, vizibile mai ales la nivelul al administraţiei, al bisericii. Treptat, se organizează

131

:

comitatele (Timiş, Cenad, Cuvin, Caras, Zarand etc.) şi Bartati de Severin, în cadru! cărora, sub forma districtelor, autorităţi) regatului sunt silite să recunoască vechi formaţiuni |0Ca| româneşti, alcătuite din cnezate şi voievodate. Aceste districte circa 35 cunoscute în evul mediu, au conservat cadrele de viaţă tradiţională, au limitat imixtiunile străine, au impus, pentru cei puţin opt dintre ele, codificarea vechilor libertăţi sub formă de privilegii, au păstrat ideea de „ţară românească" într-un cuvânt, au perpetuat în timp specificul civilizaţiei româneşti, cristalizate în a doua jumătate a mileniului I70.

NOTE

1 Anonymus, cap. XLIV.

2 Doina Benea, Din istoria, passim; D. Protase, Autohtonii, p. 228-252.

3 Vezi rezultatele cercetărilor arheologice efectuate de M. Rusu, Al Rădulescu, M. Barbu, M. Zdroba, A. Bejan, D. Ţeicu ş.a., publicate, a precădere, în revistele Tibiscum şi Banatica.

'Anonymus, cap. XLIV.

5 Ibidem.

6 Ibidem.

7 Ibidem.

8 Ibidem.

9 Ibidem.

10 Ibidem.

11 Ibidem, cap. XI.

12 Ibidem, cap. XLV.

13 E. Gluck, Unele informaţii, p. 81.

14 Ibidem; idem, ContribuţiiII, p. 94.

15 Găina Fasoli, Points de vue, passim (harta p. 25).

16 E. Gluck, Contribuţii II, p. 94.

17 M. Barbu, M. Zdroba, Noi cercetări, p. 24. 1B D. Deletant, Studies, p. 337.

19 V. Spinei, Români şi turanici, p. 55, nota 68.

132

grezeanu, „Romani" şi „Biachi", passim; şi alte cronici latino Z' hiare denumesc prin Cumani diferite populaţii turcice de stepă. ^V puSU, Consideraţii, p. 187. 23 j Mouzille, /La Transylvanie, p. 17. n, Banatul, p. 108, 126.

A a n. Drăganu, Românii, p. 227.

26 g Gluck, Contribuţii II, p. 85.

2» A. Bejan, cp. c//„ p. 122. 2« /£/o£/77, p. 112-115. » Anonymus, cap. XI. *lbidem, cap. XLIV.

ME. Gluck, Contribuţii I, p. 89-93; idem, Antum, p. 101-105.

34 Idem, Antum, p. 101-102.

35 /tafe/77, p. 103.

3S Idem, Contribuţii I, p. 90.

37 Vezi textul la I.D. Suciu, R. Constantinescu, Documente, p. 28-30 şi 45-47.

38 E. Gluck, Ahtum, p. 105,

39 B. Kopeczi, Histoire, p. 118.

*I.D. Suciu, R. Constantinescu, op. cit, p. 33.

41E. Gluck, Ahtum, p. 107.

*lbidem.

thidem, p. 1 io. Mlbidem.

5/*VQfe/77, p. 113.

J p. 115-117; vezi şi N. Drăganu, Românii, p. 223-273.

^ E. GIQck, >W£7/77, p. 118.

, p. 121.

133

51 Ibidem, p. 122.

52 M. Barbu, M. Zdroba, op. cit, p. 28,

53 E. Gluck, Ahtum, p. 123.

541.D. Suciu, R. Constantinescu, op. cit., p. 30.

65 E. Gluck, Ahtum, p. 119, 124-125.

56 Ibidem, p. 125-126.

671.D. Suciu, R. Constantinescu, op. cit, p. 61.

58 E. Gluck, Ahtum, p. 127.

59 l.l. Nistor, Ohrida, passim; Şt. Pascu, Voievodatul, IV, p. 299; ^ Bejan, op. cit, p. 129.

60 E. Gluck, Ahtum, p. 130.

61 Ibidem.

62 Ibidem, p. 137-138.

63 Al. Madgearu, Contribuţii, p. 5-12.

64 E. Gluck, Ahtum, p. 139.

65 Gy. Gyorffy, La Christianisation, p. 73. 6S loan-A. Pop, Instituţii, p. 67-

68.

67 N. Drăganu, Românii, p. 228.

68 A. Bejan, op. c/f., p. 129-130.

69 N. Drăganu, Românii, p. 228.

70 V. Achim, Districtele, p. 23-35; A. Bejan, op. cit., passim.

3.7. Ducatul lui Gelu

Mult mai departe de centrul sălaşelor ungureşti aşezate la 896 în Câmpia Pannonică se afla, spre răsărit, „ţara de peste pâdu" sau Terra Uttrasilvana.

Cum s-a văzut, după victoria contra lui Menumorut, ungureşti Zobolsu, Thosu şi Tuhutum au ţinut sfat şi au ht ca marginile ţării ducelui Arpad {meta regni ducis Arpao) sa Poarta Meseşului, unde locuitorii ţării lui Menumorut au fost P ^ să ridice „porţi de piatră" şi „o îngrăditură mare din arbon

134

I moment, Zobolsu, Thosu şi Tuhutum se simţeau foarte -ndri fa^ c'e 'ocu'tor" acelei ţări, căci subjugaseră pentru ^ mnlJ| lor mai multe „naţiuni" de acolo (subiugaverunt domino io fereplures nationes illius terre)2.

fn continuare, Anonymus relatează amănunţit atacarea de ătre unguri a ţării ultrasilvane şi supunerea lui Gelou, onducătorul acelei ţări3. Astfel, ni se spune că Tuhutum, cât a stat la Porţile Meseşului, a reuşit să afle de la locuitorii băştinaşi despre bunătatea ţării de dincolo de păduri, unde deţinea domnia Gelou, un anumit român" (bonitatem terre Ultrasilvane, ubi Gelou, nuidam Blacus, dominium tenebat). Aflând acestea, Tuhutum şi-a făcut planul ca, printr-o învoire de la ducele Arpad, să dobândească ţara respectivă „pentru sine şi pentru urmaşii săi" [sibietsuisposteris).

Mai departe, Tuhutum, bărbat foarte prevăzător (vir prudentis-simus), a trimis în Ultrasilvania pe iscoada Ocmand, tatăl lui Opa-forcus, ca să afle detalii despre calitatea şi fertilitatea pământului de acolo, despre locuitori şi despre posibilitatea de a purta un război cu aceştia. Tuhutum, spune cronica, era împins de dorinţa de a-şi câştiga renume şi pământ. Ocmand, pe ascuns ca vulpea, a constatat direct bunătatea şi rodnicia pământului, i-a văzut pe locuitorii ţării şi toate i-au plăcut nespus de mult. Revenit la stăpânul său, „spionul" a relatat cu detalii că pământul acelei ţări este udat de cele mai bune râuri, ale căror nume şi foloase Ie-a înşiruit, că din nisipul râurilor se culege aur, că aurul din acea ţară este cel mai bun şi că de acolo se scot sare şi materii sărate. Ocmand a cules date şi despre locuitorii ţării lui Gelou: ei erau, sub aspect etnic, „români şi slavi" (B/asii et Sclavi) şi aveau ca arme doar arcuri şi săgeţi, suferind multe neajunsuri din partea Unor migratori, cum erau „cumanii şi pecenegii". Probabil că din Pncina acestei vieţi precare, mereu ameninţată de inamici, cr°nicarul adaugă că locuitorii acelei ţări erau cei mai nevoiaşi ^u mai sărmani (viliores) oameni din toată lumea, că Gelou nu /5 prea puternic (minus tenarf şi că nu avea în juru-i oşteni buni. . caracterizare era, desigur, menită şi să-i mulţumească

135

pe Tuhutum şi să arate de ce Gelou cu ai săi „n-ar îndrăzni să s opună curajului ungurilor".

După aceste veşti optimiste, Tuhutum a trimis solie la p^ a obţinut imediat învoirea de a trece dincolo de păduri şi <$$ lupta contra lui Gelou. După o serie de pregătiri alături de oştenii săi, Tuhutum a trecut peste păduri, spre răsărit, împotriva y Gelou, numit acum „ducele românilor" (dux Blachorum), Acesta aflând despre invadatori, şi-a strâns oastea şi a pornit călare în cea mai mare grabă (velocissimo), ca să-i oprească la Porţile Meseşului, ceea ce nu a reuşit. Tuhutum a străbătut pădurea într-o zi şi a sosit la râul A/mas (Almaş), unde numai apa îl despărţea de armata lui Gelou, hotărât să-i stăvilească pe inamici acolo Căpetenia ungară a procedat după o tactică verificată: şi-a trimis o parte din ceată mai sus pe râu, pentru ca, trecându-l în secret, să cadă în spatele armatei de arcaşi ai lui Gelou. Lupta s-a dat cu înverşunare (acrite/), dar oştenii ducelui Gelou au fost învinşi, mulţi omorâţi sau luaţi prizonieri. Ducele, văzând acestea, împreună cu o parte din armată s-a refugiat spre cetatea sa, situată lângă râul Someş (castrum suum iuxta fluvium Zomus positum). Dar, se narează mai departe, luptătorii lui Tuhutum l-au urmărit pe Gelou şi l-au ucis lângă râul Copus (Căpuş), un afluent al Someşului. în acest moment cronica redă un episod semnificativ, locuitorii ţării, văzând moartea domnului lor (videntes mortem domini sui), „şi-au dat dreapta de bunăvoie" cu inamicul, şi l-au ales ca domn al lor pe Tuhutum, tatăl lui Horea (dominum sibi eligerunt Tuhutum, patrem Horea). Ei şi-au întărit cuvântul dat prin jurământ în localitatea numită de-atunci Esculeu ~ Aşchileu (de la ung. eskudni, a jura). Astfel, din ziua aceea. spune Anonymus, Tuhutum şi urmaşii săi au stăpânit ţara în P^ şi fericire (pacifice et feliciter), vreme de circa un secol, pâpa când primul rege al Ungariei a hotărât s-o cucerească.

Spre deosebire de celelalte ducate menţionate în cronica," cazul ţării lui Gelou nu ni se spune nimic precis despre întindere sa. Totuşi se arată că ţara era aşezată la est de P01^ Meseşului, „dincolo de pădure", şi că pe teritoriul acestei ţări e[situate râurile Someş, Almaş, Căpuş şi locul numit utte

136

Evident, această zonă, unde au avut loc principalele armate şi presupusa împăcare sau pace, nu este cu ţara peste care domnea Gelou. Totuşi, de ce, e cronicarul nu precizează hotarele ducatului de peste pădu-°a aşa cum Procec|ează, de pildă, în cazul ducatului din Crişana? Nu credem că acest lucru se întâmpla din cauza ignoranţei lui AnOpymus - el cunoştea prea bine locurile descrise - sau pentru ă hotarele ţării lui Gelou erau mai puţin precizate decât în cazul formaţiunilor vecine sau decât era cutuma în epocă. Explicaţia trebuie să fie faptul că, în timp ce ţările lui Menumorut şi Glad-Ahtufn dispăruseră între timp şi fuseseră încadrate în cea mai mare măsură în Regatul Ungar, fără urma vreunei autonomii, ţara y Gelou exista încă în epoca lui Anonymus (1150-1200) ca o entitate şi se numea tot „ţara de peste păduri". Şi ea fusese treptat cucerită

sau era pe cale să fie, dar îşi păstrase într-un fel existenţa şi numele. Oricine ştia că la răsărit de pădurea Igfon -que iacet ad Erdeuelu4 - şi dincolo de ea era ţara ultrasilvană, numită apoi transilvană (cele două prepoziţii, ultra şi trans, fiind sinonime) şi oricine ştia cât se întindea ea. Cronicarul pare să sugereze că pe teritoriul voievodatului transilvan pe care-l cunoşteau el şi contemporanii săi se întinsese odinioară ţara lui Gelou. E drept că acest teritoriu, înainte de 1200, îşi avea axa pe Someşuri, pe Mureş şi pe Tâmave, dar nu cuprinsese încă sub control ungar ţările Haţegului, Oltului (Făgăraşul), zona răsăriteană şi sud-estică (unde tocmai urmau să fie colonizaţi secuii şi cavalerii teutoni), precum şi alte depresiuni de margine, apărate natural. Prin urmare, terra Ultrasilvană înţeleasă de Anonymus pe vremea lui Gelou era, probabil, cea care apucase să intre sub control ungar şi asupra căreia avea, în jur de 1150, °n cu ceva după această dată, autoritate voievodul. Aceasta pare Sa fie explicaţia lipsei din cronică a detaliilor referitoare la hotarele Ultrasi/vaniei, dar faptul nu înseamnă, automat, că ţara lui Gelou era cu necesitate atât de întinsă cât încearcă să sugereze cronicaru| joţ aşS| n(J exjstă nici argumente împotriva unei întinderi. Pare însă evident că, pe când scria hotarele voievodatului Transilvaniei nu atinseseră ljnia Carpaţilor de sud şi est.

137

Ce i-a determinat pe unguri să atace Transilvania? Ca şj -cazul lui Glad, dar spre deosebire de Menumorut, aici nu ^ invocă moştenirea hunică drept pretext5, deoarece e intracarpatice nici nu intraseră efectiv în „imperiul" hunic. Aici, prozaic, dar mai aproape de realitate - dincolo de motivat politice calchiate după o ideologie elitară, dominantă în epocă se invocă bunătatea şi fertilitatea acelei ţări, bogăţia ei în roa«j ale pământului, în aur şi sare. Este interesant că exact aceleas motive i-au determinat şi pe romani, la începutul erei creştine, s| facă din Transilvania nucleul unei înfloritoare provincii romane Izbitor de reală şi de constantă peste milenii este şi imaginea culegerii aurului din nisipul râurilor. Unul dintre ele a şi fOst botezat de unguri Aranyos, adică „râul cu aur" (în română Arieş), Această acţiune de spălare a nisipului aurifer a fost practicată de daco-romani, de români pe la anul 900 şi apoi încă mai mult de un mileniu, până în secolul XX, de către urmaşii acelor daco-romani şi români. Toate sursele concordă în a susţine că numai românii şi înaintaşii lor au făcut această operaţiune în Munţii Apuseni, deşi beneficiarii ei au fost alţii, mai întotdeauna.

Confruntarea dintre cele două oşti ridică şi ea o serie de probleme. Este vorba despre o clară incompatibilitate între felul de a lupta al oamenilor lui Gelou şi modul de luptă al călăreţilor stepei. Mândria acestora, conştiinţa superiorităţii lor militare sunt evidente. Dar această nepotrivire nu era atât de dotare, cât de tactică, de rapiditate a şarjelor de cavalerie etc. Altminteri, şi oamenii lui Gelou erau înarmaţi cu arcuri şi săgeţi (arcuş et sagittas) - termeni moşteniţi în română din limba latină - Ş' dispuneau de fortificaţii, din care una e amintită, fără să fie localizată precis şi numită. Slăbiciunea lui Gelou şi a oamenii săi, populaţie sedentară şi cultivatoare, venea, mai ales, cum spune

cronica, din desele atacuri, de data aceasta dinspre răsărit, ale altor neamuri ale stepei, anume pecenegi şi al? turanici (cuprinşi sub etniconul kun-cumani, dar nu cuman" propriu-zişi de mai târziu)6, ce se apropiaseră de Dunărea de J°5 şi de Carpaţi, venind din zonele nord-pontice. în aceste condiţii Ş| ca urmare a secolelor de invazii barbare trecute peste Dacia,e"*

138

firesc

ca supuşii lui Gelou să fie caracterizaţi drept „cei mai

sârmani

iar ducele drept neputernic. Anonymus reflectă aici o

- evidentă realitate, când vorbeşte de aur în acelaşi context cu ■ oamenilor. Aurul locurilor şi sărăcia locuitorilor au rămas în Munţii Transilvaniei de-a lungul secolelor.

Cu toată această sărăcie şi lipsă de forţă a localnicilor, lupta a st înverşunată şi putem presupune că nu a decurs sub forma 0 j singure confruntări. în mai multe cetăţi din secolele IX-XI, tratul corespunzător începutului de secol X cuprinde urme de arsură, distrugeri şi avarii, care nu pot fi puse exclusiv pe seama atacurilor pecenege, ci şi a celor ungureşti7. Arheologia a demonstrat că în epoca lui Gelou funcţionau în Transilvania mai multe fortificaţii de pământ şi lemn, precum cele de la Dăbâca, Moigrad, Cuzdrioara, Şirioara, Cluj-Mănăştur, Moreşti şi Moldoveneşti8, unele dintre ele putând fi situate la hotarele stăpânirii sale, drept cetăţi de apărare.

S-a discutat mult în istoriografie despre chestiunea cetăţii de reşedinţă a lui Gelou, sugerată de cronică prin expresia castrum suum. Singurul indiciu dat de cronicar era râul Someş, în sensul că cetatea era situată lângă Someş. Evident, mai întâi s-a făcut o asociere între numele lui Gelou şi cel al satului Gilău sau Gelău, situat nu departe de Cluj, iar apropierea, cum se va vedea, era pe deplin justificată. Numai că investigaţiile nu au dus, deocamdată, la descoperirea în hotarul Gilăului a vreunei cetăţi din acea vreme. Pe de altă parte, din cronică nu reiese că Gelou a fost ucis la cetatea sa, ci în drum spre aceasta, lângă râul Căpuş, adică tocmai acolo unde se află localitatea Gelău (Gilău). Probabil că toponimicul în chestiune nu este legat de vreo cetate existentă în epocă, ci pur şi simplu de locul unde a murit Gelou. ' Gilăul este în relaţie cu acest fapt istoric şi dacă drumul lui pornise de la râul Almaş, se poate presupune că acel Castrum suum era la Cluj sau la Cluj-Mănăştur. Spre o asemenea concluzie ar conduce realitatea geografică şi înclinăm să acordăm credit acestui fapt.

139

Totuşi, cele mai multe opinii din ultimele decenii înclina $-identifice acel „castru" de lângă Someş cu cetatea ^

situată cam la 10 km vest de vărsarea râului Lona în şJi Mic. Numele de Dăbâca e de origine slavă şi vine de la termenul „dlubocu", însemnând înfundătură sau adâncitură9, p^ pomenire documentară a cetăţii este în legătură cu o luptă a oştii maghiare cu pecenegii. Pentru a pune capăt unor incursiuni

pecenege în Pannonia şi Transilvania, regele Solomon (1063-1074) împreună cu ducii Geisa şi Ladislau au ieşit cu oastea înaintea pecenegilor în retragere (conduşi de Osul) şi j.au aşteptat o săptămână în târgul sau cetatea Dăbâca (in urbem Dobuka). Lupta a avut loc nu departe de Dăbâca, la Chiraleş, în 106810.

Cu timpul, în teritoriile cucerite şi anexate coroanei, ungurii au organizat, peste instituţiile populaţiei locale, instituţii feudale apusene, cum au fost comitatele. De obicei, centrele acestor comitate au fost la început vechi fortificaţii ale aceleiaşi populaţii locale. Astfel, comitatul Dăbâca, amintit documentar la 1164, şi-a avut reşedinţa în cetatea omonimă. Săpăturile arheologice au confirmat faptul că, timp mai îndelungat, inclusiv în secolele VIII-XI, la Dăbâca a funcţionat o puternică cetate cu patru incinte şi co un inventar bogat şi variat11. Toate aceste motive, ca şi poziţia sa geografică şi strategică, de apărătoare a drumului pe care se transporta sarea de la Sic spre Porţile Meseşului, i-au determinat pe specialişti să considere că Dăbâca ar fi fost cetatea lui Gelou Ceea ce este cert, însă, este faptul că cetatea exista şi funcţiona în preajma anului 900.

Despre componenţa etnică a ducatului intracarpatic şi etnia conducătorului său, cronicarul este cu mult mai precis în cazul ducatelor vecine, ale lui Menumorut şi Gl(jl Astfel, el spune că ţara era locuită de români şi slavi şi că d era un anume român. Ba, la un moment dat, Gelou e numit dreptul dux Blacoruni2, semn al faptului că elementul e ^ principal în ţară erau românii. Aflată în acord cu o sene antecedente - fixarea în Transilvania a nucleului statului da ^ capitalei sale, Sarmizegetusa, existenţa aici a centrului pf°v

ane Dacia şi a capitalei sale, Ulpia Traiana, desfăşurarea în r° nsilvania a celui mai intens şi mai direct proces de 'r anizare, relevarea dovezilor de viaţă romană şi apoi "Românească în zona intracarpatică după 275 d.Hr., afirmarea,

< ^^^^ ^ F ^\ ^^ f^\ f\ I ^^ *^ fi I II ^\ ^% I IVI *^ ^^^^^^ ^*- ^i f *"\^ ^^ î ^^ ^*I ^^ ■ fr^ I Â ■ ■ .^ fa^-K . ^_ ^^

chiar

de către cronicarii unguri, a conştiinţei originii romane a

manilor etc. - şi precedente - masiva prezenţă românească în transilvania, consemnată documentar la modul direct cel puţin din secolul XII -, afirmaţia lui Anonymus, că la primele atacuri ungureşti din jurul anului 900 românii existau ca băştinaşi în Transilvania, nu a surprins iniţial pe nimeni. Chiar cronicile maghiare din secolele XII-XIV, nu numai gestele lui Anonymus, arătau că românii erau colonii şi păstorii romanilor, rămaşi de bunăvoie în Pannonia. Cu atât mai mult prezenţa lor era firească în Transilvania. Cu alte cuvinte, cronicarii maghiari timpurii afirmă originea romană a românilor şi, în dreaptă consecinţă, existenţa acestora pe fostele teritorii romane.

Ulterior, lucrurile au căpătat alte conotaţii, şi prezenţa românilor în Transilvania înainte de 900, precum şi existenţa reală a lui Gelou au fost puse sub semnul incertitudinii. Relativ recent, s-a pornit de la faptul că opera

notarului lui Bela este o lucrare de propagandă, făcută în interesul marii nobilimi de viţă veche, care avea interesul să-şi bazeze dreptul de proprietate pe străvechea ascendenţă genealogică, ascendenţă pe care noua aristocraţie domenială nu o putea invoca13. Astfel, Anonymus a apărat interesele aristocraţiei de origine tribală, ameninţată la sfârşitul secolului XII de deposedări regale în favoarea unor nou Veriiţi, chiar străini de Ungaria. Pe de altă parte, tot el ar fi creat Cu ajutorul toponimelor personaje princiare importante învinse de ^n9uri, spre a spori gloria acestora14. în această categorie s-ar '"cadra şi Gelou.

că, aşa cum s-a dovedit în mod judicios de către unii ePutaţi specialişti15, acest lucru este imposibil. Dacă intenţia otarului era să sporească gloria lui Arpadşi a lui Tuhutum, ei nu dVeau nevoie de un adversar ca Gelou, prezentat modest chiar cronicar, în sensul că era minus tenax şi avea soldaţi slabi, rrr>aţi doar cu arcuri şi săgeţi. Nici românii, ca adversari

„creaţi", nu ar fi servit deloc intenţia lui Anonymus, deoarece 6j erau, cum s-a arătat, „cei mai sărmani oameni din toată lumea"1» Ce fel de glorie aducea înfrângerea unui asemenea inamic? Cronicarul, dacă era un plăsmuitor, nu avea decât s§ consemneze - în dreptul numelui lui Gelou - quidam Bulgams sau quidam Sclavus în loc de quidam Blacus, răspunzând astfel cum s-ar fi cuvenit presupuselor sale intenţii17.

Dar mai există un fapt esenţial care contravine interpretării tendenţioase de mai sus: ca apărător al nobilimii vechi, cronicarul nu avea de ce să creeze dovezi fictive pentru a justifica moştenirea transilvană a lui Tuhutum, deoarece neamul acestuia era stins în Transilvania încă din preajma anului 1000, fapt consemnat în cronică de însuşi Anonymus™. Cu alte cuvinte, în acest caz, cronicarul nu avea motivaţia falsului; prin urmare, în dreaptă logică, nu a procedat la fals.

Sub aspect etimologic, numele Gelou a fost considerat de origine maghiară, slavă sau turcică19, dar faptul nu are însemnătate în cazul de faţă, din moment ce etnia purtătorului său e cunoscută. Această situaţie nu face decât să confirme concluzia de mai sus, anume că rezonanţa antroponimelor nu are, cel mai adesea, legătură cu etnia purtătorilor lor.

O altă chestiune importantă este a relaţiei dintre antroponimul Gelou şi toponimul Gilău, anume dacă Gelou se trage din Gilău sau invers. în general, specialiştii maghiari sunt de acord că de la antroponime s-a ajuns la toponime sau hidronime în Ungaria medievală20. La fel s-a întâmplat şi în Ţările Române: numeroase toponime sunt creaţii secundare, derivând din antroponime. I" cazul concret discutat, s-a dovedit că de la întemeietorul dinastiei arpadiene şi de la aproape toţi descendenţii săi mai importanţi sau de la căpeteniile sale au derivat numeroase localităţi: Arpw Tarhacsia (de la Tarhos, fiul lui Arpad), Tevel (de la fiul JJ Tarhos), Tormas (de la fiul lui Tevel), Koppany (de la nepotul o, frate al lui Tormas), UII6 (de la fiul lui Arpad), Tas (de la fiul^ Ollo), Jutas (de la fiul lui Arpad), Fajsz (de la fiul lui Jutas), Zm (de la fiul lui Arpad), Taksony(6e la fiul lui Zoltari), GeycheydV

a, f'ul lui Taksony), Bogat (de la căpetenia Bugat), crabs, Zsombor, Sarolt etc.21 Din moment ce această regulă aplică la teritoriul Ungariei medievale şi în condiţiile în care s-a Srătat cum se reflectă >n toponimie numele lui Menumorut, Glad

i flhtum, nu vedem de ce Gelou ar face excepţie, mai ales că orezumpţia de fals a dispărut. Prin urmare, Gelou, „un anumit

otT1ân", având o existenţă reală, are acelaşi drept ştiinţific de a fi socotit erou eponim ca şi căpeteniile enumerate. Ca urmare, numele Gilăului provine de la cel al lui Gelou şi nu invers22. Mumele românesc al localităţii Gilău, cu varianta Gelău, trimite în mod cert la Gelou din cronica lui Anonymus, forma maghiară a toponimului, Gyalu, fiind mult mai îndepărtată23. De fapt, Gelău şi Gelou redau grafic exact acelaşi cuvânt, în condiţiile în care vocala o din Gelou reprezintă sunetul românesc ă, ca în Copus pentru Căpuş, din acelaşi context24. Prin urmare, indiferent de originea sa îndepărtată (explicabilă, probabil, prin intensele contacte ale românilor cu populaţii turcice premaghiare), antroponimul Gelou este un produs lingvistic românesc - dovadă fonetismul specific limbii române, înregistrat de Anonymus - ca şi toponimicul Gilău, căruia i-a dat naştere25.

în urma acestor mărturii, se impune concluzia că Gelou şi statul incipient condus de el au avut o existenţă reală. Localizată în spaţiul ultrasilvan, această formaţiune politică cu axa pe Someşuri şi pe Mureş avea structuri organizatorice, social-economice, politice şi militare destui de solide. Autoritatea supremă era „ducele" Gelou, care ţinea domnia (domin/um tenebat). Cultivarea pământului fertil, extragerea sării şi a aurului stau mărturie pentru nivelul vieţii economice. Apărarea ţării era asi9urată de armată şi de cetăţi. Armata era formată din călăreţi ?' Pedestraşi, înarmaţi cu arcuri şi săgeţi. în condiţiile vieţii Precare şi nesigure, ale atacurilor barbare, supuşii lui Gelou erau,

Şeneral, săraci, dar aceasta nu exclude existenţa unei elite ^ciale şi politico-militare, care deţinea puterea alături de „duce".

" aspectul politicii externe, spre deosebire de contemporanii un'fGelou pare comP|et independent, cronica nemenţionând nici

tel de relaţie de vasalitate cu alt suveran.

Mai rămâne de ^ G^şialcontemporan.lorsa din

istoriografia romana .-a num p

(de la un îi menţionează

ca atare. Se justitica oaie u ^_____

Titlul dat de către Anonymus acestor conducători este aceia de duce. Dar, cum s-a văzut, tot duce (de la latinescul duxrCis\ au fost numiţi şi Arpad sau unii conducători premaghiari de pe cuprinsul viitoarei Ungarii. Prin urmare, numele de duce este unui generic şi nu reflectă felul în care aceşti conducători Se

denumeau pe sine sau modul în care îi numeau supuşii lor. S-a presupus, cum s-a arătat mai sus, că în limba română veche - prin caracterul său romanic - s-a păstrat denumirea de ducă având înţelesul de comandant sau conducător cu atribuţii militare. Ca urmare, s-ar justifica numele de duci, dat în româneşte liderilor amintiţi. Numai că, în urma contactelor strânse şi apoi a convieţuirii cu slavii, românii - chiar dacă vor fi avut în limbă termenul ducă - au trecut la utilizarea curentă a cuvântului voievod, sinonim al celuilalt. Mai mult, românii sunt singurii din această regiune, care au dat şefului statelor lor medievale titlul suprem de „mare voievod şi domn", titlu purtat numai sub forma de „voievod", aşa cum dovedesc documentele secolului XII (şi ulterior, până în secolul XVI), şi de către conducătorii Transilvaniei, ajunsă sub dominaţie ungară. Mai ales denumirea de voievod păstrată la nivel central în Transilvania - singura regiune cuprinsă în Regatul Ungariei care avea în frunte un dregător cu acest nume, similar titlului suveranilor români de la sud şi est de Carpaţi -, ca şi perpetuarea, secole la rând, a instituţie' voievodale la nivel local, atât în Transilvania intracarpatică, cât şi în Crişana, Maramureş şi Banat, sunt argumente hotărâtoare care să determine istoriografia română să utilizeze pentru Ge*° şi contemporanii săi titlul de voievod. De altfel, cele două cuvin* - duce şi voievod- sunt, în cazul de faţă, cvasisinonime. N°'a preferat forma duce, deoarece ea este cea cuprinsă în izvoa(latine, deşi nu avem garanţia că ea reflectă particulans

Transilvaniei.

144

*g Ducatul lui Geula (lulus, lula sau Gyla)

moartea lui Gelou, cum s-a văzut, puterea a fost preluată, iurăsilvana, cu învoirea locuitorilor ţării - români şi slavi - de î(1 Tuhutum. El nu a luat conducerea acelei ţări pentru ducele °a ad cipsntru sine şi pentru urmaşii săi, cum spune Anonymus. n urmare, Tuhutum a creat în „ţara de peste pădure" un mipiurn propriu şi o dinastie: „Iar Tuhutum din ziua aceea a tâoânit ţara în pace şi fericire şi urmaşii lui au stăpânit-o până în Jrnpul regelui Ştefan cel Sfânt"26.

Urmaşul lui Tuhutum a fost întâi Horea, fiul său. El a avut doi copii, anume pe Geula şi Zubor. Geula a avut două fete, Caro/du şi Saroltu, iar Zubor, la rându-i, a dat naştere lui Geula cel Mic sau Tânăr (Minor Geula), tatăl lui Bua şi Bucna. Mai spune Anonymus că în timpul lui Geula cel Tânăr, care a întreprins multe acţiuni duşmănoase contra regelui Ştefan, suveranul ungar ar fi „subjugat ţara ultrasilvană"27. Pe de altă parte, aceeaşi sursă precizează că Saroft, fiica lui Geula Maior, a fost chiar mama regelui Ştefan I. înfrânt de rege, deşi îi era rudă, Geula cel Tânăr a fost dus legat în Ungaria şi ţinut toată viaţa în închisoare, „fiindcă nu avea credinţă şi refuza să fie creştin" (chn'stianus) şi, evident, pentru că era inamicul suveranului ungar28.

dent, penuu ua. e

Dar aceste nume şi fapte, prezente la Anonymus, apar şi în alte surse. Astfel, o serie de izvoare bizantine (Skylitzes, Kedrenos şi Zonaras)29

menţionează că, în jur de 950, prinţul Gylas, botezat în legea creştină la Constantinopol şi dăruit cu ftlul de patheius, l-a luat cu sine în ţara sa la întoarcere pe episcopul Hierotheus, hirotonisit de patriarhul Theophylactos^0. ^ rnai mulţi istorici l-au identificat pe acest Gylas cu ducele Geula, lula sau cu regele lulus, cum este numit în cronici. onymus, cum s-a văzut, îl prezintă pe Geula (Gylas) ca pe fiul Horea şi nepotul lui Tuhutum. Prin fiica sa Sarolta, căsătorită ducele ungar Geza (972-997), Geula devine bunicul regelui f

145

Simon de Keza îl consideră pe lula drept căpitan al lui „care a intrat mai întâi în Pannonia şi a locuit apoi T' Transilvania"31. Cronica pictată de la Viena (scrisă de Marcu$ $ Kalt) - din acelaşi arhetip cu cronica bihoreanului - crede şi ea \ Gyula era unul dintre comandanţii lui Arpad „Acest Gyula era u mare şi puternic duce, care a descoperit, cu ocazia unei vânători în Transilvania, o mare cetate [probabil, Alba lulia], ce fuW construită, în urmă cu mai mult timp, de către romani32. Fiica Sa Sarolta a fost căsătorită cu ducele Geza, „la sfatul şi cu sprijinul lui Beliud, care conducea ţara lui Kulan "33. Ţara lui Kulan, lăsată moştenire ginerelui său Beliud, este o formaţiune politică localizabilă incert undeva spre sudul Transilvaniei34 şi pomenită în Cronica pictată3S, fără alte amănunte. Căsătoria Saroltei cu ducele Geza prin mijlocirea lui Beliud arată mai degrabă că ţara lui Gyla era separată de ţara lui Geza şi independentă de ea, Considerarea acestui Gyla drept căpitan al lui Arpad este o eroare a unora din cronici. Probabil că iniţial a fost vorba despre un alt Gylas, un contemporan al lui Arpad, cu o funcţie importanta (gylas, cum s-a văzut, e o demnitate, un rang), care ulterior a fost contopit cu celălalt Gyla sau Geula, ducele ultrasilvan. Acesta din urmă, ca nepot al lui Tuhutum, nu putea trăi decât pe la 950. Numai astfel fiica lui se putea căsători cu Geza, spre a deveni apoi mama lui Ştefan I.

Deci, ducii Transilvaniei care au purtat numele Gyla (cu variante) sunt personaje certe, atestaţi de mai multe surse scrise iar ducatul guvernat de ei nu s-a aflat sub dominaţia ducilor arpadieni în secolul X. Mai mult, G//acel Bătrân primeşte titlul de patricius, devenind federat sau vasal al Bizanţului. Constan* Porfirogenetul îi trimite un episcop de rit bizantin, punându-s« astfel bazele unei episcopii răsăritene la Alba lulia. Aceas8 episcopie a lui Hierotheus nu se putea crea doar ca urmare convertirii lui Gyla. Este clar că episcopia era pentru mulţimea credincioşi - români şi slavi -, despre care se ştie că locuiau ducat încă de pe vremea lui Gelou.

1 IU

Alte amănunte despre ducatul ultrasilvan, până la domn|a^ Gyla-Geula cel Tânăr, nu mai există în sursele scrise cunosc

146

£2 pictată... îl confirmă pe Anonymus în acest sens: Geula ^°i Tânăr fusese „duşmanul ungurilor din Pannonia' şi „el nu a it să-i atace pe unguri"36. Ataşat bisericii răsăritene, ca şi ■ii săi şi ca şi înaintaşul său cu acelaşi nume, având în

sa, Alba lulia, un episcop trimis de la Constantinopol, "Tub ÎŞ' va *' a9rava* situaţia în ochii regelui Ştefan I. în jurul ului 1000, contradicţiile dintre biserica romană şi cea annstantinopolitană erau foarte ascuţite, iar neofitul Ştefan, Ltezat în rit latin, va fi profitat de orientarea lui Geula spre ronstantinopol, pentru a-l ataca37. Expresia „nu voia să fie creştin" (no/u/t esse christianus), aplicată de Anonymus lui Geula, nj trebuie să înşele, deoarece „creştin" în sursele occidentale înseamnă creştin roman, mai ales că, după Cruciada a IV-a (1204). „schismaticii" (=creştinii ortodocşi) sunt asimilaţi ereticilor38. Dacă Anonymus şi-a scris cronica în jur de 1200, este firesc ca el să fi folosit această terminologie, în cadrul căreia creştinul răsăritean nu era considerat şi nu era numit christianus.

Nu este însă exclusă nici ipoteza ca Geula să fi revenit la pâgânism, deşi existenţa episcopiei bizantine în ţara sa pledează Împotriva acestei supoziţii.

Oricum, acest Geula, care, pe la 1002, „domnea peste întreaga ţară transilvană", este atacat de oastea ungară şi înfrânt. Regele oferă ducatul transilvănean rudei sale Zoltan iproavum suum nomine Zo/tan)39. Parte din aurul şi bunurile Wte au fost donate de Ştefan I bisericii din Alba Regală (Szâkesfehervâr), numai că „deoarece bunurile acestui Gyula ^ câştigate prin procedee rele, biserica însăşi luă foc de mai 'jwtte ori"40. De mare importanţă pentru rege era şi sarea "însilvanei, fapt pentru care-l va ataca şi pe Ahtum din Banat, ^ acesta îndrăznea s-o vămuiască.

. 0 dată cu Geula, captiv pentru întreaga viaţă, au fost duşi în *9aria şi fiii săi, Bua şi Bucna. După moartea lui Ştefan I, pe '^ea urmaşului său Petru (1038-1046, cu o întrerupere), Bua l^cna cu rudele lor s-au ridicat contra acestui din urmă rege de atirl în 1046, voind să plaseze pe tronul Ungariei pe Andrei,

147

Bela sau Levente (iniţial creştini răsăriteni)41. Mişcarea a capă» curând şi unele accente păgâne. Regele Petru a fost prins a' orbit, conform obiceiului de a-i pedepsi pe uzurpatorii de tron. rj? mişcarea nu s-a încheiat. Unii nobili, în frunte cu Vatha, a cetatea Bellus, s-au adunat la Cenad şi au trimis soli în Rusia i Andrei şi Levente, cărora le-au promis suport în obţinerea tronuiy ungar. Aceştia au venit în Ungaria, la Novum Castrum (Abaujvân s-au pus în fruntea răsculaţilor şi i-au îndemnat „să meargă şi $* moară după ritul străbunilor"42. Insurgenţii au omorât trei episconi (Buldus, Benedictus şi Gerardus), cum s-a văzut, „numeroşi preoţi şt laici", dar, mai ales, „pe toţi germanii şi latinii care se aflau răspândiţi în Ungaria şi ocupau diferite funcţii"43.

Cronica îi acuză pe răsculaţi că doreau să trăiască după obiceiul păgân sau, alteori, că erau eretici, adică ortodocşi, iar lui Levente îi reproşează că „n-a trăit după credinţa catolică"44. Mişcarea din 1046 a căpătat clare accente păgâne, dar, în unele momente ale ei, pare să fi reprezentat şi o confruntare între adepţii bisericii romane şi cei ai bisericii răsăritene.

O altă mişcare cu aspect religios a izbucnit în timpul domniei lui Bela l (1060-1063), insurgenţii cerând să trăiască după ritul păgân şi să scape de perceptori45.

Aceste mişcări din 1046 şi 1060 par să fi avut şi alte semnificaţii decât cele pur religioase. Sunt evidente şi implicaţiile politice (ridicarea contra regelui Petru), sociale (dorinţa de a scăpa de dări şi alte prestaţii) şi chiar „naţionale" (atacarea şi omorârea străinilor din Ungaria). Pe de altă parte, răscoala din 1046, condusă la început de fiii lui Gylas cel Tânăr, trebuie să* avut legătură şi cu soarta ducatului ultrasilvan. încă de la începi

- >• - ^.//a ip cârma ducatului a fost instalat uf

P

avut legătură şi cu soartaaucd^- & fQsţ ■ ,

Tottr rraltS po,k * sens, ca ^ . doreau preluarea moştenirii paterne.

”

148

în legătură cu acele evenimente de la începutul secolului După Legenda Sf. Ştefan, scrisă de episcopul Hartvic, între 1 negi şi unguri s-a dat o luptă la Alba Transilvana47. Cronica ^atădela Viena, vorbind de Gyula cel Bătrân, spune despre el, s-a văzut, că a descoperit o mare cetate construită de J ani48. iar Ohronicon Posoniense precizează că cetatea găsită ° Gvula ~m Transilvania se numea Alba49; la Henric de Mugeln, mele cetăţii este Weissenburg®, adică Cetatea Albă. Numele n esta a fost dat iniţial, sub forma Bă/grad, de către populaţia a mâno-slavă din zonă. Românii au numit (până în secolul XX) etatea şi oraşul utilizând toponimul Bălgrad, tradus apoi în maghiară (Fehervâi) şi în germană (Weissenburg). Este mai oresus de orice îndoială că forma Bălgrad este cea mai veche, deoarece ea provine din perioada de convieţuire româno-slavă, atestată arheologic şi în scris (de către cronicile latino-maghiare) ca fiind premaghiară.

Puternica aşezare romană Apulum i-a impresionat de timpuriu pe toţi locuitorii Transilvaniei prin zidurile sale albe, căzute în ruină, dar solide încă. Aici îşi va fi avut centrul Gyla cel Bătrân, aici a fost, probabil, sediul episcopiei conduse de Hierotheusşx tot aici va fi rezistat Gyla cel Tânăr în faţa regelui Ştefan. Desigur că şi celelalte cetăţi atestate arheologic pe vremea iui Gelou funcţionau şi la anul 1000 în Transilvania.

După moartea lui Ştefan I (în 1038), regatul trece printr-o puternică criză, datorată, pe de o parte, luptelor pentru tron dintre Petru şi Aba Samuel şi, pe de alta, răscoalelor cu aspect religios Ş' social-politic din 1046 şi 1060-1063. în aceste condiţii, 'fansilvania îşi recâştigă vechiul statut de ţară separată.

°upă moartea lui Gelou, de-a lungul acelui saeculum °bscurunf\ Transilvania nu a mai fost condusă de români, dar 5l'a Păstrat statutul de independenţă şi, datorită numărului mare .e creştini de rit răsăritean - români şi slavi -, a găzduit, '"^Până cu jumătatea veacului X, o episcopie dependentă de ^nstanti-nopol.

Evident, după marea schismă din 1054, s-a pus ot%na înfiinţării la Alba lulia a unei episcopii catolice. Datorită

149

împrejurărilor interne şi internaţionale nefavorabile, acest |UCru fost posibil, se pare, numai în vremea regelui Ladislau (iq^ 1095) sau chiar ceva mai târziu, după anul 1100. Oricum, p^ episcop catolic cunoscut este Simion, menţionat documentar $w în 1111, ca martor la un act de danie52. Activitatea noii episcţw

' *- ~ 'J~"° inmătate a secolului Xli I

NOTE

1 Anonymus, cap. XXII.

2 Ibidem, cap. XXIII.

3 «wcte/n, cap. XXIV-XXVII. * Ibidem, cap. XI.

avari, khazari sau bulgari.

' m. Rusu, Consideraţii, p. 188.

s /iwde/n; idem, Les Formations, p. 365.

• Şt. Pascu, M. Rusu ş.a.. Cetatea, p. 153.

10 Ibidem, p. 154.

11 Ibidem, passim.

12 Anonymus, cap. XXVI.

13 Gy Gyorffy, Formation, p. 30.

u todem v. Ciocâltan, op. c//., p. 448.

« v aii», »P. *. P. «8-449, V. S^nei, M^*. P-

16 V. Ciocâltan, op. cit, p. 448.

17 V. Spinei, op. c/Y., p. 128.

'3 v. Ciocâltan, op. cit, p. 448-449.

„ , Dră9anu, *-* P- -^ ^ - - t

2° Pesty Fr., Magyarorszag, p. XXViu. ve« *

p.21O.

2'V. Spinei, op. c/f.,p. 139-142.

150

22 M.

23

an, op. cit, p. 449. 450.

. 450-451. ■ cap. XXVII.

»lbidem

2«|,Lupaş. Studii, p. 67.

ttobm, P- 66-67.

M Rusu, ies formations, p. 372.

n, Consideraţii, p. 188. s Cronica pictată, p. 21. *M. Rusu, Les formations, p. 374.

37 ibidem.

38 Ş. Papacostea, Românii, p. 51 -55. * Cronica pictată, p. 32.

40 M. Rusu, Les formations, p. 374. ' «xfem, p. 375; idem, Consideraţii, p. 194-195.

12 Idem, Z.es formations, p. 375.

13 tocfem

44 /ttotem.

45 Idem, Consideraţii, P- 195. <6V.Spinei, cp. c/Y., p. 142.

47 M. Rusu, Les formations, p. 379.

. Zimmermann, l/eacu/, passim. • Pascu, Voievodatul, IV, p. 305.

151

*. Transilvania în secolele JT^MT'y. destinul voievodatului

4.1. Cucerirea Transilvaniei de către maghiari (secolele XI-XIII)

Statul maghiar, întemeiat în a doua parte a secolului X şi consolidat abia în urma creştinării de după anul 1000, nu a avut capacitatea să cucerească şi, mai ales, să domine Transilvania decât într-o perioadă mai târzie. Dacă zonele de câmpie ale Crişanei şi Banatului au fost mai uşor de anexat şi de stăpânit, regiunile colinare şi montane, văile superioare ale râurilor, depresiunile intramontane şi, mai ales, Transilvania intracarpatică au fost supuse o vreme doar incursiunilor de jaf şi de pradă, fără să poată fi cucerite efectiv.

Cucerirea propriu-zisă a Transilvaniei, adică a ţării de dincolo de pădurea Igfon, a început în a doua parte a secolului XI. în 1068, o oaste din Transilvania întreprinde chiar o incursiune pe teritoriul Ungariei1. Regele Solomon (1063-1074) (cu principii Geza şi Ladislau) răspunde acestei incursiuni şi trece cu trupele sale prin Porţile Meseşului, ocazie cu care îi înfrânge pe pecenegi, cum s-a arătat, la Chiraleş. Această înfrângere a pecenegilor marchează începutul primei etape a pătrundem ungurilor şi a cuceririi organizate a Transilvaniei de către regaW arpadtan. Ca urmare, în 1075, cancelaria regală emite ^m document cunoscut în care apar realităţi transilvane, anurne cetatea Turda (cu numele consemnat în forma românească) identică probabil atunci cu vechiul castru roman (al Legiunii a V-Macedonica), ale cărui ziduri s-au păstrat la suprafaţă pâ"a' secolul XVII2.

152

sjgur, atacurile pecenegilor, corelate uneori cu cele ale ro-
ilor3, au putut să reprezinte o piedică în calea înaintării
- întrii ungare spre răsărit în Transilvania, fără ca aceste
rari s** *'e ° dovadă certă a unei ferme dominaţii politice
a cenege în interiorul arcului carpatic".

La finele veacului XI îşi fac loc noi incursiuni spre apus ale ulaţiilor stepei5. Uzii şi cumanii se îndreaptă deopotrivă spre Lperiul Bizantin şi spre Ungaria. în 1071, prinţul khazar cu o armată de pecenegi atacă Ungaria dinspre Belgrad, dar e respins, iar în 1074, un lider peceneg, Zoltan, se aliază cu Geza, în lupta sa pentru tron, contra regelui Solomon. Acesta, învins, va fi închis la Vişegrad şi eliberat abia în 1083, de către Ladislau l. Dar, tot atunci, Solomon se refugiază la prinţul Kutesk, şef al cumanilor, căruia îi promite stăpânirea asupra

Transilvaniei, dacă îl ajută contra lui Ladislau I. Kutesk organizează o expediţie de jaf în Ungaria, dar e respins şi apoi înfrânt. Alţi şefi cumani - Copulei şi Akus - vor lupta contra regelui Ladislau, după ce, aveau să pustiască o bună parte a Ungariei. Prin urmare, rezultă că numai după victoria bizantinilor contra pecenegilor la Lebunion (1091) şi după numeroasele lupte ale lui Ladislau l cu cumanii, dominaţia ungurilor asupra unei părţi a Transilvaniei începe să se consolideze gradat5. Este vremea când în Transilvania se îngroapă o serie de tezaure monetare şi când cancelaria regală nu mai emite nici un document referitor în mod direct la această ţară.

Cu mare greutate s-a putut ieşi, după 1100, din această Perioadă de tulburări şi de insecuritate.

Secolul al Xll-lea şi începutul secolului al Xlll-lea marchează i etapă a cuceririi teritoriului intracarpatic de către regalitatea "^aghiară. Vaste teritorii din est-sud-est şi din zonele montane ale ransilvaniei, încadrate anterior doar formal în statul cuceritor, Unt acum organizate după modelul politic şi economico-social ^plantat dinspre Apus. O dovadă a acestui proces este llnţarea de noi comitate - instituţii administrativ-politice aduse cuceritori - peste vechile ţări, voievodate şi cnezate

153

multor comiţi de Somoc ia v^..,.,_____

sugerează faptul că toate cele trei comitate .. (Solnocul Interior, Solnocul Exterior şi Solnocui Mijlociu) deja în jur de 1200. în 1177 este atestat comitatul Clujului din partea centrală a fostului ducat al lui Gelou şi desprins pare, din comitatul mai vast şi mai vechi al Albei. Cu to acestea, şi comitatul Alba, cu centrul la Bălgrad (după vechia nume româno-slav) sau Alba lulia, ce cuprindea nucleul tosţei formaţiuni politice a lui Gyla-lula, este atestat în scris tot în 1177 în fine, comitatul Târnava, situat în centrul Transilvaniei, nu apare în documente înainte de 1214. Hunedoara apare consemnată drept comitat doar în 12767.

Tot în această perioadă, se încearcă introducerea in Transilvania a unei noi instituţii străine, preluate de maghiari din lumea feudală germană, anume principatul. însă, spre deosebire de voievodat, principatul era o instituţie politică centrală care trebuia, în intenţia promotorilor săi, să dea o nouă orientare „ţării de peste păduri". în două documente din anii 1111 şi 1113, este atestat un Mercurius princeps Ultrasilvanus, despre care se ştiu foarte puţine lucruri şi căruia nu i se cunoaşte nici un rol în viaţa politică a Transilvaniei. Tot în 1111 este consemnat, cum s-a văzut, Simion episcopus Uftrasilvanus. Se pare că Mercurius şi Simion au purtat titlurile de principe şi, respectiv, episcop jn partibus", fără să fi rezidat efectiv în Transilvania. După mai bine de 60 de ani, vreme în care nici un alt conducător al Transilvaniei nu mai este cunoscut, apare la 1176 numele lui Leustach^ Voyvoda, probabil fostul comite de Dăbâca de pe la 1164, care era acum căpetenia ţării8. Faptul este semnificativ din cel P^n patru motive: 1) şirul conducătorilor Transilvaniei este întrerup pentru peste şase decenii: 2) numele tradiţional de voievo recunoscut căpeteniei Transilvaniei, se

va perpetua şi me .te de-a lungul evului mediu, până la 1541; 3) dintre toate provin^ şi ţările cucerite şi încadrate în Regatul Ungariei, nU , Transilvania a păstrat formula voievodatului ca instituţie P0' flf centrală; 4) această instituţie, deşi modificată de către

154

* âri este identic^ la on9ine cu instituţia omonimă din Ţara ân'ească şi Moldova. în zona central-sud-est europeană, ^° -, conducătorii Transilvaniei, Ţării Româneşti şi Moldovei au nU t titlul de voievod, iniţial ca marcă a atribuţiilor lor militare Pu me asupra ţărilor lor. Desigur, voievodul Transilvaniei nu a i putut avea şi calitatea de dominus, pe care au avut-o "mologii săi de la sud şi est de Carpaţi, deoarece suveranitatea ° upra ţării şi supuşilor trecuse asupra regelui Ungariei prin a icerire. Oricum, menţinerea în Transilvania a titlului de voievod jb stăpânire străină, după ce s-a încercat înlocuirea acestuia, oare să sugereze o anumită rezistenţă a populaţiei locale în vederea contracarării dominaţiei maghiare şi a apărării tradiţiei. Probabil că, vreme de câteva decenii în secolul XII, lucrurile au fost grave şi situaţia relativ instabilă în Transilvania, din moment ce ţara pare să fi rămas mult timp fără conducător oficial, controlat de regalitate.

itrolat de regalitate.

Ulterior însă, la nivel local şi în mod treptat, implantarea unor modele, instituţii şi reguli străine nu a mai putut fi decât în mică măsură contracarată. O dată cu aceste comitate, au venit dregătorii adiacenţi, slujbaşii regelui, armata, castelanii, demnitarii cetăţilor, biserica catolică şi instituţiile sale etc. Evident, în toată această perioadă (secolele Xll-Xlil), grupuri mai mari sau mai mici de populaţie, ca şi persoane situate mai sus în ierarhia social-politică, religioasă şi militară a regatului sunt orientate şi deplasate spre Transilvania. în veacurile XIII şi XIV începe să crească numărul posesiunilor de origine donativă din Transil-Vania, acordate de regii Ungariei nobililor lor credincioşi din familii Q"ginare din Ungaria propriu-zisă. Aceste posesiuni sunt situate cu P^câdere în zonele joase din Câmpia Transilvaniei şi pe văile faurilor, adică pe principalele direcţii de penetrare a maghiarilor 'nspre vest, şi nu în regiunile montane, submontane sau în de-Presiunile de margine, unde cucerirea reală, la teritoriu, s-a făcut ai anevoios şi mai târziu. însă pentru încheierea cuceririi şi itru stăpânirea directă şi efectivă a acestei ţări bogate, pline resurse, ca şi pentru apărarea eficientă a ei şi a întregului ^at> oficialităţile au găsit şi alte metode. Una dintre ele,

155

I

fi

considerată oportună şi folositoare, a fost colonizarea şi organizată a unor populaţii străine pe teritoriul Transilvaniei.

4.2. Noi „oaspeţi" veniţi în Transilvania: secui, saşi

Cum s-a arătat mai sus, venirea unor grupuri sau persoane maghiare în

Transilvania, încă în perioada cuceririi, nu mai era un lucru neobişnuit. Zonele deschise, anexate mai uşor şi mai de timpuriu, mai simplu de organizat şi de supravegheat, au stat efectiv în atenţia acestor colonişti timpurii. Numai că populaţia maghiară era destul de rară şi de puţină chiar şi în Câmpia Pannonică. Pentru întărirea regatului era nevoie de noi impulsuri demografice care, datorită unor împrejurări din epocă, trebuiau să vină din afară. Statul maghiar a fost încă de la începuturile sale un mozaic etnic. în legendarul testament lăsat de regele Ştefan I (997-1038) se spunea că regatul cu o singură „limbă" (în sens de etnie) este slab şi fragil. Felurite cauze au făcut ca, pe lângă popoarele şi populaţiile găsite de unguri la venirea lor în Pannonia şi în zonele adiacente, să fie încurajată colonizarea unor grupuri etnice din afara regatului, din zone mai îndepărtate sau mai apropiate, deopotrivă dinspre vest şi est, creştini sau păgâni. Nici o parte a regatului nu a fost ferită de asemenea colonizări9.1" Transilvania, regiune de cucerire anevoioasă şi târzie, populaţia maghiară era prea puţină pentru a asigura o bună integrare a teritoriului în noul stat. Zone întregi din sud, din est, din Mu* Apuseni şi, în general, depresiunile de margine rămăsese^ compact româneşti, deşi nici aici densitatea demografică nue^ ridicată. Aceste regiuni trebuiau întărite în vederea apărării supuşi credincioşi, dăruiţi cu privilegii, supuşi care să recunoscători statului care i-a primit.

în afară de unguri, primul grup etnic mai important, aş

i C

e#■

g

începutul mileniului II în Transilvania, au fost secuii. tradiţiei consemnate în cronicile latino-maghiare, ei erau

n

ţn pannonia decât ungurii, chiar dacă originea lor precisă a

"f deocamdată nelămurită. Simon de Keza susţine, cum s-a

^tat c^ secu" ar fi rămăşiţe ale hunilor şi că, după invazia

araaur|lor, ar fi dobândit o parte din ţară, „însă nu în Câmpia

nnoniei, ci în munţii de margine", unde „au avut aceeaşi soartă

românii; de aceea, amestecaţi cu românii, ei se folosesc de

iterele acestora"10. în secolele XI şi XII, nu fără opoziţii, secuii

-au convertit la creştinism, în ritul apusean.

Opiniile despre originea secuilor (hunică, pecenegă, maghiară, avară, gepidă, cumană etc.)11 nu s-au putut închega până astăzi jntr-o teorie general acceptată, deşi părerea că ei ar fi rămăşiţe ale triburilor khabaro-khazare, care au precedat cu puţin timp cucerirea Pannoniei de către maghiari, pare să fie mai verosimilă. Vechile cronici mai spun că secuii, pe la 895, le-au ieşit înainte ungurilor în Rutenia şi că împreună au cucerit Pannonia. Anonymus îi consemnează apoi iarăşi, cum s-a relevat, alături de unguri în luptele din Crişana contra ducelui Menumorut. Probabil că o parte a lor au rămas cu această ocazie acolo, alături

de români. Alţii vor fi rămas mai departe în Pannonia, alături de unguri, de la care au deprins uşor unele obiceiuri şi limba maghiară, apropiată, se pare, de propria lor limbă. în mai multe izvoare, secuii sunt atestaţi ca războinici de temut, aflaţi în prima linie (in prima acie) în multe din luptele pe care ungurii le-au avut cu popoarele din jur. Ca avangardă a oştii maghiare, vor fi ajuns ei şi în Transilvania propriu-zisă, după ce ungurii au început cucerirea sistematică a acestei ţări. Pe la începutul secolului XII, 0 Parte a lor se aflau probabil în centrul Transilvaniei, pe Târnave, un<te toponimia (ca şi cea din Crişana) aminteşte de ei. Este de Presupus că, în acel moment, cucerirea efectivă a Transilvaniei atinsese văile Târnavelor. Mai târziu, în a doua parte a secolului

11 ?i începutul veacului XIII, secuii fac ultimul pas spre est-sud-^st> aşezându-se, în linii mari, pe locurile unde trăiesc şi astăzi12.

asigur că unii, în număr mai mic, au continuat să vieţuiască în

ente

g

ente «u e

zone ale Ungariei, fiind cu vremea complet asimilaţi, rile lor militare primordiale sunt de mare importanţă şi se ca de aceste rosturi trebuie legat drumul lor cu popasuri

157

până în regiunea Carpaţilor de Curbură: regii Ungariei i-au fO| ca luptători şi ca apărători ai frontierelor, oferindu-le în schi^!1 sub formă de privilegii, garantarea libertăţilor lor şi a propti mod de organizare. De altfel, izvoarele confirmă în continua menirea lor de militari: în jurul anului 1210, secuii, alături de sa* români şi pecenegi, vor alcătui o oaste sub comanda loachim de Sibiu13; în 1241, românii şi secuii (Olaci et locuitori lângă Munţii Carpaţi, au închis păsurile Carpaţilor penţ|j, a opri trecerea tătarilor14.

Documentele îi pomenesc pe secui organizaţi pe „neamuri" pe „generaţii", împărţite în „ramuri", ocupându-se mai ales cu creşterea animalelor, datorită reliefului muntos şi colinar. „Familiile mari" sau cetele {hadaK} erau proprietare ale animalelor, pădurilor şi pământului; ele întemeiau mici nuclee rurale care treptat se contopeau formând sate. Pământul arabil puţin cât era, se împărţea în loturi familiale numite „săgeţi" {nyilfdldek) şi era tras la sorţi periodic. Satele erau împărţite in „decanate", adică în unităţi de câte zece gospodării. Aceasta organizare gentilică arhaică a supravieţuit o vreme şi după aşezarea lor în zona de sud-est a Transilvaniei. în veacurile XIII şi XIV, însă, vechea organizare egalitară se estompează în favoarea noii ordini feudale. Se disting astfel în secolul XIV trei categorii militare, dar, de la un timp, şi sociale, anume secui fruntaşi, cei călăreţi şi pedestraşii. Spre finalul veacului XIV, apare categoria ţăranilor fără pământ {inquilinfj aşezaţi pe se* secuilor înstăriţi {seniores, primores, primipilt?s.

Sub aspect politico-administrativ, teritoriul ocupat de secui era împărţit în scaune (sedes), consemnate documentar în secole» XIV şi XV: Telegd, devenit

Odorhei, Kezd, Orbai, Sepsi, 0* Mureş, Arieş etc. După tradiţie erau şapte scaune, dar numaN lor a variat de-a lungul timpului, mai ales după ce s-au forr"1^ scaunele filiale. în fruntea scaunelor se afla câte un jude loca'^ atribuţii judecătoreşti şi câte un jude regesc, reprezent interesele puterii centrale. Un rol important în scaunele secu1 avea căpitanul {maior exercitus, capitaneus sedis), care coma . oştirea scaunului respectiv, dar avea şi atribuţii administra^

158

soreşti, fiind superior în rang celor doi juzi scăunali. ' sUpra tuturor se situa corniţele (comes Sicu/orum), ca

^eze al autorităţii centrale, cu rol politic, militar, ad-^ jstrativ, judecătoresc asupra tuturor scaunelor16. De multe ori, "" \ ternici şi mai prestigioşi voievozi ai Transilvaniei erau

C

^a\ puternici şi mai prestigioşi voievozi ai Transilvaniei erau Cunoscuţi de rege şi drept comiţi ai secuilor. Mărturiile r tonomiei teritoriale a secuilor apar încă din 1222, când un act arnis de Andrei II aminteşte terra Siculorum17, aflată categoric în regiunea popasului lor final. Gruparea comunităţilor autonome secuieşti {universitates) într-un corp teritorial-etnic, sub conducător unic, dependent de regalitate, cu reguli proprii de drept, a marcat evoluţia acestui grup spre statutul de „stare" (=entitate privilegiată), încadrată în congregaţia Transilvaniei (sfârşitul secolului XIII).

Colonizarea saşilor pe teritoriul Transilvaniei18 prezintă anumite particularităţi în raport cu procesul analog referitor la secui, deşi perioada venirii celor două grupuri etnice este aproximativ aceeaşi (o parte din saşi au continuat să vină şi după ce secuii se aşezaseră). Colonizarea germană spre Europa de Est şi, în speţă, în zone aflate sub dominaţia Ungariei se încadrează într-un proces istoric mai larg, caracterizat uneori prin expresia „Drang nach Osten". Cert este că în Ungaria au început să vină colonişti germani chiar şi înainte de anul 1000, adică înainte de creştinarea şi feudalizarea ungurilor, de formarea statului propriu-zis. împotriva lor s-au stârnit de timpuriu, cum s-a arătat, reacţii duşmănoase. însă colonizarea reală în Ungaria, în grupuri compacte şi regiuni precise, s-a produs abia în secolele *" Şi XIII, în două valuri de colonişti: primul, petrecut în vremea consolidării puterii centrale, s-a caracterizat prin enclave, cu Precădere rurale, diferenţiate lingvistic şi juridic de regiunile din |Or' al doilea, desfăşurat când autoritatea regală era deja

rninată, nu a ma' condus la insule de populaţie germană ra& în schimb a fost propice formării oraşelor germane19. Pe la t

'^atât

tea secolului XIV, toate cele cam 150 de oraşe din regatul ii aveau populaţie covârşitor germană20. Marile enclave de germană din Ungaria, mai precis din Slovacia şi din

159

Transilvania, nu s-au aflat în regiuni locuite prioritar de maghiari ci de

slovaci şi, respectiv, români21. Deci, colonizarea saşilor avut, pe lângă rolul economic şi militar (de pază a graniţelor) şj ^ evident rol politic. Regalitatea a dăruit saşilor teritorii ce nu puteau fi ţinute sub controlul direct al maghiarilor, deoarece Arpadienii nu mai aveau forţe proprii în vederea asigurării regiunilor ^ frontieră. în general, aceste zone, pe la 1150-1200, nu erau înCg integrate administraţiei regale sau erau ocupate doar formal ş, provizoriu22. Ce motive i-au putut determina pe colonişti să-şi părăsească locurile natale? Desigur, au fost cauze multiple şi conjugate, economico-sociale, politice, demografice, naturale, creşterea populaţiei în vestul Germaniei şi Flandra, limitarea suprafeţelor care puteau fi amenajate pentru agricultură, starea materială precară a unor categorii ale populaţiei, unele calamităţi naturale, dispute senioriale, dorinţa de aventură, promisiunile ademenitoare ale regilor Ungariei, făcute prin agenţii de colonizare etc. Coloniştii numiţi germani nu au venit toţi dintr-o regiune anume a Germaniei şi nici măcar nu au fost cu toţii de neam german. Documentele îi numesc pe noii veniţi hospites şi îi caracterizează ca Theutonici, Flandrenses sau Saxone^3. Primul grup mai important se pare că a venit la chemarea regelui GezaW (1141-1162) în zona Sibiului şi provenea în principal din Franconia. Alte grupuri au fost din Turingia, Bavatia, Saxonia, Flandra, nord-estul Franţei etc, cuprinzând, alături de germani,şi valoni. în fruntea grupului de colonişti se aflau, de obicei, locatori sau greavi (greb, grevt). Unii dintre ei au dat numele lor satului nou întemeiat şi au încercat să obţină o anumită preeminenţă cu caracter feudal asupra sătenilor. Sistemul de organizare a sateW corespundea vechilor comunităţi (mărci) germane. Câte zece gospodării dintr-un sat formau „zecimi" {Zehnei), iar o sută * sate alcătuiau o unitate numită Hundertschaft. Pământul atriW de regalitate saşilor s-a întins între Orăştie şi Baraolt şi între va', Tâmavelor şi valea Oltului, adică zona de sud a Transilvan^ plus ţara Bârsei şi regiunea Bistriţei. Acest teritoriu a fost î^P^j după tradiţie, în şapte scaune, dar, ca şi la secui, numără ^ şapte a crescut cu vremea. Primele sunt menţionate în sec XIV, deşi organizarea lor este, probabil, mai veche: Sibiu, Se

Şeica Mare şi Mică, Cincu, Sighişoara, Orăştie, Nocrich, etc. Braşovul şi Bistriţa au primit denumirea de

. în fruntea fiecărui scaun, ca şi la secui, era judele local

pupea-

cllS | regesc, iar cel mai înalt dregător era corniţele saşilor ^omes Saxonum), funcţie deţinută adesea de către cei mai ^uternici voievozi ai Transilvaniei. Organizarea autonomă a Paşitor, modul lor de conducere, dependenţa lor directă de alitate şi privilegiile de care se bucurau au fost trecute în scris ţn celebrul document „Andreanum" („Bula de aur a saşilor"), emis jj6 regele Andrei II în 122424. începuturile autonomiei săseşti sunt jnSă mai vechi, poate din timpul regelui Geza II (1141-1162), căruia tradiţia îi atribuie cel dintâi privilegiu acordat coloniştilor germani. Prima mărturie certă a tendinţei saşilor de a avea un organism autonom datează de la 1191, când au dobândit confirmarea

dreptului de a avea o „prepozitură liberă" (fondată, probabil, între 1173-1190), independentă de episcopia Transilvaniei25. Natural, episcopia s-a opus acestei evoluţii şi până la urmă a avut câştig de cauză, dar conflictul cu saşii pe această temă nu se va stinge decât odată cu Reforma. Pe acest fond, în 1277, saşii se răscoală şi atacă sediul episcopiei din Alba Mia, devastează catedrala şi ucid numeroşi clerici împreună „cu o mulţime de unguri ..,"26. în anii de criză a regatului din 1307-1308, conflictul dintre saşi şi episcopie capătă iarăşi forme violente, o dată cu întărirea autonomiei prin alegerea de comiţi din rândurile lor. în acest fel, calitatea de corp privilegiat a comunităţii săseşti se întăreşte, dobândind şi ea atributul de torf- Urmând firul acestei evoluţii, în veacul XV, sub regele M*tia Corvinul (1458-1490), saşii îşi consolidează instituţia Wico-administrativă superioară, numită Universiîas Saxonum, le întăreşte modul specific de organizare, garantat prin

de ■ -au cuPr'ns 9' ° parte din teritoriul secuilor (zona Sebeş, jâldă), dar în principal ei s-au aşezat pe teritorii locuite de Maghiarii lipseau aproape cu totul din aceste locuri, în

pr -_— colonizării săseşti. După cum s-a văzut, ei nu erau 2enti nici în oastea comitelui loachim de Sibiu, din 1210,

161

(I

formată din saşi, români, secui şi pecenegi. în regiunea de la Su de Oltul transilvan, pe la 1222, este atestată documentar „ţar românilor" (Terra Blacorumf*, probabil în regiunea Făgăraş'^ Un act din 1223 aminteşte că în urmă cu circa 20 de ani, pe c^ domnea voievodul Benedict, mănăstirea cisterciană de la Cârţ (fondată la sfârşitul secolului XII) a primit un pământ răpit de |a români (terram...exemptam de B/accis)23. în 1224 este consenv nată „pădurea românilor şi pecenegilor" (silva Blacorum e. Bissenorum), care este dăruită saşilor pentru a o folosi împreună cu românii şi pecenegii30.

Deşi pe alocuri populaţia era rară sau retrasă din zonele deschise, în momentul colonizării şi aşezării lor în Transilvania, saşii, ca şi secuii, i-au găsit aici pe români, după cum arată izvoarele documentare, narative şi arheologice. Noii veniţi, împreună cu românii, au lucrat pământul, au crescut animale, s-au ocupat de meşteşuguri, de minerit sau de comerţ.

4.3. încercări de colonizare eşuate: cavalerii teutoni şi cavalerii ioaniţi

Intenţia regalităţii maghiare a fost să mai aducă la graniţele Transilvaniei sau în apropierea lor noi populaţii străine, dai această intenţie nu s-a putut realiza. Prima încercare a fost făcută cu acei cavaleri teutoni, ordin militar călugăresc catolic creat de papalitate pe Locurile Sfinte, la 1190, pe vremea când ideea cruciadei clasice era încă vie. La începutul secolului M situaţia cavalerilor, stabiliţi acum la Acra, era precară, de aceea invitaţia regelui Ungariei, Andrei II (1205-1235), ca ei să se aşeze în Transilvania, a fost binevenită. Instalarea noilor colon1?' trebuia să asigure, în intenţia regalităţii, apărarea sud-estului ta■_ împotriva cumanilor care dominau încă regiunile româneşti de'" sud şi est de

Carpaţi, precum şi atragerea la catolicism^ populaţiei ortodoxe din zonele de aşezare şi din cele învecina

Prozelitismul catolic dobândise noi dimensiuni în

-e

i, după Cruciada a IV-a (1204), când armatele apusene ă Constantinopolul. Aceste premise favorabile ar fi ducă şi la extinderea stăpânirii maghiare asupra f lunilor extracarpatice. Pe de altă parte, din perspectivă mai e^aâ lmPeriul Româno-Bulgar al Asăneştilor trebuia prins între ţf uă torţe catolice, din care una era Imperiul Latin de Răsărit rtondat vremelnic la Constantinopol), iar cealaltă urma să fie nomenitul ordin al teutonilor. Ei trebuiau să fie un front al cruciadei în spaţiul carpato-dunărean31. De aceea, între regele Andrei şi magistrul ordinului teutonic s-a încheiat în 1211 o înţelegere, prin care cavalerii primeau Ţara Bârsei (sud-estul Transilvaniei), alături de largi libertăţi şi scutiri, ca de pildă dreptul de a se folosi în parte de bogăţiile subsolului, de veniturile din vămi, de a construi cetăţi şi oraşe din lemn etc. Ei erau supuşi direct autorităţii regeşti şi nu celei voievodale. Cu vremea, ei au obţinut şi imunitate fiscală, precum şi cedarea tuturor dărilor de la localnicii români (ungurii şi secuii ce urmau să se aşeze acolo în viitor rămâneau datori vistieriei şi episcopiei Transilvaniei). La 1222, ei obţin scutire de vamă la trecerea prin ţara secuilor şi prin ţara românilor. Dar aceste scutiri, libertăţi şi privilegii nu le-au fost de ajuns: au început să încalce pe faţă contractul stabilit, extinzându-şi stăpânirea pe cont propriu, clădindu-şi cetăţi de piatră, bătând monedă proprie, nerecunoscând autoritatea episcopului din Alba lulia şi apelând direct la papă etc. Ei au trecut şi la colonizarea fără învoire a populaţiei germane în regiunile dăruite lor şi în vecinătate. Toate aceste tendinţe de autonomie excesivă şi chiar de independenţă au fost suficiente motive pentru armata regală de a interveni. Astfel, în 1225, ^elaşi suveran care i-a invitat pe teutoni i-a şi alungat din ransilvania32. La scurt timp, ei se vor stabili în Prusia, . "trtouind la politica de catolicizare, de colonizare şi de cucerire lndreptată spre est.

ej Bi|anţul şederii teutonilor în Ţara Bârsei este totuşi important:
u pus capăt dominaţiei cumane în teritoriile de la sud şi est de
TOţi, au dus la destrămarea a însuşi „imperiului" cuman (lovit
ei dinspre apus şi de tătari dinspre răsărit) şi au arătat

Regatului Ungar drumul spre Dunărea de Jos şi Marea Ne adică spre un obiectiv principal de politică externă, urmat timp de două secole33.

Un nou contract de colonizare este încheiat la 1247, regele Ungariei, Bela IV, şi magistrul ordinului cavalerilor i((sau ospitalieri), cu scopul de a asigura apărarea aceloraşi zQZ sudice (Banat şi sud-vestul Transilvaniei) în faţa marii primejdii tătaro-mongole34. Cavalerii ioaniţi sunt a doua forţă organizată a cruciadei adusă pe teritoriul românesc, după teutoni. Ei aveau rol defensiv (apărarea regatului de o nouă incursiune tătară) şj ofensiv (readucerea

„Cumaniei" sub dependenţa ungară şi presiunea spre Peninsula Balcanică, în sprijinul Imperiului Latin de Răsărit). Cavalerilor Sf. loan de la Ierusalim le era destinat un vast teritoriu (Ţara Severinului), situat la sud-vest de Transilvania, între Banat şi râul Olt, teritoriu pe care, din motive nelămurite, nu l-au ocupat decât efemer. Diploma rămasă, însă, ca mărturie a contractului încheiat, pune în lumină existenţa unor formaţiuni statale româneşti conduse de cnezi şi voievozi, formaţiuni care, la acea dată, mai cuprindeau şi teritorii intracarpatice. Aşa era ţara voievodului Litovoi, extinsă pe ambii versanţi ai Carpaţilor, în nordul Olteniei şi în sudul Transilvaniei (mai precis, în Ţara Haţegului) şi ţara voievodului Seneslau, ce se întindea în nordul Munteniei şi, probabil, şi în Ţara Făgăraşului (acea tem Blacorum). Partea transilvană a voievodatului lui Litovoi - Tara Haţegului - cunoaşte acum, prin voinţa regalităţii ungare, un început de desprindere din legătura cu voievodatul oltean, desprindere care se va accentua ulterior. O parte din Tara Severinului fusese transformată de regalitatea ungară prin 1232 în banat de Severin şi adusă sub controlul său. Deşi se aflau (cu excepţia ţării lui Seneslau) în raporturi de vasalitate faţă de Ungaria, aceste state incipiente româneşti erau bine organizate' aveau structuri sociale feudale bine precizate, o viaţă econom^ activă şi complexă, un „aparat de război", biserici, episcopii eta

în concluzie, se poate spune că, după cucerirea Pe
_____maghiari, derulată între seco ^
XI-XIII şi, parţial, concomitent cu această cucerire, s-a desfâŞu
164

tiun de organizare şi consolidare a noii stăpâniri. Una din °-m multiple de realizare a acestui scop a fost colonizarea şi câ'zarea unor populaţii străine, cu rosturi economice, militare şi Oie Este cert astăzi °ă populaţia românească locală

P
ftice.
Este cert astăzi
populaţia românească locală,
Phsnuită din cauza atacurilor barbare să trăiască mai retrasă în
zoi
ie de deal şi de munte şi în depresiuni, era mai rară în
aiunile deschise şi era mai puţin înclinată spre colaborare cu
oii stăpâni. Pe de altă parte, aceştia nu aveau încredere în
opulaţia cucerită. Această problemă a fost rezolvată parţial prin
aducerea de populaţie maghiară din Pannonia, numai că
rezervorul demografic maghiar era prea limitat în comparaţie cu
vastul teritoriu cucerit. De aceea, noii veniţi urmau să aibă
multiple roluri militare, economice, demografice şi politice. Prin ei,
statul maghiar a urmărit nu numai o eficientă dominare şi
integrare a Transilvaniei în structurile sale, dar şi o extindere a

stăpânirii ungare la sud şi est de Carpaţi.

4.4. Invazia tătară din 1241-1242 şi efectele ei

Tătarii erau de neam turanic, ca şi alte populaţii ale stepei care i-au precedat ca migratori în Europa. Ţara lor de origine era Mongolia de azi, unde au trăit multă vreme într-o societate tribală arhaică, axată pe creşterea animalelor36. în 1206, la adunarea 9eneală a triburilor (numită kuriltai), a fost proclamat kagan, adică stăpânitor autocrat al tuturor mongolilor, Temugin, cunoscut ^atunci cu supranumele de Genghis-han. După ce a cucerit j^nse teritorii din Asia (China, Chorezm, Afganistan, Corasan,

Genghis-han a ocupat regiunea dintre Marea Caspică şi rea Neagră. La 1223, în lupta de la Kalka, a fost înfrântă

cumano-rusă şi desfiinţată Cumania Albă. Moartea ^ han (1227) a amânat pentru o vreme continuarea 0 ^ului victorios al tătarilor spre Europa. După dezastrul suferit, ictă^Ie.parte dintre cumani - vreo 40.000 de corturi - au găsit

în Ungaria, unde regele Bela IV i-a primit între Tisa şi

(1238). Acest act nu s-a dovedit a fi prea inspirat,

165

deoarece cumanii s-au integrat cu mare dificultate, pe de o

Part»

şi au dat prilej tătarilor - care după victoria de la a considerau stăpânii cumanilor - să invadeze Ungaria, pe de parte. Sub noul împărat Ogodai, prin marii comandanţi şi Subotai, tătarii reiau luptele prin 1236 şi cuceresc Mare de pe Volga, devastează Armenia, nimicesc oraşele Moscova, Susdal, Vladimir, supunând în 1240 însuşi Kievul, rj^ Polonia, o parte a oastei s-a îndreptat spre vest, iar cealaltă spre Ungaria şi ţinuturile româneşti. Această parte a oastei s-a împărţit în mai multe corpuri, din care cel principal, în aprilie 1241, a zdrobit complet armata ungară pe râul Sajo. Alte corpuri de oaste tătară s-au îndreptat spre Transilvania, Moldova şi |ara Românească37. Doi comandanţi tătari, Cadan şi Buri, au trecut Carpaţii prin Bucovina şi pe la Oituz şi au atacat Rodna, Bistriţa, Dejul, Clujul, Zalăul, Oradea, dar şi Braşovul, Ţara Bârsei, Cetatea de Baltă, Sibiul şi Sebeşul. Distrugerile provocate de tătari au fost uriaşe, iar invazia a sporit sentimentul de nesiguranţă în rândul populaţiei, mai ales că, asupra spaţiului românesc, atacurile se vor repeta de-a lungul secolelor, desigur fără forţa iniţială. Totuşi, ultima expediţie de jaf a tătarilor asupra Moldovei până în Maramureş a avut loc în 1717.

Românii şi ceilalţi locuitori din preajma lor au încercat să se apere şi să reziste în faţa atacatorilor. Cronicarii apuseni Jean de Ypres şi Marino Sanudo arată că românii şi secuii au întărit paza trecătorilor din Carpaţi, pentru a-i împiedica pe tătari să intre in Transilvania. Rashid-od-din, cronicar persan, spune că tătarii au intrat în Valahia Neagră (Kara Oulatf) şi i-au bătut pe români?1 cronica rusească Voskresenskaja aminteşte ciocniri ale tătarilof cu românii. în 1242, spaţiul românesc este iarăşi prădat* armatele tătare care reveneau din centrul Europei. Crom rimată a lui Filip de Mousket semnalează cu

acest prilej: „ave^ veste dinspre tătari, cu mare bucurie în lumea toată, că rege ţara vlahilor i-a învins la trecători". Este, evident, vorba d păsurile Carpaţilor, iar „regele ţării vlahilor", adică rom trebuie să fie un dinast local (cnez sau voievod), conducă uneia din formaţiunile politice existente. Călugărul Rogerius<

166

tv la Oradea de către tătari, în a sa lucrare Carmen &P \abife, dă detalii utile şi interesante despre jafurile mongolilor, "^ moravurile lor, despre suferinţele localnicilor. Şi el numele unui voievod local, situat în părţile vestice, prin

38

Invazia tătarilor a avut importante urmări asupra evoluţiei re-unilor de la Dunărea de Jos şi, natural, şi asupra Transilvaniei. Aceasta din urmă şi-a consolidat autonomia, ajungând, spre finalul secolului XIII, să aspire chiar la statutul de regnum, adică de ţară separată, desprinsă complet de Ungaria. Pe de altă parte, mongolii au descurajat şi chiar zădărnicit parţial tendinţele de expansiune ale regatului arpadian la sud şi est de Carpaţi, precum şi prozelitismul catolic ce însoţea aceste tendinţe. Este adevărat că ţinuturile româneşti extracarpatice au trecut pentru o vreme sub dominaţia tătarilor şi că Transilvania şi Ungaria au fost serios ameninţate şi ele de o asemenea dominaţie, numai că un astfel de imperiu al stepei exercita o stăpânire adesea formală. Se poate presupune că stăpânirea tătară nu a încurajat unificarea statelor incipiente româneşti, dar, în acelaşi timp, în comparaţie cu o dominaţie directă şi apăsătoare, ea a permis existenţa şi chiar evoluţia acestor formaţiuni politice. Din diploma ioanită, emisă la şase ani după invazie, reiese că voievozii românilor ce stăpâneau deopotrivă zone extra- şi intracarpatice erau destul de puternici, activi şi bine organizaţi, păstrând, unii din ei, doar o vasalitate formală în raport cu Ungaria. După slăbirea treptată a Puterii tătare, proces la care românii, maghiarii, ruşii, polonii şi atte popoare din zonă au contribuit din plin, statele româneşti vor fl destul de puternice pentru a riposta cu succes în faţa reluării ofensivei Ungariei spre sudul şi răsăritul Carpaţilor. Sub aspect reli9ios, invazia mongolă a descurajat pentru o vreme şi Prozelitismul catolic manifest, care mergea mână în mână cu ^Pansiunea politico-miiitară a Ungariei şi care, după Cruciada a "a (1204), luase forma unor asalturi continue asupra teritoriilor Ottodoxe.

w orice invazie pustiitoare, însă, în linii mari, venirea violentă ^arilor şi dominaţia lor vremelnică au reprezentat forţe

167

destructive, au dus la nimicirea unor bunuri de civilizaţie şi a Utl valori culturale, la pierderi de vieţi omeneşti. A fost ciocni^' dintre două lumi incompatibile, dintre care, până la urmă, ce vulnerabilă şi mai puţin adaptată noilor condiţii a pierit39.

4.5. Cum reflectă documentele societatea transilvăneană

în afara cronicilor, din veacul XIII începând, un rol important pentru reconstituirea trecutului Transilvaniei îl au documentele. Dar folosirea documentelor în vederea descifrării structurilor instituţionale, etno-confesionale şi demografice presupune multă precauţie şi spirit de discernământ40. Cum se ştie, lumea medievală nu se caracteriza prin noţiunile de drepturi, democraţie sau egalitate, ci prin cele de privilegii, ierarhie şi supunere. Documentul în acele vremuri era instrumentul prin care vorbeau categoriile privilegiate între ele: proprietari individuali, instituţii laice şi bisericeşti, grupuri alogene, aduse şi aşezate în condiţii avantajoase în ţară. Masa ţărănească, adică majoritatea covârşitoare a populaţiei, nu vorbea prin documente (decât accidental), pentru simplul motiv că era obiect şi nu subiect istoric; cu alte cuvinte, nu era factor politic. Pe de altă parte, există în Transilvania şi o limitare geografică: actele de danie sau de confirmare a unor proprietăţi, până la sfârşitul secolului XIV şi începutul secolului XV, se referă Ia un spaţiu relativ restrâns, nedepăşind zona inferioară de creştere a fagului, adică altitudinea de 600 de metri. Aceste acte au în atenţie regiunile de şes, văile largi ale râurilor, zona colinară şi de podiş, adică ele cuprind m sfera lor de interes circa o treime până spre cel mult jumătate d|P totalul suprafeţei Transilvaniei. Cu alte cuvinte, documentele <^ acel timp sunt incapabile să dea informaţii privitoare la viaţa"" se desfăşura pe o mare parte din teritoriul Transilvaniei, '" din regiunea deluroasă înaltă, din unele depresiuni de maiy-~ din zona pădurilor şi din cea a şesurilor alpine. Cum s-a ajun o asemenea situaţie? în primul rând, Transilvania, cu regw

şti adiacente ei, a fost cucerită din punct de vedere militar, ronfia a văzut, treptat, cam între secolele XI şi XIII, urmându-se lecţie dinspre vest şi nord-vest spre sud şi sud-est. Evident, 0 ritorii şi-au fixat puncte de dominaţie în zonele deschise, c gjjbile, unde rezistenţa populaţiei locale a putut fi mai repede sfântă-Cucerirea aceasta militară a fost urmată de una '" tituţională, de o acţiune de implantare şi de organizare a noilor 10 ţii, acţiune care a fost şi ea treptată. Zonele de deal şi de 2i cele împădurite etc. au rămas multă vreme departe de oile instituţii. De aceea, de pildă, apariţia documentară a multor sate, apariţie datorată cel mai adesea unui factor exterior, nu reprezintă aproape niciodată data înfiinţării acestor sate. Documentul, de obicei, introduce o ordine juridică nouă (situaţie de drept) peste o realitate veche (situaţie de fapt).

Deci, în analiza documentelor medievale referitoare la Transilvania, până în veacul XIV cel puţin (dar, în parte, şi ulterior), trebuie avută în vedere o dublă rezervă: una de natură social-politică (reflectarea cu precădere a chestiunilor ce priveau grupurile privilegiate, iar aceste grupuri erau, în majoritate, neromâneşti) şi alta de natură geografico-juridică (reflectarea acelor realităţi care erau accesibile noilor veniţi şi care s-au lovit de necesitatea actului scris). Prin urmare, încercarea de a deduce numărul populaţiei, ponderea unei etnii sau a unei confesiuni, gradul de extensiune a unei realităţi, aria de acţiune a unei instituţii etc. exclusiv prin analiza statistică a documentelor este nerelevantă şi

poate conduce la rezultate false. Deci, creşterea treptată a numărului de aşezări şi de realităţi româneşti consemnate documentar este un lucru firesc, datorat unor factori obişnuiţi: intrarea progresivă a unor noi regiuni în sfera de interes a tn_stituţiilor emitente de documente; intrarea unor noi categorii Oc|ale şi etno-confesionale în această sferă de interes; ocuparea ^ Or posesiuni româneşti de către străini; adaptarea elitei

âneşti la exigenţele feudalismului de model apusean; sŞterea naturală a populaţiei şi întemeierea de noi aşezări prin

e> prigonirea credinţei ortodoxe etc. Documentele au reflectat,

a' o lungă perioadă de timp, structuri parţiale, atât sub aspect

169

social-politic şi demografic, cât şi din punct de vedere geograf De aceea, documentele singure nu pot servi drept bază pem'c descifrarea compoziţiei etnice a Transilvaniei, nici pgJ^ ponderea confesiunilor, în condiţiile în care doar o parte infim-din societate vorbea prin acest limbaj scris41.
a

încă din veacurile XI-XII, impactul dintre structurile feudal apusene, implantate de noii stăpâni ai Transilvaniei, şi vechii forme de existenţă ale societăţii locale româneşti, aflată şi ea cale de feudalizare după canoanele răsăritene, de -- ■ bizantino-slavă, a devenit evident.

4.6. Societatea transilvăneană în secolele XIII-XIV: feudali, clerici şi ţărani

Ca şi în lumea feudală apuseană, societatea din aceste zone părea să reflecte timid cele trei ordine consacrate: bellatores, adică cei care luptă, oratores, sau cei care se roagă, şi laboratores, cei care lucrează. Un document emis în 1360, la Haţeg, cuprinzând structura unei adunări districtuale româneşti, reflectă de fapt alcătuirea societăţii româneşti locale: cnezii -feudalitatea pe cale de agregare, preoţii, în frunte cu protopopul local, şi oamenii de rând, numiţi „Olachi populani"42. E drept că unii dintre preoţii mai înstăriţi erau şi ei cnezi, calitatea aceasta arătând rangul lor social mai important.

Elita societăţii româneşti după secolul IX apare consemnată sub diferite nume: duci-voievozi, juzi-cnezi, „maiores terme", „potentes", jupani etc. Denumirea cea mai răspândită este cea juzi, provenită din latinescul iudices sau de cnezi {kenei cuvânt german, preluat prin filieră slavă. Prin urmare, cnezirf1^ reprezintă tipul cel mai cunoscut sau prototipul feudal» româneşti prestatale şi statale incipiente. Termenul de latină „jude" (cu varianta muntenească „judec") a fost < urma contactelor cu slavii de termenul analog mai larg deşi identitatea şi coexistenţa jude-cnez este evidentă, mal

170

a corespondenţei judecie-cnezat. în Transilvania, termenul în U de Pare s^ se " PerPetuat> dobândind şi înţelesul de primar ^^tului. al oraşului, de membru al unui for de judecată, de a' fâ$ al nobil'm" din comitate. însărcinat cu anumite atribuţii 'rUn sub influenţa latinei ca limbă de cancelarie. Voievozii, aleşi fc" eneral dintre cnezi (cum dovedeşte Diploma ioanită sau 'n atia Maramureşului)

şi numiţi de români şi duci (singular ducă, j' latinescul dux,-c/s), aveau în primul rând atribuţii militare. în Tansilvania, o parte dintre cnezii care şi-au ctitorit lăcaşuri de

U ortodoxe s-au numit pe sine şi jupani, iar pe soţiile lor . aniţe. în tablourile votive din secolele XIV şi XV. Dar cei mai mulţi, în situaţii similare şi în altele, s-au denumit cnezi sau juzi. Cuvântul cnez, cu înţelesul de fruntaş, principe, stăpân, arată el însuşi că, după ce s-au desprins din rândul comunităţilor care-i investiseră iniţial cu unele funcţii (şi după ce conducătorii de origine slavă au fost asimilaţi), cnezii au devenit stăpâni ereditari ai satelor, adică ai cnezatelor lor. înţelesul teritorial al cuvântului cnezat (=judecie) nu lasă nici o îndoială în acest sens. Cnezii percepeau cote patrimoniale de la supuşii lor, exercitau în continuare atribuţii judecătoreşti, ctitoreau biserici ortodoxe, îşi construiau locuinţe mari, din piatră, uneori adevărate turnuri-locuinţă, înconjurate cu ziduri, purtau veşminte preţioase şi arme adecvate rangului lor, toate de inspiraţie bizantină, cu influenţe occidentale43. Uneori, în subsidiar, datorită creşterii demografice, secătuirii unor terenuri etc, cnezii au condus şi acţiuni de roire a satelor, la distanţe mici (câţiva kilometri de vatra veche). Aceste acţiuni de roire sau de repopulare a unor sate ori de creştere a numărului locuitorilor unor aşezări sunt aspecte fireşti în toată 'urnea medievală. Ele s-au petrecut, ca şi în Franţa sau Anglia ori 'klia, în interiorul spaţiului locuit de români şi în imediata vecinătate a acestuia. Aceste roiri sunt uneori numite „colonizări" sau „migrări", deşi s-au desfăşurat pe distanţe mici, în acelaşi spaţiu de civilizaţie, noile aşezări primind în general denumirile •^ Sus", „de Jos", „de Mijloc", „Nouă" etc. însă nu din asemenea Acţiuni decurge calitatea de stăpân a cnezului, deşi prin astfel de

^ Pentru care primeau adesea acordul oficialităţii, cnezii îşi

171

sporeau posesiunile şi obţineau anumite avantaje, pe care | aveau şi în satele lor stăpânite din vechime.

Cnezimea a fost o realitate general românească în perioada de agregare statală (sec. IX-XIV) şi în epoca timpurie a stateiOr feudale unificate (sec. XIV-XV). Ca feudalitate prestataiâ categoria cnezilor a suferit însă un proces de transformare dup^ geneza statelor Ţara Românească şi Moldova, care şi-au renovat şi adaptat structurile feudale începând cu secolul XIV. Astfel, ia sud şi est de Carpaţi, o parte din cnezi şi-au oficializat calitatea de feudal prin boierire (au devenit boieri), iar altă parte au rămas o vreme mici stăpâni, feudali de rang secund, topindu-se in secolele XVI-XVH în rândul ţărănimii libere. în Transilvania, lucrurile au fost mult mai complicate, datorită cuceririi şi stăpânirii maghiare. Arpadienii au adus în Transilvania structuri feudale oficiale de model apusean, pe care noua dinastie angevină (1308-1382) le-a întărit şi mai mult în rigorile lor. Asimilarea cnezimii cu noua feudalitate a statului maghiar s-a lovit aici de radicalele deosebiri confesionale, dar şi de cele etno-lingvistice, de puternica tradiţie romano-bizantină şi de influenţa bizantino-slavă care animau

societatea românească. Oficial şi, adesea, formal, prin dominium eminens, regele devine proprietarul întregului pământ al ţării. Toate pământurile neocupate încă de nobili sau de biserica catolică fac parte din domeniul regal. în veacul XII, proprietatea regală era mai întinsă decât cea nobiliară şi bisericească. Atât cetăţile vechi, existente înainte de cucerire, cât şi cele noi aveau în jurul lor întinse domenii care formau proprietatea regelui. Acolo unde lipseau cetăţile, se organizau „curţi" (curiae), în care rezidau reprezentanţii regali44. Conducerea acestor „curţi" revenea comiţilor ca trimişi ai puterii centrate. Sfefa de autoritate a comitelui cuprindea un comitat, alcătuit nu num» din domenii regale, ci şi din proprietăţi nobiliare. în cadw comitatului regal, mai ales pe domeniile regale, trăiau categorii oameni liberi, cu rol militar, unii cu statut de mici nobili, alţii m^ aproape de condiţia de ţăran (castrenses, cives% servientes w. milites). Din întinsele sale domenii, regele dăruia unor sup laici şi clerici, numeroase moşii ca răsplată pentru credincio

172

[S»

urmare a acestor danii, proprietatea regală se şi sporeşte proprietatea feudală. Creşterea puterii este în defavoarea nobilimii mici şi a slujitorilor ' ientes) care organizează o mişcare în vederea refacerii cetăţilor şi a anularii daniilor regale mai recente, acestei mişcări este diploma din 1222, a lui Andrei II, ă în istoriografie sub numele de „bula de aur" a Prin acest act, nobilimea mică şi mijlocie obţine "eieaşi privilegii ca şi „adevăraţii" nobili (nobilimea mare), fără ca foţele dintre diferitele pături ale nobilimii să înceteze; dimpotrivă, ele se înteţesc.

l_a antipod, se afla ţărănimea dependentă, numită, în general, in Transilvania iobăgime (/obagiones), formată din românii de rând, ajunşi pe domeniile bisericeşti şi nobiliare laice, din ţărani maghiari veniţi cu ocazia cuceririi şi, ulterior, din colonişti sau oaspeţi {hospites), aşezaţi pe domenii nobiliare şi izolaţi astfel de masa coloniştilor dăruiţi, cum s-a văzut, cu privilegii regale. Ţăranii dependenţi, ca şi în Europa Apuseană, aveau diferite obligaţii în produse (natură), muncă şi bani faţă de feudal, faţă de rege şi faţă de biserica catolică. Românii ortodocşi nu ar fi trebuit să dea dijma bisericească, dar uneori, prin abuz, li se pretindea. în virtutea ocupaţiilor lor agrar-pastorate, după cucerire, românii sunt obligaţi să dea anual regelui quinquagesima ovium (datul *r), adică o oaie cu miel şi cu mioară la fiecare cincizeci de oi. Daţul^ oilor se percepea din fiecare zonă a Transilvaniei, el apărând ca o prestaţie generală, semn al individualităţii ransiivaniei, adică al caracterului său cvasiromânesc46. La fel se lntâmpla cu mardurina sau marturina (darea pieilor de jder), Zeifică Slavoniei.

Cum s-a văzut, existau şi categorii intermediare de oameni ţotricare> cu excepţia locuitorilor din oraşe şi târguri, se apropie Prec^' mUlt de situaţ|a tăranilor' Asemenea categorii locuiau cu 0O QrQ pe pământurile dăruite saşilor şi secuilor şi pe

en«le cetăţilor. Unii dintre oamenii cetăţilor, dintre fruntaşii

(/w ?i Secuilc>r încep să deţină moşii şi să se poarte ca nobilii
a tenentes et more nobilium se gerentes). Datorită unei
173
astfel de acute polarizări a societăţii transilvane, uneori izbucn conflicte violente, adevărate „jacquerii", cum s-a întâmp|at^c 1437, când ţăranii români şi maghiari, aplicând tactica hus-'.r' s-au ridicat contra nobilimii şi conducerii bisericii catolice. ' ^
s-.
în această structură complicată a societăţii, translatată Apus, cnezimea română şi-a căutat un loc. Iniţial, sub j se pare că o parte a cnezilor români au fost asimilaţi tacit mi nobilimi, ca elită feudală incipientă, deşi cnezatele lor au ajun' încadrate (formal la început) în domeniul regal, mai ales domeniile cetăţilor, sau au fost dăruite coloniştilor. Mulţi dintre cnezi au ajuns însă pe domeniile bisericeşti şi laice. Cei de pe domeniile episcopiilor, de pildă, au fost o vreme asimilaţi nobililor prediaii (micilor nobili, supuşi unor obligaţii), dar cei de pe moşiile dăruite unor nobili laici s-au văzut supuşi pe propriile pământuri, căpătând calitatea de intermediari între oamenii lor şi noii stăpâni, adică administratori de moşie sau primari ai satelor (w7fa). Majoritatea acestora au ajuns la statutul de iobag. Ceilalţi cnezi, de pe domeniile regale mai ales, datorită situaţiei lor precare (oricând cnezatele lor puteau fi dăruite unui nobil), s-au străduit să obţină o oficializare a statutului lor de feudali, de stăpâni. Această oficializare s-a făcut pe etape sau în trepte: întâi, cnezul care se punea în slujba regalităţii era confirmat în cnezatul său cu drept cnezial (ius keneziale) - varianta de tip feudal a dreptului românesc (ius Valachicum) - putându-şi stăpâni pe mai departe cnezatul, cu anumite condiţii; apoi, putea să fie recunoscut ca stăpân cu drept nobiliar şi se numea cnez-nobil; în fine, unii, mai puţini, ajungeau să fie „adevăraţi" nobili ai regatului, deşi au mai păstrat o vreme şi atributul etnic de nobiles Valachi47. Aceasta diferenţiere a căpătat amploare, cum se va vedea, sub Angeyini, mai ales sub Ludovic I (1342-1382), care a stabilit precis condiţii în care, pe plan juridic, cnezul putea fi asimilat nobilului. în # fel, situaţia cnezimii române, relativ unitară şi uniformă la a ajuns diferenţiată. Diferenţierea aceasta are şi un
teritorial datorită faptului că stăpânirea străină s-a impus
treptai fost
în timp, între secolele XI-XIII, şi în spaţiu. Unele teritorii au ^ cucerite mai de timpuriu şi direct, altele mai târziu şi formal, *|f
174
aiunile unde infiltraţia elementelor alogene s-a produs târziu 'n intensitate redusă - Maramureş, Hunedoara-Haţeg, Banatul 5'c , | şj de munte, Făgăraşul, zone din Munţii Apuseni -, ^e yj^ga s-a perpetuat cu anumite obligaţii faţă de stat, sub cn a unej categorii de stăpâni ereditari ai satelor. Dimpotrivă, în f° le de câmpie din Crişana şi Banat sau din centrul t° nsilvaniei, unde influenţa şi penetraţia străină au început mai timpuriu (secolele X-XI), cei mai mulţi cnezi

sunt în secolele XIV-XV (şi mai târziu) simpli villici, primari ai satelor, supuşi noilor stăpâni. în aceste regiuni deschise şi de podiş se constată existenţa celor mai multe domenii feudale maghiare, laice şi ecleziastice, de origine donativă. Consultarea hărţii este relevantă în acest sens: în Făgăraş sau Maramureş, unde penetraţia feudală străină a fost aproape nulă până în secolul XIV, în Haţeg {terra Harszok), unde a fost cu totul nesemnificativă, sau în Banat, unde a fost marginală, sunt concentraţi mai toţi cnezii stăpâni de pământuri şi de supuşi, ctitori ai bisericilor ortodoxe, deţinători ai curţilor şi cetăţilor de piatră şi recunoscuţi în cea mai mare parte în cnezatele lor ca nobili; în Câmpia Vestică şi în centrul Transilvaniei, pe pământurile dăruite nobililor unguri sau colonizate cu populaţii străine, adică acolo unde cucerirea s-a făcut timpuriu şi direct, la teritoriu, nu există, în general, cnezi liberi (regali) sau cnezi înnobilaţi, ci doar cnezi asimilaţi cu şerbii. Deci, procesul de feudalizare a societăţii româneşti are o vechime anterioară consemnării existenţei sale în izvoarele scrise şi nu a Putut fi determinat de modelul feudal apusean, deoarece acest Model are cele mai slabe ecouri tocmai în regiunile cu cea mai vi-Sjuroasă şi mai puternică cnezime. Or, în aceste regiuni, primele mărturii scrise vorbesc despre cnezi care stăpânesc din vechime lezatele, adică proprietăţile lor ereditare, pe care le pot '"străina, împărţi, zălogi etc. în aceste cnezate apar supuşi numiţi WW/'sau iobagiones sau în alt fel, care prestează servicii pentru nez> îi datorează cote patrimoniale din roadele muncii lor şi îi Uc daruri"8. Cu alte cuvinte, societatea locală românească din ansilvania, ca şi în zonele extracarpatice, a evoluat în a doua Ratate a mileniului I spre forme şi formule feudale incipiente, aPtate specificului sud-est european, influenţate de tradiţia

175

romano-bizantină şi de ecourile convieţuirii şi vecinătăţii cu slavii însăşi terminologia dovedeşte acest lucru. De pildă, cuvintele jude, judecată, judecie, ducă, domn, cetate, pământ, moşie moştenire, ţară, curte, biserică, dare, supunere, ascultare etc sunt de origine latină sau traco-dacă, pe când cnez, voievod boier, stăpân, ocină, ohabă etc. sunt de origine slavă sau pătrunse în română prin filieră slavă. în majoritatea lor absolută, termenii care se referă la lumea feudală românească au fost moşteniţi în română din vechea tradiţie daco-romană şi din perioada de convieţuire cu slavii. Multe cuvinte perechi, unul de origine latină şi altul de origine sau de influenţă slavă, denumesc aceeaşi noţiune şi sunt folosite în paralel. Desigur, feudalismul de tip apusean, adus de maghiari în Transilvania, a influenţat şi a transformat profund societatea românească, adaptând-o în oarecare măsură tiparelor sale, dar era vorba de o societate deja feudalizată în forme proprii, cu elite locale, cu state incipiente denumite ţări (din latinescul terra).

4.7. Românii în faţa noilor stăpâni - menţinerea şi apărarea unora din instituţiile româneşti

încadrarea voievodatului Transilvaniei în regatul feudal maghiar s-a făcut în detrimentul românilor, care au pierdut stăpânirea asupra propriilor lor pământuri,

bunuri, cetăţi etc. şi s-au văzut încărcaţi cu obligaţii pe care anterior nu le aveau. Aceste împrejurări sunt reflectate atât în izvoarele narative, cum s-a văzut, cât şi în cele documentare. în veacurile IX-XIII, românii apar adesea în postura de atacaţi, de oprimaţi; lor li se răpeşte mereu câte ceva (pământuri în primul rând, dar şi drepturi de alta natură); li se prigoneşte credinţa, li se pretind dări, obligat" militare etc. Câteva exemple sunt edificatoare. Potrivit uno documente papale din secolul XIV, cum s-a menţionat, cetate Medieş şi ţinutul din jur (districtus), din nord-vestul Transilvan^ au fost cucerite din mâinile românilor schismatici (ortodocşi) " (manibus Vallacorum scismaticorum - de către un rege

176

j ţn vremuri imemoriale, înaintea unui anumit conciliu n9 |' a| bisericii catolice49. Această dobândire a cetăţii 9ene ctjVe de către cuceritorii maghiari de la români s-a putut reSp ţn vremea regelui Emeric (1196-1204), înaintea conciliului fa°eeral din 12155°- înregistrarea târzie a unei tradiţii despre 9e românilor în această regiune, precum şi a faptului că

iii fuseseră odinioară primii stăpâni ai cetăţii Medieş şi ai Rutului din jur {districtus Megyes) este de primă importanţă. Cu Ite cuvinte, un grup de cinci documente emise de papa Grigore Xi confirmă ştirile din vechile izvoare narative latino-maghiare şi ruseşti despre prezenţa românilor în părţile vestice ale Transilvaniei înainte de cucerirea maghiarilor şi despre smulgerea unor teritorii din stăpânirea acestor români abia la începutul secolului XIII. în două documente din 1204 şi 1205, cum s-a văzut, papa Inocenţiu II! vorbeşte despre unele mănăstiri ortodoxe aflate în stare de decadenţă în dieceza episcopului catolic de Oradea, precum şi despre un episcopat de rit grec, aflat pe pământurile sau în „ţara" fiilor cnezului Bâlea (quidam episcopatus in terra filiorum Bele knese), episcopat care părea să fie sub jurisdicţia Patriarhiei constantinopolitane şi care trebuia adus sub ascultarea bisericii romane51. Acest episcopat se afla, probabil, în zona Crişanei şi a Sătmarului, locuită de români, deoarece numai românii puteau, pe la 1200, să fie şi ortodocşi şi să aibă şi cnezi drept stăpâni. De altfel, în aceeaşi regiune, cum s-a văzut, românii au stăpânit până târziu ţinutul Medieş. Episcopia subordonată centrului lumii răsăritene aminteşte o veche tradiţie a locurilor, de pe la anul 900 d.Hr., consemnată, ^urn s"& arătat, de Anonymus, despre ducele Menumorut al nŞanei, care îl invoca pe „stăpânul" său, împăratul de la °nstantinopol. în alt colţ al Transilvaniei, în Ţara Făgăraşului, pe I p. 1203> cum se amintea mai sus, mănăstirea cisterciană de vs arta primea în dar un pământ smuls de la români. în întreg ^a°ui al Xlll-lea, românii sunt chemaţi să lupte în ostile ridicate ^9» Ungariei: la 1210, 1241, 1260 sau 1291. La 1210, la ştiorea re9elui Andrei II, un comite de Sibiu recrutează, cum se o"' Oaste formată din saşi, români, secui şi pecenegi, pe care nduce spre sudul Dunării, pentru a da ajutor militar ţarului

177

Borilă. Cu alte prilejuri, sunt consemnate „păduri ale românilor" „ţări ale românilor", asupra cărora primesc drepturi şi noii venjtj "

în toate izvoarele secolelor IX-XIV, românii apar ca stăpâni i unor bunuri ameninţate sau răpite de alţii, ca oameni ai locuri) ^ din Crişana şi Satu Mare până în Ţara Bârsei şi din Banat pân|-Maramureş. în ciuda stăpânirii străine, românii au rămas mere distincţi, s-au individualizat permanent în raport cu cele ţre populaţii care vor ajunge să domine viaţa politică a Transilvaniei Românii şi-au conservat cu greu instituţii proprii, o elită feudală proprie, şi-au apărat autonomiile lor, rânduite după principiile dreptului românesc. Ei rămân singurii locuitori ai ţării răspândiţi relativ uniform, pe întreg teritoriul Transilvaniei, nu doar în comitate, ca maghiarii, sau în scaune, ca secuii şi saşii52. De sub organizarea suprapusă şi uneori formală a comitatelor din părţile vestice şi a celor şapte comitate (Solnocul Interior, Dăbâca, Cluj, Turda, Alba, Târnave şi Hunedoara), asupra cărora se exercita autoritatea voievodului Transilvaniei, ies la suprafaţă vechi nuclee economico-sociale şi politice româneşti: cnezatele, uniunile de cnezate, voievodatele, ţările. Cele mai multe sunt numite in documente „districte" sau „provincii" ale românilor şi nu pot fi dislocate în cadrul comitatelor, unde îşi menţin individualitatea. Există comitate care cuprind în ele câte patru-cinci sau chiar mai multe districte româneşti. Numai în Banat sunt atestate documentar până în prezent 33 de asemenea districte ate românilor: Lugoj, Sebeş, Mehadia, Almăj, Izvoarele Carasului Bârzava, Comiat, Ilidia etc. în comitatul Hunedoara sunt pomenite districtele Haţeg, Strei, Dobra, Deva. Ţara Maramureşului, numit3 o vreme district, este transformată în întregime în comitat i" secolul XIV. Făgăraşul, numit Terra B/acorum, şi-a păs^a aproape integral structurile româneşti, deoarece până pe la 14\ a fost parte integrantă a Ţării Româneşti, iar apoi a gravitat spre sudul Carpaţilor53.

tii si

Românii se disting şi economic, prin resurse vitale, ocupa\ .p fel de viaţă. Elita lor este recunoscută ca feudalitate nurna'rea anumite condiţii şi cu riscul pierderii specificului românesc. W% masă a românilor ajunge şerbită; de aceea, cu vremea, r0

178

să fie sinonim cu iobag. în ciuda statutului de libertate

ntat de puterea centrală, va fi aservită şi o parte a românilor

9ar pundus Regius. Dările românilor sunt şi ele un factor de

Midualizare; nefiind catolici, ei nu datorează decât prin abuz

dijma

bisericească, în schimb sunt singurii care trebuie să dea

1 lui (statului) quinquagesima ovium şi tretina. Voievozii şi zjj români au şi ei sarcini şi daturi distincte, iar preoţii români sunt singurii preoţi cvasiaserviţi, cu obligaţii specifice faţă de stăpânul feudal54.

Mai presus de orice, românii se deosebesc etnic, ca obârşie, vechime, limbă, obiceiuri, credinţe, îmbrăcăminte. Sunt de origine romanică şi sunt legaţi de totalitatea poporului român spre răsărit şi miazăzi, contrar maghiarilor care prelungesc masa poporului lor dinspre apus. Distincţia este şi religioasă, iar, în

condiţiile ataşamentului neţărmurit al omului medieval faţă de biserică, acest gen de deosebire este mai marcant decât altele. Românii sunt ortodocşi, fiind legaţi şi prin aceasta, ca şi prin originea şi limba comune, de restul poporului român şi, mai larg, numai prin credinţă, de lumea ortodoxă sud-est europeană. înconjuraţi de o lume catolică şi confruntaţi apoi cu expansiunea islamică dinspre sud, ei şi-au identificat credinţa cu o caracteristică de bază a etniei, numind-o „legea românească" şi transformând-o într-o adevărată forma mentis. Străinii înşişi asimilau credinţa cu etnia In cazul românilor din Transilvania, atunci când făceau deosebirea între Christiani (=catolici) şi Valachi (^ortodocşi). Românii aveau şi o cultură distinctă, comună cu a celor din afara icului carpatic, o cultură de sorginte bizantino-slavă şi nu aPuseană, ca a celorlalţi locuitori ai Transilvaniei. Conform do-cumentelor, chiar şi principiile de drept erau româneşti. Se judeca uPă dreptul românesc {ius Valachicum) sau după dreptul ţării Ornâneşti (ius Volachie) - o ţară românească generică - şi după r|anta de tip feudal a acestuia, numită drept cnezial {ius f ne*iâ/e). Oficialităţile s-au văzut obligate o vreme să permită ncţionarea acestor principii juridice.

oate acestea oferă personalitate Transilvaniei care, cu ePţia zonelor citadine (la început săseşti, apoi preponderent

179

L

maghiare, românii fiind siliţi, în linii mari, să trăiască în a zidurilor oraşelor), apare oricărui călător străin obiectiv drept o ţară majoritar românească în evul mediu. Dacă la nivel centrai structurile politico-statale româneşti care se cristalizau spre finalul secolului IX, în timpul voievodatului lui Gelou, nu s-au pUtut menţine şi consolida datorită cuceririi străine, cu totul alta a fost situaţia nucleelor instituţionale locale, născute pe scheletul „romaniilor populare" şi cunoscute mai ales sub numele de „ţări" Acestea cunosc o evoluţie aparte, rezultantă a confruntării dintre ele şi structurile implantate dinspre apus (de exemplu, de tipul comitatului), fără ca vreodată în evul mediu rânduielile locale româneşti din aceste „ţări" să poată fi copleşite în întregime de noile forme de organizare. „Ţările" se vor menţine sub forma districtelor româneşti (disthctus Volachales) - peste 60 cunoscute azi - ca autonomii în cadrul voievodatului Transilvaniei şi în părţile vestice, iar apoi în cadrul principatului, până în epoca modernă. Chiar şi numai suma acestor autonomii locale româneşti conferă marca individualităţii Transilvaniei (în raport cu restul Regatului Ungar) şi a apropierii sale de Ţara Românească şi Moldova.

4.8. Adunările de „stări" ale Transilvaniei (congregationes, universitate^ şi rolul lor în secolele XMI-XIV

încă din secolele XII-XIII, deşi încadrată sau pe cale de încadrare în Regatul Ungariei, Transilvania a avut institut11 distincte. Mai întâi, voievodul care, deşi numit de rege şi socoti un mare dregător al regatului, avea o autoritate teritorială precisa. cancelarie, curte proprie cu înalţi funcţionari personali (un fel ® consiliu voievodal), îşi alegea propriul vicevoievod, comand armata Transilvaniei, judeca

etc.

O marcă a autonomiei Transilvaniei, la nivel instituţional, v°r adunările generale ale ţării, distincte de ale Ungariei

180

J

tă, opUSe lor. De altfel, chiar prima atestare documentară câte° ^j generale a nobilimii ţării Transilvaniei" {congregatio 3 alis nobilium regni Transilvan/) datează din 128855, când ^odul Roland Borşa (1282-1293, cu întreruperi), în anii de ^de la sfârşitul domniei regelui Ladislau IV Cumanul, afirma cnZafest calitatea de regnum (ţară distinctă) a Transilvaniei56. Din rTian't pUnCt de vedere, adunările ţării - convocate şi prezidate, de a°e i Hp către voievod sau vicevoievod - exprimau tendinţa de servare a organizam originare, cândva suverane, a ° igvodatului transilvănean, aşa cum se va fi conturat această anizare ţnajnte de cucerirea maghiară şi cum se va afirma ea, neîngrădită şi netutelată, în ţările româneşti extracarpatice. Aceste adunări generale erau concomitent şi foruri de judecată şi, în prezenţa suveranului, erau şi organe legislative. Ele hotărau subsidii, decideau chemarea la oaste a populaţiei, acordau anumite prerogative nobilimii în vederea menţinerii ordinii statornicite etc. Datorită situaţiei speciale a Transilvaniei, stările nu s-au structurat aici ca în apusul Europei. Clerul înalt şi nobilimea vor forma o singură „stare", deoarece ierarhii bisericii catolice erau întâi nobili, stăpânitori de domenii. Oraşele, de formaţie recentă şi populate în mare parte cu străini colonizaţi, nu vor fi reprezentate decât destul de târziu în adunări şi indirect. Pe de altă parte, Regatul Ungariei era un mozaic etnic57. în regiuni ca Slovacia, Croaţia, Bosnia, Transilvania etc, populaţia majoritară nu era cea maghiară. Chiar în Ungaria propriu-zisă, grupul de cumani (colonizaţi înainte de 1241) va fi reprezentat o vreme în adunările regatului distinct de reprezentanţii nobilimii. Astfel, stările, adică grupurile privilegiate, au căpătat o componentă et™că. Dar, în timp ce în Ungaria propriu-zisă, această Oponentă etnică a stărilor se va atenua şi va dispare curând în rrTla asimilării grupurilor alogene, în Transilvania, ţară de cetire şi de colonizare recentă, cu un fond etnic românesc ePonderent, această particularitate se va accentua. De aceea, loh600'6'6 Xl" şi XIV| adunar'le Transilvaniei vor fi alcătuite din Sa '|lrTlea Prioritar maghiară a comitatelor, din elita secuilor, a forr!--?i a românilor- Cu aite cuvinte, în secolele XIII-XIV, an'i aveau încă un rol politic în calitate de grup distinct, erau

181

recunoscuţi ca factor „constituţional" la nivelul centrai voievodatului (deşi, ca popor cucerit, sunt plasaţi pe ultimul ioa' Astfel, la 1291, la Alba lulia, regele Andrei III (ultimul arpadu , prezidează o adunare formată din reprezentanţii tuturor nobiijJ' saşilor, secuilor şi românilor {cum universis Nobilibus, Saxoni^' Syculis et Olachis), adunare convocată cu scopul „îndrept^' stării" locuitorilor Transilvaniei58. în 1355, se întrunesc la Turd' „toţi prelaţii, baronii, nobilii, secuii, saşii, românii şi ceilalţi oameni de orice stare şi treaptă,

aşezaţi şi aflaţi în amintitele părţi ^ Transilvaniei"59. După 1355, prezenţa românilor nu mai este consemnată în mod direct în adunări, dar nici nu este exclusa până în deceniul IV al secolului XIV, când există indicii clare că românii fuseseră îndepărtaţi ca entitate dintre factorii politici ai ţării60. Care vor fi fost motivele acestei atitudini faţă de români? Desigur, cel puţin de la sfârşitul secolului XIII, românii sunt suspectaţi de infidelitate faţă de regalitatea maghiară, iar ca populaţie cucerită şi supusă nici nu puteau să aibă o altă conduită. Pe măsură ce pământurile le erau răpite, instituţiile ameninţate, credinţa îngrădită etc, se conturează ideea unor rezistenţe armate, care mereu s-au aflat în legătură cu formaţiunile româneşti de la sud şi est de Carpaţi. Astfel, prin deceniul VIII al secolului XIII, voievodul Litovoi II din Oltenia organizează o rezistenţă contra Ungariei în sud-vestul Transilvaniei, în Ţara Haţegului, fiind ajutat de românii de acolo în jur de 1290, nobilul Ugrinus pusese mâna pe moşiile Făgăraş şi Sâmbăta, situate într-o zonă rămasă compact românească. Din acest motiv şi din altele, o parte din populaţia locală, condusă de un voievod (poate Negru-Vodă sau Radu Negru), s-a răzvrătita rezistat cu armele o vreme în cetăţile din sudul Transilvanieiq apoi a trecut munţii spre sud, într-o altă ţară românească, afk~ pe cale de organizare, stimulând-o în procesul de agregare, °e centralizare şi de obţinere a independenţei faţă de Ungaria Răzvrătirea românilor din Făgăraş a fost urmată de altele, >n care una de răsunet şi cu importante consecinţe a fost cea a uf> ^ i părţi a cnezilor din Maramureş, conduşi de voievodul lor, ®0$ ^ de Cuhea62. Pornită probabil prin 1342, revolta urmărea pastfa % rânduielilor tradiţionale româneşti, a stăpânirilor cneziale ?

182

regalitatea încerca să-l înlocuiască cu „ ales de către adunarea cnezilor etc. O

a feudalităţii româneşti din Maramureş acceptase ^'"oromisul cu regalitatea, aducea „credincioase slujbe" puterii °° trate, urma calea înnobilării etc, deoarece vedea în aceasta 06 ihilitatea de a-şi păstra şi întări prerogativele şi privilegiile. Ppwtida" iui Bogdan, devenit „infidel notoriu", a continuat însă " «a vreo 20 de ani (cu intermitenţe, probabil) în Maramureş, iar oi în iur c'e 1360, a trecut şi ea munţii, de data aceasta spre st tot într-o ţară românească pe cale de consolidare şi de desprindere de suzeranitatea ungară. Cu ajutor maramureşean, se năştea astfel „a doua libertate românească" (Nicolae lorga), anume Moldova. La 2 februarie 1365, regele Ludovic I condamnă .necredinţa binecunoscută" a lui Bogdan, care desprinsese ţara tje la răsărit de Carpaţi de sub tutela coroanei ungare63. în intervalul 1359-1366, dar şi ulterior, s-au produs acţiuni concertate la sud şi est de Carpaţi, care au modificat radical atitudinea regalităţii ungare faţă de românii din Transilvania61. Opoziţia românească era de-acum evidentă în ochii regalităţii, iar eşecul readucerii la supunere a Moldovei şi Ţării Româneşti se lega tot mai vizibil şi de românii din Transilvania, care-şi mutau răzvrătirile pornite în interiorul arcului carpatic spre sud şi spre răsărit, ridicând la independenţă noi structuri politice ivite în sânul poporului lor. Exemplul

răzvrătirilor nu trebuia urmat cu nici un preţ: Bogdan de Cuhea cu ai săi au fost despuiaţi de moşii, .pentru ca nebunia lor să nu fie cumva pildă altora"65, adică altor români din Maramureş şi Transilvania. îngrijorarea regelui era Tea'ă-Existenţa celor două state româneşti independente sau wasiindependente la hotarele Transilvaniei - ţară majoritar r°mânească din punct de vedere etnico-demografic, dar '"cadrată politic Regatului Ungar - era o gravă ameninţare. ofTiânii transilvăneni aveau şi o feudalitate proprie (care începea "e asimilată nobilimii, deoarece stăpânea cnezate, adică ^Inturi şi supuşi), erau de departe cei mai vechi şi mai la^6r°Ş' locuitori ai provinciei, răspândiţi peste tot; ei erau şi ţt,Or Politic „constituţional", participând între stări la conducerea Arilor ţăni. indiciile de solidarizare politică românească, în

183

numele limbii şi al credinţei comune, i-au sensibilizat Pe

guvernanţi, mai ales pe cel de-al doilea Angevin. Legăturile românilor transilvăneni cu voievodatele „rebele" şi „infidele" din afara Carpaţilor trebuiau rupte, dar acest lucru nu era suficient Oficialitatea a înţeles că atâta vreme cât românii aveau o feudalitate, o elită în nume propriu românesc, elită ce alcătuia o stare (^grupare privilegiată), pericolul nu era înlăturat. Această înţelegere precisă a situaţiei iese la iveală în cele şase luni (aprilie-octombrie) ale anului 1366, interval pe care regele Ludovic I l-a petrecut în Transilvania, având problema românească în centrul preocupărilor sale, sub două aspecte: 1) efortul de a readuce la ascultare celelalte două ţări româneşti; 2) luarea unui complex de măsuri împotriva românilor din interiorul regatului. Primul scop nu l-a putut îndeplini decât în parte, realizând o precară şi echivocă înţelegere (vremelnică şi aceasta) cu Vlaicu, voievodul Ţării Româneşti. în privinţa celui de-al doilea ţel urmărit, acţiunea regală, cel puţin de iure, a avut mai multă eficienţă: a) se statua că stăpânirea legală asupra pământului se putea exercita exclusiv pe baza actului scris, a diplomei emise de rege, ceea ce însemna in spe excluderea cnezimii româneşti (care stăpânea pământul în virtutea dreptului nescris - ius Valachicum şi ius keneziale) din rându! feudalilor; b) se mai stabilea că nimeni nu poate să posede moşii cu titlu deplin nobiliar sau cu titlu de beneficiu, dacă nu este catolic, ceea ce marca intenţia de a exclude prin lege pe feudalii români (care erau ortodocşi) din starea nobiliară; nobilii „adevăraţi" puteau uzurpa de-acum „legal" pământurile cnezilor români; c) se cerea autorităţilor din comitatele Cuvin şi Caras din Banat să-i strângă pe preoţii „schismatici" împreună cu familiile şi să-i înfăţişeze comitelui la o dată anume, urmând să se aplice faţă de ei ceea ce avea să decidă regele. Măsura din urmă pare să se refere 'n special la preoţii refugiaţi din Serbia spre Banat, dar ea este ° mărturie a politicii duse împotriva clerului ortodox66. Bănuin reacţiile adverse pe care le-ar stârni aceste măsuri restricţii' regele introducea în acelaşi timp o organizare judiciară noua caracter excepţional. Nobilimii i se permitea „să extermine saus nimicească din această ţară pe răufăcătorii de orice naţiune.

c

Histinct pe români" a-i aiu

Ea avea în mână de-acum un instrument a-i aiuta Pe re^e ^' Pe dregătorii săi în efortul de „a-i zdrobi nimici pe infidelii răzvrătiţi şi pe rebelii noştri şi ai sfintei din acele părţi", adică din Transilvania. Or, „rebelii" din în acel moment erau românii. Prin măsurile luate, a v0't s^ oprească asimilarea în bloc a cnezimii LU âneşti cu nobilimea, fapt care se întâmplase, se pare, tacit f°b Arpadieni şi în prima parte a secolului XIV. Decretul regal din ^351 care reînnoia bula de aur din 1222, anunţa o asemenea ndinţă de precizare a statutului nobiliar la nivelul întregului aţ67 punând două condiţii pentru accederea la statutul nobiliar (deţinerea actului regal de donaţie şi apartenenţa la catolicism), suveranul îi asimila pe cei mai mulţi cnezi români cu primarii satelor supuse {villict), refuzându-le nu numai caracterul de stăpâni de pământ, dar şi calitatea de oameni liberi. Pe de altă parte, românii care încercau să-şi apere libertăţile vechi, să-şi recupereze bunurile răpite, să riposteze în vreun fel erau calificaţi drept „răufăcători", „hoţi" sau „răzvrătiţi" şi pedepsiţi după noua procedură.

Evident, cum se întâmpla adesea în lumea medievală, măsurile luate în 1366 nu şi-au atins decât parţial şi treptat scopul. Multă vreme, mai ales în zonele unde penetraţia maghiară a fost târzie şi formală, cnezii români au rămas stăpâni peste satele lor, fără să aibă act de donaţie şi fără să fie catolici. Această evoluţie a lucrurilor a fost încurajată şi de împrejurările istorice care s-au schimbat: regalitatea, mai ales după moartea lui Ludovic I (1382), a avut nevoie de un sprijin serios pentru politica de întărire a puterii centrale (în faţa anarhiei feudale şi a tendinţelor centrifuge ale marii nobilimi) şi de o forţă armată redutabilă, nu numai în vederea politicii expansioniste, dar, cu Precădere, spre a face faţă primejdiei otomane. Astfel, nobilimea

lca^ Şi mijlocie, fruntaşii saşilor şi secuilor, dar mai ales cnezii r°mâni din Transilvania s-au dovedit indispensabili pentru puterea f n»ală. E drept că, sprijinindu-i pe regi în politica lor după tipicul

udal al credincioaselor servicii, ei evitau decăderea, deoarece Vasali obţineau acte de donaţie pentru pământurile pe care, de

185

altfel, le stăpâneau ab antiquo şi deveneau oficial nobili, fa rTiu| zone ale Transilvaniei, însă, cnezii români au devenit supusj e propriile lor pământuri, începând cu secolele XI-XII.

Chiar dacă măsurile preconizate de rege în 1366 (şi reluat ulterior de alţi suverani) nu şi-au atins scopurile imediat 6 complet, ele au reuşit să conducă la un lucru deosebit d important pentru soarta viitoare a românilor transilvăneni: au favorizat excluderea elitei românilor ca entitate dintre stări «j scoaterea în afara ordinii stabilite a confesiunii lor ortodoxe68 Fruntaşii românilor nu au mai fost convocaţi în numele poporului lor (cum a continuat să se întâmple cu saşii sau

secuii, de pildă) în adunările ţării (congregaţii), spre a decide în chestiunile vitale ale Transilvaniei. Indivizi izolaţi de origine română au participat în continuare la viaţa politică centrală a Transilvaniei, la congregaţii, dar nu ca români (ca reprezentanţi ai românilor), ci ca nobili; or, nobilimea din Transilvania, cu timpul, s-a considerat reprezentanta maghiarilor şi a acţionat în consecinţă, fn 1437, în timpul răscoalei ţărăneşti de la Bobâlna, se forma „uniunea frăţească" {fraterna un/o) dintre nobilime, saşi şi secui în vederea apărării statutului lor privilegiat în faţa primejdiilor interne şi externe. în acest moment, era certă izolarea românilor în raport cu această „uniune", care va dobândi caracter exclusivist manifest şi se va numi, din secolul XVI începând, un/o trium nationum. Ea va sta la baza sistemului politic al Transilvaniei moderne, sistem axat pe excluderea românilor ca entitate de la conducerea ţării. Prin acest act de discriminare la adresa românilor, început la 1366, s-a îndepărtat pentru o vreme pericolul ca Transilvania să devină şi politic românească şi să urmeze exemplul de independenţă al celorlalte două ţări româneşti. Unele familii româneşti de origine cnezială şi boierească au reuşit să pătrundă în rândurile mani nobilimi, s-au catolicizat şi, cu vremea, s-au maghiarizat. Aşa au fost Cândea, Cândreş, Morsina (Muşina), Dragoş, Bizerea. Gârlişte, More (Ficior) de Ciula, Hunedoreştii, Mailat, Cha*. Josika şi altele.

Dar cei mai mulţi feudali români au rămas în rândurile ^ ^ nobilimi (dacă nu au fost cumva aserviţi), s-au retras la nivel l°

186

a^

să rămână români şi să reprezinte interesele

$i a^nj|Or în cadrul autonomiilor numite ţâri, provincii, dar cel mai r<?ia districte româneşti.

a

4 g. Adunările cneziale şi nobiliare (boiereşti) ale românilor din Transilvania

prin încadrarea în acea naţio numită nobilitas, unii fruntaşi ai ornânilor nu au urmat o cale liniară de asimilare în elita maghiară, ci au ţinut mult timp să se detaşeze în chip etnic, prin numele de nobiles Valachi. Deşi oficialitatea a utilizat uneori, cu intermitenţe, în documente acest nume, nu s-a mai acceptat niciodată admiterea elitei românilor între stări (naţiuni), ca reprezentantă a neamului său. Oprită să se manifeste ca românească la nivel central, feudalitatea românilor a rămas, ca nobilime mică şi mijlocie, în cadrul vechilor ţări româneşti locale, cărora, împreună cu poporul de rând, Ie-a conservat autonomia. 0 modalitate de perpetuare a acestei autonomii au fost adunările locale controlate iniţial de cnezi, apoi şi de cnezii înnobilaţi (oficializaţi ca feudali după modelul apusean) şi de cnezii boieriţi (numai în Făgăraş, unde oficializarea calităţii de feudal s-a făcut după tipicul bizantino-slav, ca la sud de Carpaţi)69. Originea acestor adunări trebuie căutată în substratul prefeudal de tradiţii Şi cutume ale structurilor comunitare (ale satului), dar şi în evoluţia feudală timpurie a societăţii locale. Cu alte cuvinte, aceste adunări în mediul

românesc s-au născut atât pe fondul obiceiului „oamenilor buni şi bătrâni" de a se aduna (şi de a strânge satul) spre a rezolva problemele comunităţii, cât şi în UrTna tendinţei ca feudalitatea incipientă - cnezimea - să acorde «ajutor şi sfat' acelui cnez care fusese ales voievod. Bazate pe c"tu ataşată unei regiuni anume, ce constituia „ţara", aceste s-au dezvoltat mereu, pe măsura evoluţiei lumii feudale şi tendinţei de nivelare şi unificare juridică promovate de

9evini şj de urmaşii lor. Evident, un impuls pentru perpetuarea, a şi întărirea (pentru un timp) a acestor instituţii în

187

Transilvania a fost stăpânirea străină şi adunările nobilimii $ comitate, ale saşilor şi secuilor din scaune. Dar, în cazul de fat-n se cuvine să legăm înflorirea acestor adunări locale h excluderea fruntaşilor românilor din congregaţiile Transilvanie Faptul ne apare şi ca o compensaţie şi subliniază voinţa <je supravieţuire a autonomiilor locale româneşti. Desigur, spre a putea funcţiona, aceste adunări s-au adaptat regulilor oficiale; an emis documente în latină, au adoptat sigilii, şi-au fixat o zi anume de reunire, au acceptat uneori să fie prezidate de înalţi dregători ai regatului şi voievodatului etc. După măsurile luate de Ludovic I mai ales, adunările elitei româneşti devin adevărate foruri complexe, care administrează, împart dreptatea, veghează ia strângerea dărilor şi la îndeplinirea obligaţiilor supuşilor. în acelaşi timp, însă, ele analizează încălcările, reliefează abuzurile şi uzurpările venite din partea unor reprezentanţi ai autorităţilor, trec în revistă vechile rânduieli româneşti din epoca de libertate (de aceea, numesc aceste rânduieli libertates) şi aleg delegaţii care să susţină la rege, voievod, ban, castelan etc. confirmarea, reconfirmarea sau respectarea acestor forme de organizare. Aşa au procedat adunările cnezilor şi nobililor români din comitatul Bereg (1364 şi ulterior), din districtul Căpâlna - în ţara Crişului Alb (1426), din districtul Dobra (1434 şi ulterior), din Banat (1457 şi ulterior), din pertinenţele domeniului Hunedoara (1482), din Ţara Haţegului (1494); aşa au procedat şi comunitatea boierilor făgărăşeni (1508 şi ulterior) sau adunarea cnezilor Văii Rodnei în 1523. Există, ca în cazul Banatului sau Beiuşului, plângeri şi cereri adresate de adunări ale cnezilor supuşi pe domeniile unor feudali laici sau ecleziastici. Se cunosc şi adunări care, în epoca de libertate sau de minimă influenţă a organizării de stat străine. se întruneau pentru alegerea voievodului (aşa procedau, de pildă, cnezii din Maramureş). Este evident că aceste adunări, indiferent de statutul juridic al teritoriului pe care funcţionau, rezolvau 'n mod curent problemele societăţii româneşti, asigurau legătura c" oficialitatea şi apărau interesele autonomiilor româneşti. Uneo^ în adunări se întrunesc reprezentanţii a două sau mai mu districte, semn, poate, al unor vechi uniuni de cnezate, disloca de noile formule administrative impuse. Atribuţiile judecători

188

ung preponderente la un moment dat în aceste adunări, doar derivate şi se

accentuează pe măsura evoluţiei »ătii feudale. Ca foruri de judecată, adunările aplicau adesea dreptului românesc şi cnezial, foloseau formule de românesc, deşi dreptul oficial al Regatului Ungariei este treptat, mai ales în urma codificării lui. Activitatea acestor conduce la concluzia că, deşi românii încadraţi în Ungaria

inS au obţinut niciodată privilegii globale ca alte popoare şi nU ulaţii. ei au reuşit să impună funcţionarea unor autonomii P g|e pe baza respectării (adesea tacite şi parţiale) a vechilor

libertăţi-

Astfel, în Transilvania, în urma cuceririi ungare şi a colonizării de populaţii străine, stările au dobândit de timpuriu o componentă etnică, accentuată ulterior. De aceea, aici, stările au devenit nationes, adică grupuri privilegiate din punct de vedere social şi politic, dar distincte una de alta şi prin limbă, origine, arie de locuire, credinţă. Cu timpul, componenta social-politică a „naţiunilor" se va estompa în favoarea celei etnice, fapt care va conduce şi la accentuarea discriminărilor privitoare la români.

4.10. Autonomia voievodatului i ransiivaniei şi orientarea iui spre statele româneşti extracarpatîce în evul mediu

Transilvania era diferită de Ungaria propriu-zisă prin însăşi tradiţia, sa voievodală liberă, prin vechiul său statut de ducat (voievodat) condus cândva de „un anumit român" (Ge/ou quidam Bl)

[endinţeie de autonomie se accentuează încă din a doua

ă a secolului XIII, când izbucneşte rivalitatea dintre regele IV (1235-1270) şi fiul său Ştefan. Acesta din urmă obţine în conducerea părţii de la răsărit de Tisa până pe culmile

rPaţiior Orientali şi Meridionali, în calitate de dux Transilvanus,

Pa care exercită

prerogative 189

suverane în „ducatul" său,

donează moşii şi confirmă privilegii. între 1257 şi 1269, vrem6-care Transilvania s-a bucurat de o largă autonomie, au avut |ln lupte, armate între rege şi fiul său Ştefan, numit „rege tânăr" C Ungariei şi duce al Transilvaniei. în această perioadă, puterea prestigiul demnităţii de voievod al Transilvaniei cresc în mo!! deosebit70. La sfârşitul secolului XIII şi la începutul secolului Xiv continuă tendinţele de lărgire a autonomiei voievodatului şj v face loc chiar ideea de constituire a sa într-un stat suveran, ne fondul scăderii autorităţii regale sub Ladislau IV Cumanul (1279. 1290) şi al luptelor interne prilejuite de stingerea dinastiei arpadiene (1301). Este perioada când în fruntea Transilvaniei s-au aflat voievozii Roland Borşa şi Ladislau Kân71. Cel dintâi îşj arogă o parte din prerogativele regale, emite acte în care ţara sa este numită regnum Transilvanum, îşi numeşte comiţi dintre „familiarii" săi, îşi întăreşte curtea sa şi pe cea a vicevoievodului etc. Tot acum, în 1288, este convocată pentru prima oară „adunarea generală a nobililor ţării Transilvaniei", diferită de dieta

Ungariei. Noul rege, Andrei III, este obligat să admită că există „părţi sau provincii din Regatul Ungariei care se sustrag supunerii sau autorităţii regeşti şi a regatului" şi vorbeşte în actele sale de două entităţi: regnum noster (Regatul Ungariei) şi regnum Transilvaniae. în vederea restabilirii autorităţii sale, regele convoacă la 1291, cum s-a văzut, la Alba lulia, congregaţia Transilvaniei, formată din reprezentanţii nobilimii, ai saşilor, secuilor şi românilor şi hotărăşte împreună cu aceştia „reaşezarea rânduielilor ţării", adică readucerea Transilvaniei la ordine şi supunere. încercarea nu poate conduce la rezultate notabile. deoarece din 1294, pentru mai bine de două decenii, se va afla în fruntea Transilvaniei voievodul Ladislau Kân, care a devenit la un moment dat cel mai puternic dinast al Ungariei, jucând rolul de arbitru al situaţiei politice din ţară, după stingerea dinastie' arpadiene. El şi-a constituit o adevărată curte la Deva, de undea nesocotit autoritatea regală, a ocupat moşii, târguri şi cetăţi a^ regelui sau ale unor nobili, a revocat şi numit episcopi. construit fortificaţii, a uzurpat moşii bisericeşti etc. După Ladislau Kân s-a purtat ca un adevărat suveran. Este o ' când Mathias Csâk îşi afirmă autoritatea în Slovacia şi când a

190

Iii de oligarhi par să destrame întreg regatul. Tronul Ungariei faf st disputat de Venceslav, fiul regelui Boemiei şi Poloniei, de de Bavaria şi de Carol Robert de Anjou, fiul regelui 0 iri

0

i. După ieşirea timpurie din cursă a lui Venceslav,

lalti doi au căutat fiecare sprijinul puternicului voievod al ilniei. Otto de Bavaria, încoronat ca rege, dar dezavuat

ns

papă Şi excomunicat, vine în Transilvania, unde speră să devină ginerele lui Ladislau Kân. Numai că puternicul voievod vea alte planuri: el confiscă coroana regească, îşi căsătoreşte fiica cu Ştefan Uroş, fiul regelui sârb Ştefan Milutin, iar pe orezumtivul ginere îl trimite în captivitate la un voievod român (duce") - vasal al său - din afara Transilvaniei (probabil din nordul Moldovei)72. Carol Robert, sprijinit de papă, este ales de dieta ungară ca rege, dar încoronarea era imposibilă fără coroana deţinută de „ilustrul principe" al Transilvaniei. Acesta refuză iniţial restituirea şi este excomunicat. După amânări succesive, el restituie coroana, dar pune condiţii îndrăzneţe şi are atitudinea unui vasal semeţ şi nu pe cea a unui dregător supus. Totuşi, după alţi ani de încordare, în 1315, Ladislau Kân este destituit. Acest act declanşează o revoltă, în care voievodul şi fiii săi au fost susţinuţi de puternice familii nobiliare şi de unii monarhi vecini, cum au fost cneazul Haliciului, regele Serbiei şi, probabil, Basarab, voievodul Ţării Româneşti. Răzvrătirea a fost înfrântă abia după câţiva ani.

Numai în urma acestor puternice frământări, care au demonstrat cât de labilă era autoritatea ungară asupra Transilvaniei, se desăvârşeşte organizarea politică a voievodatului, fapt Petrecut pe parcursul secolului XIV şi în prima parte a secolului urrnător. însă tradiţia de ţară distinctă a Transilvaniei continuă să se

manifeste, datorită mai multor împrejurări. Se constată uşor că ^'aţa economică a voievodatului era legată mai ales de evoluţia ln Tara Românească şi Moldova. Vechile unităţi politico-economice numite Ţara Severinului, voievodatul lui Litovoi (care

Prindea şi Ţara Haţegului), voievodatul lui Seneslau (care

^Prindea, probabil, şi Ţara Făgăraşului) sau formaţiunea în care

a 'ntemeiat episcopia Cumaniei (sud-vestul Moldovei şi sud-

191

estul Transilvaniei) înglobau teritorii situate pe ambele versant ale Carpaţilor. Graniţa artificială stabilită de Regatul Ungariei p6 culmile munţilor nu a putut rupe legăturile fireşti din interiorul arje-româneşti de civilizaţie. Păstoritul pendulatoriu a continuat de-a lungul Carpaţilor, priviţi ca o entitate, iar schimburile din oraşele şi târgurile situate spre zona montană (Braşov, Sibiu, Bistriţa, Baia Trotuş, Câmpulung, Argeş etc.) se bazau pe produse şi negustotj din Transilvania, Ţara Românească şi Moldova. Oraşele săseşti mai ales Braşov, Sibiu, Bistriţa, aveau piaţa de desfacere cea mai sigură la sud şi est de Carpaţi, unde principii români le-au acordat privilegii comerciale.

Autonomia Transilvaniei se manifestă pe plan politic şi în veacul XIV, când, contrar uzanţelor, se constituie adevărate dinastii de voievozi (familiile Lâckfi şi Csâki), iar congregaţiile ţării ajung să aibă un rol tot mai important, o periodicitate bine stabilită şi reguli de funcţionare precise. Pe plan extern, voievodul Ladislau de Losoncz (1376-1391) participă la o coaliţie balcanică îndreptată împotriva Ungariei. Creşte şi puterea şi prestigiul militar ale Transilvaniei, care se angajează tot mai insistent, alături de celelalte două ţări româneşti, în lupta antiotomană. Legăturile cu sudul şi răsăritul Carpaţilor se amplifică mereu, pe multiple planuri, iar cruciada târzie consolidează aceste raporturi, încă din secolul XIII, se constată un curent de trecere a unor locuitori din Transilvania spre Ţara Românească şi Moldova, pe măsura întăririi structurilor feudale apusene şi a uzurpării unor pământuri, bunuri şi libertăţi ale românilor. Interesant este faptul că, alături de români, se refugiază la sud şi est de Carpaţi (în ţările române libere) şi maghiari, secui ori saşi, atraşi de posibilitatea unor avantaje, de cuantumul scăzut al obHgaţiil°r feudale şi împinşi de îngrădirile la care erau supuşi de autorităţi Astfel, un document papal din 1234, care-i critică pe românii o"1 episcopia Cumaniei (sud-vestul Moldovei, mai ales) pentru câ au episcopi ortodocşi şi refuză autoritatea prelaţilor catolici, arată ca locuitori din Transilvania trec la aceşti români şi că, „alcătuiri" singur popor cu pomeniţii români", trăiesc împreună °up obiceiurile lor ortodoxe"73. Amintita diplomă a cavalerilor i°an'1'

192

247, cere ca ţăranii (desigur, din Transilvania şi Banat), în text rustici, care ar trece spre Oltenia să fie întorşi

0, între circa 1290 şi 1360, tradiţia istorică şi documentele ernnează, cum s-a arătat, trecerea unor grupuri de români ales, conduşi de voievozii lor, spre Ţara

Românească şi aflate pe cale de organizare şi unificare. în 1435, un de cnezi răzvrătiţi din Ţara Haţegului se refugiază în jjioldova74- Asemenea exemple ar putea continua. Desigur, au loc treceri în sens invers, spre Transilvania şi Banat, dar numai •ijividuale şi foarte puţine, legate cu precădere de trădarea de către unii vasali (boieri) a domnilor lor (ex. boierul Carpaciu şi nidele sale sau înaintaşii paterni ai lui Nicolaus Olahus). Cu alte cuvinte, când exista un curent de trecere, acesta era orientat dinspre Transilvania spre sudul şi estul Carpaţilor, unde românii aveau o organizare politică proprie.

Pe fondul acestor vechi legături şi în contextul luptei comune antiotomane, domnii (=principii) din Ţara Românească şi Moldova au ajuns să stăpânească întinse domenii în Transilvania, atestate încă din secolul XIV75. Din punctul de vedere al regilor Ungariei, acestea erau feude, acordate condiţionat în vederea menţinerii legăturilor de vasalitate, dar, din perspectiva domnilor munteni şi moldoveni, cel puţin uneie din aceste posesiuni (cum era Ţara Făgăraşului) erau privite ca „moşia" lor dreaptă, ca parte integrantă a Ţării celei mari. Până în veacul XVI inclusiv, au fost stăpânite, pentru diferite intervale de timp, Severinul, Amlaşul, făgăraşul, castelul Bran, cetatea Bologa (lângă Huedin), Ciceul, Cetatea de Baltă, Bistriţa, Unguraşul, Rodna, Vinţul, Vurpăru! e*c, adică ţinuturi întregi, cu oraşe, târguri, cetăţi, pământuri şi cu Clrca 300 de sate, în marea lor majoritate româneşti. Astfel, lncolo de caracterul acestor stăpâniri, important este faptul că rerne îndelungată s-a exercitat un patronaj politic, economicosul, cultural şi bisericesc al autorităţilor româneşti racarpatice asupra unei mari părţi a românilor din Transilvania. Ştie că jurisdicţia mitropoliţilor sud-carpatici se exercita şi Pra românilor din Transilvania şi din părţile vestice şi că

mitropolia Moldovei a patronat episcopiile româneşti din nordul Transilvaniei.

Ţara Făgăraşului are o situaţie cu totul specială, întrucât până în veacul XIV a făcut parte efectiv din Ţara Românească, iar pe parcursul veacului următor a aparţinut domnilor munteni cu intermitenţe. Făgăraşul sau Ţara Oltului a avut în evul mediu aceeaşi structură socială (boieri şi vecini) ca şi Ţara Românească, aceleaşi instituţii, fiind formată aproape exclusiv din români. Boierimea făgărăşeană, deşi nu era recunoscută ca egală cu nobilimea regatului, deoarece calitatea sa feudală rezulta din modelul răsăritean şi ortodox, şi-a stăpânit moşiile în virtutea actelor de danie (hrisoavelor) emise de domnii munteni. Ţara Făgăraşului a rămas mereu compactă, nedivizată, „un fel de ducat, căci făgărăşenii sunt supuşi boierilor români, care ascultă de domnul cetăţii ca de un principe", după caracterizarea lui Nicolaus Olahus. Din secolul al XVI-lea, întregul district a devenit domeniu princiar, rezervat de obicei principeselor Transilvaniei76.

în fapt, cum s-a văzut, întreaga Transilvanie a avut o organizare specială, datorată caracterului său majoritar românesc şi tradiţiei sale de ţară separată.

Autonomia Transilvaniei este indisolubil legată de orientarea sa spre celelalte două ţări române, de tendinţa de slăbire a dependenţei politice de Ungaria, compensată de apropierea faţă de Ţara Românească şi Moldova.

NOTE.

1 M. Rusu, Les formations, p. 381.

2 Ibidem.

3 Ibidem.

4 V. Spinei, Migraţia, p. 131-132.

5 M. Rusu, op. Cit., p. 383-384.

6 Ibidem, p. 384.

7 Şt. Pascu, Voievodatul, I, p. 99-103, 171-172.

8 M. Rusu, op. cit, p, 384.

194

The Peoples, passim; loan-A. Pop, The Structure, passim.

. 36-37.

6i' Histoire.p.177. «gt.pascu, op. cit.,p. 105-115.

papacostea, Românii, p. 65; COT, C, veac XI, XII, XIII, voi. I, p. 338-341.

„V.Spinei, Moldova, p. 161.

«Vezi S. JaKo, Evoluţia, p. 29-55.

,«şi,Pascu, op. cit, I, p. 218-221.

■'lA.I.P-22-24.

•'Th. Năgler, Aşezarea, passim.

■sloan-A. Pop, The Structure, p. 19-20.

aj, Sziics, T/7e Peoples, p. 17. Vezi şi K. G. Giindisch, Das Patriziat, p.9-100.

!' Şţ. Pascu, op. c/?., p. 119.

2 P. Philippi, Ecclesia, p. 126. 3Th. Năgler, op. cit, p. 73-103.

3 Ufe, I, p. 34-35.

5P. Philippi, op. cit, p. 125-126. BLto.,l.p. 133.

" loan-A. Popţ Privilâges, p. 38-39. *

*M»,l.p.23.

S^, I, p. 27-28. Vezi Ş. Papacostea, Românii, p, 76-77, 177. Ub- I, p. 35; Ş. Papacostea, op. c/f., p. 79. ^■Papacostea, op. cit, p. 31-36.

^■Holban, Din cronica, p. 9-48; P. Philippi, op. cit., p. 128-129. ^■Papacostea, op. cit., p. 31-36.

%°^ D, |, p. 21-24. Vezi Ş. Papacostea, op. cit, p. 61-62. „" PaPacostea, op. cit., p. 57-65. Vezi şi voi. Constituirea, p. 25-50. i, ' ^ambers, The Devii"s Horsemen, passim. „ s

j/-Papacostea, op. cit, p. 94-98.

cfe'". p. 98-125 (inclusiv invaziile de după 1242).

, p

sPinei, Moldova, p. 157-187; Ş. Papacostea, op. cit, p. 84-101. P

195

40 I. Moga, Consideraţiuni, passim.

41 Idem, Les Roumains, passim.

42

DRH, C, XI, p. 506-510. Vezi loan-A. Pop, Instituţii, passim.

43 Vezi R. Popa, Ţara Maramureşului, passim; idem, Ţara Ha(egui passim.

44 B. Kopeczi, Histoire, p. 161-168.

45 D/R, C, veac XI, XII, XIII, voi. I, p. 189-193.

46 Al. Doboşi, Datul oilor, passim,

47 A.A. Rusu, Un formular, p. 155-170; I. Drăgan, Nobilimea, passim loan-A. Pop, Instituţii, passim; V. Achim, La feodalite, passim.

48 loan-A. Pop, Instituţii, p. 47-57.

49 Al. I. Tăutu, Litterae Gregorii, passim; Fr. Pali, Romanians, passim. 60 Ş. Papacostea, op. cit, p. 73-74.

51 Şt. Pascu, Contribuţiuni, p. 7-8; Ş Papacostea, op. cit., p. 74-75.

52 D. Prodan, Supplex, p. 102-103.

53 Şt. Pascu, Voievodatul, IV, p. 26-31.

54 D. Prodan, op. cit, p. 102-103.

55 D/R, veac XIII, vot. II, p. 300.

56 Şt. Pascu, Voievodatul, I, p. 186-195.

57 ioan-A. Pop, The Structure, passim.

58 Gh, I. Brătianu, Les assemb/ees, p. 16; A. Decei, Contribution, p. 217; loan-A. Pop, Instituţii, p. 16-19; Ş. Papacostea, op. cit, p. 170-172.

59 DRH, C, X, p. 325; loan-A. Pop, Instituţii, p. 18-19.

60 Ş. Papacostea, op. cit, p. 172.

61 Gh. I. Brătianu, Tradiţia, p. 87-115; Ş. Papacostea, op. cit, p. 172.

62 R. Popa, Ţara Maramureşului, p. 240-247; loan-A. Pop, Institut»' p.19.

63 DRH, D, I, p. 80-83.

54 Ş. Papacostea, Geneza, p. 84-90.

65 DRH, C, X, p. 89-99.

66 Ş. Papacostea, Geneza, p. 84-90.

67 DRH C, X, p. 89-99.

68 loan-A. Pop, Instituţii, p. 22-23.

196

l

larg, ibidem, passim.

Voievodatul, I, p. 172-175.

' Studiil conferinte' P' 33"36- Spinei, Atofato/a, p. 192. -20-21.

,/^,p. 318-320.

Toderaşcu, Unitatea, p. 128-150; N. Edroiu, Posesiunile, p. 45-62. i D. Prodan, Boieri şi vecini, passim.

197

5. Transilvania în secolele JPV1: de la voievodat la principat

5.1. Transilvania în timpul cruciadei târzii: iancu de Hunedoara şi Matia Corvinul

După ce creştinii din occidentul Europei şi-au irosit forţele vreme de câteva secole pentru eliberarea Locurilor Sfinte, din veacul XIV începând, „cruciada" se mută în sud-estul Europei, deoarece turcii musulmani ajunseseră să ocupe o bună parte a Peninsulei Balcanice. Aceasta este cruciada târzie s-au defensivă, în care rolul principal a revenit popoarelor şi statelor din centrul şi sud-estul Europei: greci, bulgari, sârbi, albanezi, muntenegreni, români, unguri, pobnezi etc. După ce Dunărea a devenit o graniţă între Creştinătate şi lumea dominată de musulmani, rolul fundamental în rezistenţa antiotomană a revenit Ţărilor Române, Ungariei şi Poloniei. Transilvania s~a încadrat în această luptă ca parte a Ungariei, dar cel mai adesea în alianţă cu celelalte două ţări româneşti.

încă de la sfârşitul secolului XIV, voievodul transilvan Ştibor îl sprijinea pe domnul muntean Mircea cel Bătrân (1386-1418), care devenise aliatul lui Sigismund de Luxemburg (1387-1437) - regele Ungariei şi apoi împărat al Germaniei - în lupta împotriva turcilor După moartea lui Mircea cel Bătrân, expediţiile turceşti asupra Jănl Româneşti şi Transilvaniei sunt tot mai numeroase, ca şi încercării unele reuşite, de a le contracara: 1419, 1420, 1423, 1425, 1428: 1431, 1432, 1436, 14382 etc. în ordinul de luptă al armatei regeM Sigismund de Luxemburg din 1430 figurează pentru Transilvan'^ Saxones, Siculi, Nobiles et Valachi parfum Transih/anarum & potentia3. Cel mai serios efort antiotoman al Transilvaniei s-a Pr0<)

198

Mjrnătatea secolului XV, sub conducerea marelui comandant de română loan sau lancu de Hunedoara". Acesta provenea familie de cnezi români înnobilaţi din ţara Haţegului, cu rude se numeau Şerbu, Voicu, Radul, Mogoş, Anca ş.a. Ca toţi j-, români, tatăl lui lancu, numit Voicu, a avut importante rosturi UMQ în timpul lui Sigismund de Luxemburg, fapt pentru care a fost năruit în 1409 cu posesiunea Hunedoarei, lancu şi-a făcut ucenicia He cavaler în jurul curţii regale şi în diferite misiuni în străinătate, unde deprins ca nimeni altul meşteşugul armelor. în tinereţe, documentele 'at'ne " numesc l°an Românul (Johannes Olah). în mediile ortodoxe şi balcanice a fost numit mereu, 'încă din timpul vieţii, lancu sau tancul. După ce a deţinut calitatea de ban al Severinului, în 1441, el ajunge voievod al Transilvaniei, apoi, în 1446, devine guvernator al Ungariei până în 1453, când are titlul de căpitan general al regatului până spre finalul vieţii. A urcat cele mai înalte trepte ale dregătoriilor, având un cursus honorum cum nimeni din afara familiilor regale nu mai avusese până atunci. Din acest punct de vedere, îl va întrece doar fiul său, Matia Corvinul care, la 1458, va fi ales rege al Ungariei. începând cu anul 1441, lancu obţine o serie de strălucite victorii antiotomane, an de an, în 1443-1444, marele comandant desfăşoară o campanie pe teritoriul Serbiei şi al Bulgariei, înaintând până lângă Sofia şi ameninţând chiar centrul Imperiului Otoman. înspăimântaţi de această

„campanie lungă", turcii cer pace, care se încheie la 1444 pe 10 ani. Dar la stăruinţele papale, ale ciudaţilor occidentali şi ale unor cercuri din Ungaria, se reiau planurle de război odată cu plecarea flotei veneţiene spre Bosfor şi Dardanele. lancu nu a agreat ruperea păcii, dar s-a situat în fruntea °Ştibr transilvănene, croate şi bosniace, luptând alături de oastea regală maghiară şi de cea a Ţării Româneşti, condusă de Vlad Dracul. Bătălia s-a dat la 10 noiembrie 1444, la Vama, în Bulgaria, Unte oastea puţin numeroasă a creştinilor a fost înfrântă de armata s. A fost şi o incompatibilitate de tactică militară şi de mod de a luptei: în vreme ce majoritatea creştinilor au utilizat stilul c cu armuri grele şi lipsit de mobilitate, turcii au mizat pe uşoară mobilă şi pe atacuri prin surprindere. în bătălie, a j^ însuşi regele Ungariei, lancu însă nu a renunţat la lupta ot°mană. După alegerea sa ca guvernator al Ungariei (1446),

199

marele comandant a închegat un sistem militar comun, alcătuit d toate cele trei ţări române, din albanezii lui Skanderbeg şi din unele forţe sârbeşti. într-un document emis la 4 decembrie 1447 u Târgovişte, lancu de Hunedoara se intitula „din mila lui Dumnezeu voievod al Ţării Româneşti"6. Numai că, în marea bătălie de b Kossovopolje (1448), coaliţia creştină, trădată şi de despotul sârb Gheorghe Brancovici, pierde şansa victoriei. Imperiul Otoman se îndreaptă tot mai clar spre înfăptuirea planului său de cucerire a centrului Europei, pe axa Dunării până la Viena. Faza războaielor ofensive ale lui lancu a încetat, mai ales după ce, la 1453, simbolul lumii creştine răsăritene - Constantinopolul - cade în mâinile turcilor La scurtă vreme, în 1456, sultanul Mehmed II se îndreaptă spre Serbia, pentru a cuceri Belgradul, cheia Ungariei şi a Europei Centrale, lancu întăreşte linia Dunării şi menţine sistemul de alianţe creat cu Ţările Române. El adună o oaste de vreo 30.000 de luptători, formată din cnezii şi nobilii români, în general din mica nobilime, din orăşeni, din cete venite din Ungaria, Polonia, Cehia, Germania etc. Atacul general, dezlănţuit de lancu asupra taberei turceşti la 22 iulie, a condus la o victorie zdrobitoare a creştinilor. Turcii s-au retras în derută, iar sultanul a fost rănit. Vestea victoriei străbătea întreaga Europă, iar numele salvatorului Creştinătăţii era pe buzele tuturor. Papa îl numeşte pe marele generai Athleia Chrisi Dar la 11 august 1456, lancu moare răpus de ciumă. Trupul său a fost înmormântat la Alba lulia, în centrul Transilvaniei sale natale, iar pe piatra de mormânt stă scris că „s-a stins lumina lumii..." (după cum spusese loan de Capistrano). înainte de moarte, lancu s-a îngrijit ca pe tronul Ţării Româneşti să ajungă Vlad Ţepeş, iar pe tronul Moldovei îl voia domn pe Ştefan cel Mare (acesta va ajunge domn în 1457, cu ajutorul lui Ţepeş), alţi doi români ce se vor dovedi redutabili luptători antiotomani,

lancu de Hunedoara a fost o mare personalitate a secolului X^ secolul eroic al rezistenţei în faţa turcilor. Apărând ţările şi popoare ^ din centrul şi sud-estul Europei împotriva asalturilor otmane, el a>° în acelaşi timp un apărător al dvilizapei europene. El şi'a P j talentele militare în serviciul unei idei superioare, a luptat în sP'n^i a cu mijloacele modeste avute la dispoziţie, dar cu viziunea

sterii, convins de necesitatea salvării Republicii Creştine. Pe ^, | notărârilor conciliului de la Ferrara-Florenţa (1436-1439), "'f1 ritoare la unirea celor două biserici creştine, sub steagul lui lancu r0 'nsuşi catolic provenit dintr-o familie cnezială ortodoxă - au luptat rfndocşi şi catolici fără deosebire, în numele idealului comun de "narare a civilizaţiei bătrânului continent. Faţă de cnezimea română ^Transilvania, lancu a manifestat o atenţie deosebită, iar aceasta pus în întregime în slujba idealului promovat de marele general7. ne aceea, în vremea lui lancu se înregistrează cel mai mare număr (je cnezi români înnobilaţi sau confirmaţi în cnezatele lor în Haţeg, Hunedoara-Deva, Banat, Maramureş etc. din întreg evul mediu. Pe de altă parte, el a antrenat în lupta antiotomană, alături de Transilvania, şi celelalte două ţări române, creind modelul unui bloc românesc sau dacic, bloc ce va fi mereu resuscitat în momentele de primejdie. Ulterior, accentul pus pe rolul militar va înclina spre aspectul politic, conducând la ideea de restitutio Dadae.

Dar pericolul otoman nu trecuse, dimpotrivă. Deşi lancu, oprindu-i pe turci la Belgrad, prelungise existenţa Ungariei cu aproape trei sferturi de veac, atacurile otomane asupra Ţărilor Române şi Ungariei au continuat. Ocuparea Bosniei în 1463, a cetăţilor moldovene Chilia şi Cetatea Albă în 1484, campaniile din 1462 din Ţara Românească, 1475, 1476 din Moldova, 1479 din Transilvania sunt doar momentele mai importante ale ofensivei otomane. Transilvania era mai ferită, datorită protecţiei oferite de celelalte două ţări române, dar partea sa de sud şi Banatul erau frecvent atacate, wrn s-a întâmplat în 1457, 1459, 1463, 1468, 1474 (când a fost iefuită Oradea), 1479, 1481-1482, 1491-14938 etc. în această Perioadă, greul efortului antiotoman trece asupra Moldovei lui Ştefan ^ Mare (1457-1504), erou naţional al românilor, care considera ţara ^ drept „Poartă a Creştinătăţii" şi drept „cetatea de apărare a Ur>gariei şi Poloniei şi straja acestor două craii"9. Saşii braşoveni îi ^nu în 1479 lui Ştefan cel Mare, rugându-l să-i ferească de „turcii j^acumpliţi" şi numindu-l „domn preaîndurător al nostru"; ei îl ^mă pe Ştefan să vină şi să apere Transilvania: pare că ai fost Ws de Dumnezeu pentru cârmuirea şi apărarea Transilvaniei™.

201

După o primă perioadă, până spre 1465, în care urmează ferm calea de luptă antiotomană a ilustrului său regele Matia Corvinul11, mânat de ambiţii de mărire şi s-a antrenat în războaie îndelungate cu statele vecine. Pe dom români, Vlad Ţepeş şi Ştefan cel Mare - campioni ai |Upţ" antiotomane - i-a sprijinit cu intermitenţe şi fără convingere ori i sabotat, neomiţând însă vreun prilej de a se lăuda în faţa Apusului n! seama victoriilor româneşti. în 1467, regele a avut de înfruntat 0 Transilvanie răzvrătită, în care stările (nobilimea, fruntaşi saşi $ secui) erau nemutţumite de întărirea autorităţii centrale, de creşterea obligaţiilor faţă de stat şi de impunerea la sarcini fiscale a unei părţi a nobilimii. Prin forţă şi prin diplomaţie, Matia a restabilit ordinea şi, cu o oaste numeroasă, a trecut

munţii în Moldova spre a-t pedepsi pe Ştefan cel Mare care refuza suzeranitatea ungară, intervenise cu oaste în Transilvania, încurajase, se pare, eşuata răscoală, între alte gesturi de iritare la adresa Ungariei. Armata invadatoare este însă sever înfrântă în decembrie 1467, la Baia, de către românii lui Ştefan cel Mare, iar regele Matia abia a scăpat cu viaţă, suferind răni de moarte {vulnera lethalia)r"■. Ulterior, relaţiile între cei doi monarhi s-au îmbunătăţit, astfel că la 10 ianuarie 1475, când ostile Moldovei au înfrânt o mare oaste otomană la Vaslui (Podul înalt), alături de cei circa 40.000 de învingători romani, s-au aflat şi vreo 5.000 de secui şi cam 1.800 de alţi transilvăneni.

La 13 octombrie 1479, pe Câmpul Pâinii, lângă Orăştie, oştite Transilvaniei, formate din nobili, saşi, secui şt români, sprijinite de cele ale Banatului conduse de Pavel Chinezul (adică Cnezul demnitar de origine românească, se pare)13 - comitete Timişoarei -dobândesc o mare victorie antiotomană. Alături de corpul de oaste menţionat ca atare (Valachi) de către Antonio Bonfini, românii sun' prezenţi masiv în unităţile bănăţene, în banderiile nobiliare, |fl alcătuirea gamizoanelor cetăţilor, precum şi în calitate de nobili- # urmare a acestor merite militare deosebite, numai în intervalul 1465, se cunosc peste şaptezeci de familii româneşti cneziale sau origine cnezială confirmate în stăpânirile lor, înobilate, scutite diferite obligaţii etc.

202

nună 1464-1465, regele Matia renunţă la o politică ofensivă faţă turci, dar ^ erijează în beneficiarul acţiunilor antiotomane * făşurate mai ales de Ţările Române. Astfel, un document florentin ^1479. reproducând ordinea de bătaie a armatelor puse teoretic *!, comanda regelui Ungariei şi îndreptate contra turcilor, dă ^atoarele date numerice despre proveniența etnică a luptătorilor: an Ungaria, 14.000 de oşteni; din Transilvania, 16.000 de secui, o 000 de români şi 10.000 de nobili şi oameni daţi de nobili; din Moldova 12.000 de călăreţi şi 20.000 de pedestraşi; din Ţara Românească, 8.000 de călăreţi şi 30.000 de pedestraşi14. Chiar dacă aceste numere trebuie luate cu precauţie, totuşi proporţiile sunt edificatoare, precum şi faptul că, în epocă, se consemna rolul hotărâtor al contribuţiei românibr: din 112.000 de luptători, Ungaria dădea 12,5%, iar Transilvania, Moldova şi Ţara Românească purtau greul. Din Transilvania, alături de românii consemnaţi ca atare (ca oameni liberi, cnezi în mare măsură), trebuie să-i adăugăm pe majoritatea celor 10.000 oameni daţi de nobili, deoarece iobăgimea era în mare parte românească şi, conform instrucţiunilor, iobagii maghiari rămâneau mai toţi la paza cetăţilor, nefiind trimişi pe câmpul de luptă. Pe fondul acestei masive participări a românilor la lupta antiotomană şi la politica de centralizare, ortodoxia s-a bucurat sub Matia de o anumită toleranţă: s-au luat măsuri pentru evitarea jignirilor la adresa „schismaticilor", s-a îngăduit funcţionarea unor episcopii ortodoxe (de ex. la Feleac), preoţii au fost scutiţi de unele obligaţii faţă de stat15 etc. De asemenea, mulţi români ajung în dregătorii importante de castelani, bani şi vicebani pe graniţa sudică, comiţi, comişi, notari ai curţii, curteni16 etc. Pe de altă parte, în

afara unor cariere individuale de excepţie, în epoca lui lancu şi a fiului său Matia, românii din Transilvania, deşi nu primesc permisiunea de a forma o universitas, adică o comunitate globală după modelul acelor Wones, obţin, ca urmare a eforturilor lor (merite militare, cereri, P'ângeri, solii etc), recunoaşterea sau confirmarea unor vechi libertăţi *fo formă de privilegii zonale, pe districte sau grupuri de districte (de ^ vechi formaţiuni politice româneşti)17.

s-a văzut, toate etniile Transilvaniei şi-au adus contribuţia la ţării şi a civilizaţiei europene în veacul eroic al rezistenţei

203

;■'/("

rt

antiotomane. Dintre toţi, românii l-au dat însă pe cel mai căpitan al acestei lupte până pe la jumătatea veacului XV -Hunedoara, care a dat Ungariei pe unul dintre cei mai importanţi din toate timpurile - Matia Corvinul. Ambasadorul Sebastiano Baduario, pe la 1475-1476, scriind despre românii Transilvania, spune: „Sunt lăudaţi mai presus decât toţi meritele contra turcilor; ei fac parte din neamul serenisimului reql [Matia Corvinul] şi au luptat întotdeauna şi alături de părintele său [lancu de Hunedoara] şi alături de maiestatea sa"18 După moartealui lancu de Hunedoara, efortul rezistenţei antiotomane a trecut asup^ Ţării Româneşti (sub Vlad Ţepeş), dar mai ales asupra Moldovei lui Ştefan cel Mare - un nou Athleta Christr, care a concentrat forţele celor trei ţări române.

5.2.Târguri şi oraşe în Transilvania medievală

Evul mediu a fost prin excelenţă o epocă de efervescenţă rurală. Unit istorici consideră chiar oraşul o excepţie de la lumea feudală, deoarece organizarea temeinică a vieţii urbane, mai ales dacă aceasta este emancipată de tutela stăpânului, subminează încet societatea de seniori, vasali şi şerbi.

„Oraşe-cetăţi", adevărate centre politico-militare au existat în Transilvania încă din perioada statelor incipiente româno-slave, deşi ele sunt departe de realitatea vieţii urbane propriu-zise, aşa cum se înfăţişa ea în apusul Europei. Ele sunt numite castra în izvoarele scrise, dar unele, destul de mari şi importante, sunt cunoscute doar pe cale arheologică. Pe măsura cuceririi maghiare, prin noua organizare administrativă a teritoriului, multe din vechile cetăţi devin centre de comitat şi se dezvoltă. Dar o viaţă urbană activă, pe foi™u cetei existente latent, se înfiripă mai clar odată cu venirea colonişti10 apuseni, predominant germani19. Până la jumătatea secolului XI ■ sunt pomenite drept cMtates sau castra Braşovul, Sibiul, Orade ■ Alba lulia, Clujul, Rodna, Bistriţa. Mare parte a tor au fost distruse ^ tătari. A fost nevoie apoi de mari eforturi şi de timp îndelungat pe11

204

oraşelor şi revigorarea vieţii urbane. Oraşele şi târgurile, pe rerdfârşitul secolului XIII, încep iar să concentreze interesul celor din 13 s une|e vor fi cu precădere centre miniere, meşteşugăreşti şi !ur .ercjale, altele mai ales centre politico-administrative sau ^cericeşti, atte'e vor avea $' un ro' miWar de seamă

etc. în '" rcetarea istoriei oraşelor transilvănene în evul mediu, trebuie să se â seamă de faptul că ele aveau formal statut diferit, după aşezarea L în comitate, pe pământul săsesc sau secuiesc, ori în părţile vestice, care depindeau administrativ de Ungaria propriu-zisă. Oraşele importante din Transilvania vor obţine libertate teritorială, autonomie administrativă, juridică şi chiar bisericească, precum şi privilegii economice. în veacul XIV, se afirmă cu precădere Rodna (minele de argint şi de aur), Sibiu (centru administrativ săsesc), Alba lulia (oraş episcopal), Braşov, Bistriţa, Turda (centre economice), dar şi altele, ca Cluj, Sighişoara, Dej, Orăştie, Oradea, Arad, Baia de Arieş, Baia Mare, Baia Sprie, Satu Mare, Timişoara, Cenad etc. Odată cu ridicarea la rangul de oraşe şi târguri a unor aşezări, sporeşte numărul meşteşugaribr şi negustorilor şi se organizează chiar bresle. Structura socială a oraşelor era variată şi se transforma continuu. Patriciatul deţinea, de obicei, puterea politico-administrativă şi economică şi, din veacul XV, era reprezentat şi în adunările ţării. Urmau meşteşugarii şi negustorii care aveau o oarecare stare; iar apoi plebea, formată mai ales din calfe şi ucenici, persoane fără avere, cu o situaţie precară. Oraşele cuprindeau însă o lume foarte variată, de la preoţi, profesori, scribi sau dieci până la medici, chirurgi Şi jurişti. Cu toţii erau sau ar fi trebuit să fie oameni liberi din punct de vedere juridic.

Oraşele din Transilvania nu reuşesc să ajungă la o auto-^ministrare adevărată, adică să aibă dreptul de comună, cum s-a mtamplat în apusul Europei. Administraţia oraşului era împărţită între 'sprezentanţii comunităţii urbane respective şi reprezentanţii puterii sau ai episcopului (în cazul reşedinţelor episcopale). în oraşelor se găsea un jude şi 12 juraţi care împreună cu şi oamenii cu avere {seniores et homines possessionati) ^geau judele. Mai târziu se alege şi un consiliu lărgit, format din 100 e bărbaţi {centumviri), ca reprezentanţi ai vechiului şi noului patriciat.

205

în secolele XIV şi XV, cele mai importante oraşe au fost oraşe libere regeşti (Cluj, Braşov, Sibiu, Bistriţa, Timişoara et^ având importante privilegii instituţionale şi economice. în secolul xv oraşele din sudul şi estul Transilvaniei primesc dreptul de derW care alături de dreptul de vamă aducea importante ver% locuitorilor. Aceste oraşe controlau comerţul Transilvaniei cu Ţâra Românească şi Moldova şi se bucurau de largi privilegii acordate de domnii de la sud şi est de Carpaţi. Ele se aflau situate de-a lungul marilor drumuri comerciale care legau apusul şi centrul Europei cu gurile Dunării şi Marea Neagră sau nordul continentului cu lumea mediteraneană şi adriatică.

Cu timpul, o parte din oraşele Transilvaniei s-au înconjurat cu ziduri de apărare, mai ales după ce incursiunile străine (otomane, cu precădere) devin tot mai dese şi după ce oraşul ajunge un punct de atracţie pentru lumea de condiţie servilă din jur. Curând însă, oraşul dintre ziduri {intra muros) devine neîncăpător, iar populaţia din afara acestor ziduri, mai veche sau mai nouă, alcătuieşte adevărate cartiere (extra muros) sau chiar aşezări urbane distincte.

Pentru locuitorii de condiţie modestă (mai ales români) şi de credinţă ortodoxă oraşele au fost cel mai adesea citadele de nepătruns. în jurul măritor oraşe, populaţia românească şi-a continuat viaţa în vechile aşezări, devenite cartiere sau chiar „oraşe paralele", cu organizare proprie. De pildă, Braşovul românesc (Şcheiul) şi-a desfăşurat viaţa distinctă (economică, social-politică, religioasă, culturală) şi după înălţarea zidurilor oraşului săsesc (Kronstadt), având, desigur, anumite raporturi cu acesta. Totuşi, unele târguri mai ales, din zonele rămase compact româneşti, au păstrat o populate românească numeroasă, dacă nu majoritară (ex. Haţeg. Caransebeş, Orâştie, Lugoj, Făgăraş). Caransebeşul era populat oe

ăi u^

nobili români şi de oameni de rând români, iar unele străzi pu^ nume româneşti. La Orăştie, locuită de români, saşi şi maghiar ' secolul XV, au fost aleşi şi juzi români.

Unele oraşe mari, beneficiind de danii regale, se înstăpâ°® asupra unor sate din jur, pe care te aservesc în manieră fe care le sporesc prosperitatea. Aşa de pildă, după 1500, stăpânea 9 sate, Sibiul 18, Braşovul şi Bistriţa câte 13. în jur de

206

I maj populat oraş era Braşovul, numit „emporiul întregii îjwisilvanii" şi fiind placa turnantă a comerţului dintre cele trei ţări ane- £| avea în jur de 10.000 locuitori. Urmau Sibiul şi Clujul, cu Ue 8 000, apoi Oradea şi Timişoara, cu câte 5.000, Sighişoara şi ^striţa, cu câte 3.000-4.000 locuitori20.

până la jumătatea secolului XIV, mai toate oraşele din Ungaria, jjgci şi cele din Transilvania, erau predominant germane, datorită valului de „oaspeţi" urbani veniţi dinspre Apus. în veacurile XV şi XVI creşte importanţa elementului maghiar în unele oraşe, mai ales în cele din afara „pământului crăiesc", proces încurajat de oficialitate. De aceea, în aceste oraşe, patriciatul săsesc ajuns minoritar trebuie să cedeze puterea, uneori prin luptă, noului patriciat maghiar, cum s-a întâmplat în secolul XVI la Cluj. Românii rămân, în general, cu un statut periferic în raport cu viaţa urbană, care le era aproape inaccesibilă, datorită monopolului puterii deţinut în întreaga societate de cele trei naţiuni politice.

5.3. Viaţa religioasă în Transilvania medievală

Existenţa episcopiilor răsăritene în cadrul primelor formaţiuni politice din secolele IX-X nu este atestată în mod direct, deşi ducele Menumorut din Crişana îl pomeneşte pe „stăpânul" său, împăratul de kConstantinopol. Or, raporturile politice (de vasalitate) le presupun şi Pe cele bisericeşti. Trei cronicari bizantini (Skylitzes, Kedrenos şi Zonaras), în secolele XI-XII şi un text slavon menţionează aducerea fe la Constantinopol în Transilvania-Ungaria, pe la 950, a episcopului Herotheus, cu centrul probabil la Alba lulia21. O atestare mai lămurită Wvind existenţa unei eparhii ortodoxe româneşti datează de la 1011, ^d Tibiscum (Timiş, azi Jupa) din Banat este numit cetate 'P'scopală, dependentă de

arhiepiscopia de Ohrida. Centrul Nscopal Timiş şi-a încetat activitatea în prima parte a secolului XIII, D? „ 'în unT*a presiunilor episcopiei catolice de la Cenad22. Dar în ^ ^ seco'u'ui XIII, c"171 s"a văzut, o episcopie ortodoxă funcţiona în Crişana, „în ţara fiilor cnezului Bâlea". în

207

locul ei, arhiepiscopul de Kalocsa, cu acordul papei, voia să înfiime o episcopie catolică23. Contemporane cu episcopia din zona Crişa*6 erau episcopiile ortodoxe de la graniţa sud-estică a Transilvaniei, % regiunea exterioară a Carpaţilor de Curbură, episcopii ale ^ „numeroase popoare numite români", care nu permiteau funcţionarea episcopiei catolice a „Cumaniei" şi atrăgeau la ortodoxie pe Unf locuitori din Ungaria (în 1234)24.

Cucerirea Transilvaniei de către maghiari şi apoi colonizarea şi aşezarea unor noi populaţii aici au condus cu timpul la organizarea temeinică a bisericii catolice. în plus, după creştinarea ungurilor in preajma anului 1000 şi după înăbuşirea marilor revolte anticreştine şi anticatolice din Ungaria secolului XI (când trei episcopi şi numeroşi preoţi au fost omorâţi şi multe biserici distruse), statul arpadian şi-a luat în serios „misiunea" de regat apostolic, cu scopul extinderii sale teritoriale. Din acest punct de vedere, inamicii regatului erau păgânii, „schismaticii" (ortodocşii) şi „ereticii" , care trebuiau cu orice preţ convertiţi la catolicism. E drept că sub Arpadieni, cu unele excepţii, această acţiune a fost destul de laxă. Episcopiile catolice s-au organizat pe măsura cuceririi dinspre vest spre est: prima a fost la Morisena (Cenad), pe locul unei mănăstiri ortodoxe, în 1030, a doua a fost ia Oradea, la sfârşitul secolului XI; a treia a fost a Transilvaniei propriu-zise, cu centrul la Alba lulia, creată probabil tot la sfârşitul sec. XI, deşi cel dintâi episcop cunoscut este consemnat abia la 111125. Saşilor li s-a organizat o prepozitură, cu sediul la Sibiu, supusă iniţial direct papei, iar din 1224 arhiepiscopului de Strigoniu (Esztergom)26. Continuîndu-şi opera de cucerire politico-militară Şi spirituală, regatul ungar (uneori şi cel pobn) a creat episcopii catolice şi în afara arcului carpatic: amintita episcopie a Cumaniei (la 1227, dispărută în 1241 şi refăcută vremelnic la 1279 sub numele de episcopia Milcoviei), care fiinţa, de fapt, cum se ştie, între roma11; episcopiile de la Şiret şi Baia în Moldova şi cele de la Argeş $ Severin în Ţara Românească, toate create după 1370. Unele au 'oS cu existenţă efemeră, din cauza lipsei credincioşilor şi a suprapun peste jurisdicţia episcopiilor ortodoxe. Biserica catolica Transitvania era puternică şi prin întinsele domenii pe ^^ deţineau episcopiile şi, în mai mică măsură, mănăstirile. InsW

208

riceşti aveau un rol important în viaţa cotidiană a locuitorilor. Aşa de pildă, capitlurile de pe lângă episcopii şi conventurile de pe e-"aâ mănăstiri, care funcţionau şi ca locuri de adeverire, ^^ntificând acte şi controlând punerea în stăpânirea moşiilor a

titularilor2.

Credinţa ortodoxă, proprie majorităţii românilor şi slavilor din Dnqaria, nu a

fost de la început prigonită în această ţară, care a -jcilat ea însăşi o vreme între Roma şi Constantinopol. Un anumit misionarism catolic" mai fervent şi intolerant începe numai în secolul XIII, după cruciada a IV-a (1204). Dar şi acest efort s-a desfăşurat până la urmă în chip inegal şi cu intermitenţe. Totuşi, luarea Constantinopolului în mâini „latine" a fost prilejul unei intransigenţe catofice fără precedent: „schismaticii" rebeli şi nesupuşi trebuiau „daţi spre jaf şi pradă", ca şi ereticii, deposedaţi de bunuri şi de privilegii28. Această politică a creat un precedent grav, revigorat în secolul XIV, prin politica lui Ludovic l faţă de români.

Un instrument al prozelitismului după 1204 trebuiau să fie cavalerii teutoni, un altul episcopia zisă a Cumaniei (deşi acolo reacţia este inversă, deoarece românii îi atrag la ortodoxie pe catolici). Invazia tătară a dat o puternică lovitură politicii papale în această regiune, dar conciliul Lyon I (1245) a organizat apărarea faţă de un nou asalt mongol şi a stabilit politica de atragere a noilor păgâni la catolicism. Cavalerii ioaniţi trebuiau să fie şi ei un mijloc de îndeplinire a acestor masuri. Totuşi, confruntat cu probleme grave, regatul Ungariei a scăzut presiunea confesională în a doua parte a secolului XIII. Acest lucru se vede mai ales sub domnia lui Ladislau Cumanul. Papalitatea intervine energic în mai multe rânduri, mai ales după conciliul Lyon II 0274), care decisese unirea Bisericii răsăritene cu Roma. Papa a trimis chiar un legat apostolic în Ungaria, anume pe Filip, episcop de Ferrno, în 1279, pentru a impune ordinea catolică în regat. Pe acest un conciliu de la Buda din 1279 scotea în afara legii a răsăriteană, interzicea preoţilor „schismatici" să mai >ca, oprea construirea bisericilor sau capelelor ortodoxe de sau de zid, iar pe credincioşi îi împiedica să mai participe la ^^onii divine răsăritene şi să mai intre în astfel de lăcaşuri de • în 1279, regele Ladislau depune jurământ (cum făcuse şi Bela

209

jn

IV în 1235) că îi va prinde şi alunga pe eretici din Ungaria30, asemenea interdicţii şi jurăminte nu s-au respectat, dar o anumv atmosferă de discriminare la adresa ortodocşilor a persistat. pe ? altă parte, în comparaţie cu prozelitismul catolic din vremea dinastj6 de Anjou, mai ales de sub Ludovic I (1342-1382), epoca arpadiarr' chiar şi după 1204, apare tolerantă. Mijloacele din a doua parte secolului XIV sunt dintre cele mai variate: persuasiunea prin preoţj <, călugări, construirea de biserici catolice impresionante, scutirea d dijme a celor convertiţi, ameninţări, interzicerea serviciului divin „schismatic", închiderea bisericilor, prinderea preoţibr şi a soţiilor ior confiscarea bunurilor, oprirea accesului la nobilitate a feudalilor ortodocşi, pornirea de adevărate războaie, mai ales contra ortodocşilor extracarpatici, expulzări, condamnări aspre etc. Măsurile luate de Ludovic I, mai ales cele din Transilvania şi Banat din 1366, merg pe această linie dură, cum s-a văzut. Cel mai de seamă efort de a impune catolicismul în regiunile din nordul Peninsulei Balcanice, de ia nord de Dunăre

şi din părţile sud-estice ale Regatului Ungar s-a desfăşurat mai ales după cucerirea Vidinului de către oştite lui Ludovic I în 1365. Ordinul franciscan, prin vicariatul Bosniei, are acum cel mai important rol în smulgerea populaţiei ortodoxe de la credinţa sa31. Vicarul Bosniei, Bartolomeu de Alvema, colaborator al lui Ludovic I, pretinde stârpirea totală a „schismei", chiar prin „sabie şi război", implicând viguros în acţiune „braţul temporal". De aceea, principii laici şi seniorii pământului trebuiau să participe la anihilarea clerului local ortodox şi la convertirea oamenilor de rând. Bartolomeu de Alvema apreciază în scrierile sale, cam la 1379-1380, ce avantaje ar avea pentru regatul Ungariei convertirea ortodocşilor: 1) „^ marea trăinicie a regatului la aceste hotare şi mai marea credinţă a acestui neam faţă de rege şi domnii săi, căci niciodată nu vor puteai1 credincioşi domnitor lor cei care sunt necredincioşi... prin credinţa străină pe care o împărtăşesc"; 2) „multe rele... vor înceta, pe && acum ei le comit inconştient împotriva creştinilor [catolicM împreună cu cei din afara regatului, de o limbă şi credinţăj^ dânşii"32. Vicarul Bosniei gândeşte ca un versat om politic, deoare# el vede în catolicizarea românilor şi a altor ortodocşi din w sporirea coeziunii lumii feudale: seniorii catolici ar putea stăpâni _ bine pe supuşii lor români, dacă şi ei ar fi catolici; în al doilea #

supuşi ortodocşi, odată convertiţi, ar fi rupţi de marea masă a jlui lor, cu care sunt solidari contra Ungariei. în cazul nostru r -ia'- era vorba despre frângerea solidarităţii de limbă şi de Spdinţă dintre românii din Transilvania şi cei din statele româneşti cr,ependente. De altfel, cum s-a văzut, regele Ludovic I nu trebuia inpvins prea mult în acest sens deoarece, încă din 1366, luase sernenea măsuri contra românilor. Mai important este de ştiut ce s-a ealizat din tot acest efort prozelit. Există zvonul consemnat în epocă - numai într-un an (cea. 1380) ar fi fost convertiţi forţat în Ungaria vreo 400000 de „schismatici"33. Este evident un număr exagerat -ace, chiar redus de zece ori, pare prea mare. Că opera de convertire printre români mergea foarte greu o ştim dintr-o scrisoare a papei Grigore XI, din 1374, în care se spune că „mulţimea naţiunii românilor" care „trăiau la hotarele regatului Ungariei, spre tătari" nu acceptă catolicismul, deoarece „nu sunt mulţumiţi cu slujba preoţilor unguri şi cer un ierarh superior cunoscător al limbii române" (qui Inguam diete nationis scire asseriturf*. Pe bună dreptate, s-a apreciat că apariţia limbii ca argument al opoziţiei românilor faţă de efortul de convertire era un puternic indiciu al intrării în scenă a napuniişi în istoria românilor35. Românii au sesizat că trecerea la catolicism prin intermediul Ungariei era mai ales un act politic care ducea la pierderea propriei identităţi şi s-au arătat reticenţi la convertire36. De altfel, întreg regatul Ungariei, în ciuda uriaşelor eforturi ale Angevinilor, a rămas într-o situaţie precară în privinţa progreselor catolicismului. Antonio Bonfini, umanist italian la curtea regelui Matia Corvinul, făcând elogiul lui Ludovic I, îl laudă peste măsură pe acesta pentru zelul lui „misionar". După ce înşiră acţiunile Prozelite ale lui Ludovic - de la alungarea evreilor din ţară până la reconvertirea

cumanilor trăitori în Pannonia - autorul face o apreciere globală a rezultatelor de la sfârşitul domniei(1382): „După Părerea tuturor, credinţa în Ungaria era atât de mult lărgită şi până lntr-atâta sporită, încât mai mult de a treia parte a regatului era Pwunsă de obiceiul cel sfânt"37. Cu alte cuvinte, în jurul anului 1380, 0 faime din populapa cuprinsă în regatul Ungariei era catolică, şi ^asta după un efort prozelit cum nu se mai văzuse anterior; de /^a, proporţia de o treime catolici era socotită o mare realizare, Pentru care Ludovic cel Mare era ridicat în slăvi. în Transilvania,

211

proporţia catolicilor trebuie să fi fost mai mică decât media treime valabilă pentru întregul regat. De altfel, încă din Transilvania (alături de Bosnia şi de Slavonia) era apreciată de ca o provincie cu mulţi „eretici", împotriva cărora trebuia „cruciada"38. De aici se vede şi ponderea covârşitoare a ni ortodocşi în Transilvania: dacă ungurii, saşii şi secuii, recte catolicii erau o treime sau sub o treime, celelalte două treimi nu puteau fi acoperite decât de românii ortodocşi, ponderea altor populaţii %m neglijabilă statistic.

în ciuda atitudinii papalităţii, care s-a nuanţat cu vremea, evoluîrxj de la ideea de convertire spre cea de unire (adică acceptarea de către ortodocşi doar a unor puncte care să marcheze apropierea de Roma), acţiunile prozelite au continuat în Transilvania, cu intermitenţe, dar fără rezultate spectaculare. Sigismund de Luxemburg, la 1428, reia, cel puţin teoretic - pentru districtele Sebeş (Caransebeş), Mehadia şi Haţeg - măsurile preconizate de Ludovic I (numai catolicii pot deţine moşii; stăpânii de pământ nu puteau avea în satele lor alţi preoţi decât catolici; era interzisă căsătoria între ortodocşi şi catolici; cei care treceau la ortodoxie îşi pierdeau bunurile; copiii catolicilor nu puteau fi botezaţi de preoţi ortodocşi etc.)39, dar fără prea mare convingere, deoarece ameninţarea otomană presupunea unirea forţelor creştine, iar graniţa sudică a Ungariei era apărată în primul rând de ortodocşi.

în ciuda persecutării sale, în secolele XIV-XVI, biserica ortodoxă din Transilvania s-a dezvoltat necontenit. Nu se cunoaşte numărul exact al protopopiatelor româneşti, dar se ştie că ele erau răspândite peste tot, din Crişana până în ţara Haţegului şi din Banat în Maramureş. Ierarhia superioară a fost însă mult stânjenită în evoMia sa de oficialităţile unei ţări cu „misiune apostolică". De aceea, episcopiile şi arhiepiscopiile ortodoxe din Transilvania îşi desfăşura11 cu greu activitatea, chiar dacă jurisdicţia mitropoliilor din Tara Românească şi Moldova se extindea şi peste Carpaţi. De np^ mitropolia Severinului, creată pe la 1370, avea sub oblăduire Banatul, iar mitropolitul Antim de la Argeş se intitula la 1401 „exa toată Ţara Ungurească şi al Plaiurilor" (adică al Transilvaniei $' părţilor vestice). La 1376, este pomenit în Transilvania isw

212

în 1391, mănăstirea din Perii Maramureşului a familiei G ^gştjior este ridicată la rangul de stavropighie (depindea direct atriarhia ecumenică de la

Constantinopol), iar stareţul său primea ţjj episcopale pentru Maramureş, Bereg, Ugocea, Sătmar, Crişanei şi nordul Transilvaniei propriu-zise. Pe la jumătatea XV, în ciuda activităţii prozelite a inchizitorilor lacob de Larc Ş' loan CaPistran°. acţiona în Transilvania loan de Capha, re se considera drept episcop al tuturor ortodocşilor de aici. El a st P"ns> ^us ^n ^ana*> în°his şi obligat să se convertească la catolicism40-

Din a doua parte a secolului XV, în epoca lui Ştefan cel Mare, prin patronajul spiritual al Moldovei, va funcţiona în Transilvania episcopia ortodoxă a Feleacului şi, mai târziu, cea a Vadului. în secolul XV şi ulterior, izvoarele menţionează un număr de episcopi, arhiepiscopi şi mitropoliţi ortodocşi în Transilvania, în ciuda condiţiilor precare de existenţă a acestei biserici. Totuşi, până în secolul XVI inclusiv, sunt atestate în Transilvania şi părţile vestice sute de biserici şi mănăstiri ortodoxe, cu o viaţă religioasă intensă şi cu mare influenţă asupra credincioşilor. Numai în Ţara Haţegului, în sud-vestul Transilvaniei, se cunosc vreo 50 de biserici şi mănăstiri ortodoxe până spre 1600. Pentru români, în lipsa altor instituţii publice proprii -obligate să dispară sau să-şi restrângă muit activitatea - biserica ortodoxă a concentrat preocupările de viaţă naţională şi de viaţă cotidiană a comunităţilor. Ea a devenit o modalitate de existenţă în cadrele proprii, un fel specific de a aborda şi înţelege viaţa; de aceea, ortodoxia a fost numită „legea românească"41. Biserica ortodoxă nu a putut avea nici influenţa internaţională, nici forţa, nici puterea Materială a bisericii catolice, dar ea a reprezentat o instituţie cu valoare de simbol pentru români în evul mediu.

5.4. Cultură şi societate în secolele XH-XVl

Cultura medievală a evoluat adesea în forme paralele, în acord cu Gurile sociale şi socio-profesionale care o practicau. Cuprinzând

213

ansamblul manifestărilor spirituale, cultura se validează perrt posteritate prin creaţiile şi prin instituţiile care o reprezintă. Ea ref|ecr realitatea medievală recreată în acord cu sensibilitatea, talentiii concentrarea, inteligenţa autorilor. Evul mediu nu a cultivat incjjv-' dualitatea, personalitatea, de aceea, chiar şi creaţiile culte apa adesea anonime; numai Dumnezeu, creatorul suprem, era demn de a fi scos în evidenţă.

Despre creaţia populară a epocii se ştie foarte puţin, deoarece fiind orală şi anonimă, ni s-a transmis în forme mediate, greu de fixat în timp. Este cert însă că lumea rurală şi cea urbană, dincolo de elite avea inerente preocupări spirituale. De exemplu, poezia populară românească (doine, balade, legende, colinde, strigături etc.) a conservat tradiţia versului latin, cu ritmul, rima şi măsura specifice, a perpetuat teme străvechi şi nume ca Troian, Ler sau colindă, ce amintesc de romanitatea orientală de la începutul mileniului I d. Hr.; biserica a vegheat cel mai adesea asupra acestei culturi impregnate cu motive creştine.

Cultura scrisă a fost cultura elitelor, deoarece scrisul, ca peste tot în acel timp, era un fenomen de excepţie, accesibil unor grupuri restrânse. în plus,

limbile de cultură erau altele decât cele vorbite, predominând în Transilvania latina şi slavona, înţelese doar de iniţiaţi. Transilvania era o arie de convergenţă a civilizaţiilor, fiind influenţată de marile curente culturale ale timpului, de expresie bizantină şi slavă, dinspre sud-est şi de expresie latină, dinspre apusul Europei. Interferenţele politice, etnice şi religioase se reflectă şi în cultură: românii, maghiarii, saşii şi secuii au trăit şi au creat pe acelaşi teritoriu, cu mijloace specifice, suferind influenţe reciproce. Totuşi, în linii mari, românii gravitau spre aria de cuttură bizantino-slavă şi utilizau ca limbă a creaţiei scrise slavona, ca şi elita românească de la sud şi est de Carpaţi; maghiarii, saşii şi secuii gravitau spre aria de cultură apuseană şi aveau ca limbă cultă latina.

La români, scrisul, deşi fenomen elitar, s-a manifestat neîntrerup -în ciuda vicisitudinilor, dovadă termenii „a scrie", „carte", „pană" @tc; moşteniţi în limba română din latină. Cronicarul Simon de Keza,' veacul XIII, spune, cum s-a văzut, că secuii, trăind împreuna

di»

iii în munţi, au învăţat de la aceştia din urmă „literele", fără să atte detalii. Deşi pentru daco-romani şi străromâni se cunosc inscripţii în limba latină pe teritoriul Transilvaniei, după """r ^perea legăturilor cu romanitatea apuseană şi după orientarea 11 re biserica Răsăritului, românii au utilizat slavona în scris. Astfel, în ■ '■> româneşti din Transilvania, s-au mai păstrat unele inscripţii din secolele XIV -XVI, cum sunt cele de la Streisângeorgiu, rrişcior, Leşnic, Strei, Râmeţi, Densuş, Râu de Mori, Ribiţa, Sântămărie Orlea, Zlatna sau Şcheii Braşovului42. Inscripţiile cuprind nume de sfinţi, de pictori, precum şi date şi nume despre ctitori şi familiile lor. începând cu secolele XII-XIII, scrisul slavon ajunge să fie utilizat în copierea unor texte necesare cultului divin, cărora li se adaugă culegeri de literatură bizantină, texte teologice şi filosofice, extrase din legiuiri bizantine, pravile şi chiar scrieri religioase apocrife. Ele circulau în toate ţările române. în Transilvania sunt cunoscute Octoih-u\ de la Caransebeş şi fragmentul de Evangheliar de la Râşnov. Mari centre ale scrisului slavon funcţionau la sud şi est de Carpaţi, dar şi în Transilvania, pe lângă biserici, mănăstiri şi episcopii. Aşa erau cele din Perii Maramureşului, din Şcheii Braşovului, de la Feleac, de la Prislop etc. Limba cultă a clasei feudale româneşti din Transilvania era, cum se vede, tot slavona, ca şi la sud şi est de Carpaţi; era limba utilizată în biserică, în inscripţii, în şcoli, în cultura laică. Pe verso-urile unor documente de danie în limba latină emise de autorităţile Transilvaniei pentru cnezii şi nobilii români de origine aiezială din Ţara Haţegului43 şi din Banat44 în secolele XV-XVl, s-au descoperit însemnări chirilice. Cu vremea, o parte a familiilor româneşti înnobilate şi catolicizate vor utiliza latina ca limbă cultă, *iindu-se obiceiului clasei feudale maghiare, în care trebuiau să se lntegreze, dacă voiau să-şi păstreze poziţia superioară în societate.

Cultura latină, promovată în Transilvania de români şi strămoşii va fi revigorată în noi condiţii după secolul XI, odată cu "^plantarea modelului

apusean de către cuceritorii maghiari şi de ^colonişti. Astfel, la Cenad, unde fiinţase înainte de cucerire o ire ortodoxă, episcopul Gerard creează un complex catolic cu pentru pregătirea preoţilor şi misionarilor (în 1030). Scrisul din Transilvania45 este în legătură cel medieval din întreaga

215

r'

Europă apuseană şi centrală, cu centrele universitare de la pari Bologna, Padova, Ferrara, Praga, Viena, Wittenberg, CracovS' Transilvănenii care vor frecventa aceste universităţi vor <jevg . purtătorii culturii latine în ţara lor de origine. Ei vor ajunge preoţi, ţjje sau scribi (litterati), jurişti, dascăli, călugări şi vor anima acele centr ale scrisului latin care erau mănăstirile, episcopiile (unele cu conventurile şi capitlurile lor) sau cancelariile instituţiilor laice, ^ care cea mai importantă era a voievodului Transilvaniei46. Scrisul iatin era folosit şi în cancelariile Ţării Româneşti şi Moldovei, unde erau „dieci de latinie" pentru corespondenţa cu lumea catolică. Multe şcoij catolice în Transilvania funcţionau pe lângă mănăstirile diferitelor ordine călugăreşti, mai ales în târguri şi oraşe: Cluj-Mănăştur, Alba lulta, Târgu Mureş, Hunedoara, Haţeg, Cluj etc. Din secolul XIV, ordinele călugăreşti catolice au început să se ocupe şi de educarea fetelor, la Cluj, Baia Mare, Alba lulia. Urmau şcolile capitulare, care, prin programa de învăţământ, profesori şi organizare, erau superioare celor mănăstireşti. Aceste şcoli au fost patronate de capitluri în diferite oraşe (Oradea, Sebeş, Arad, Baia Mare, Mediaş etc); în ele se predau disciplinele ciclului I (trivium), plus altele, după necesităţi. Şcolile săteşti, primare, sunt pomenite încă din secolul XIV, dar numărul lor creşte în secolul următor47.

în evul mediu, pe teritoriul Transilvaniei sau în legătură cu Transilvania, s-au elaborat o serie de lucrări din aria culturii latine. Aşa a fost Tratatul despre datinile, moravurile, modul de viaţă şi răutatea turc/br, alcătuit de un „captivus Septemcastrensis" (adică de un prizonier din Transilvania luat de otomani). Un alt exemplu este Chronicon Dubnicense, o lucrare istorică scrisă în preajma familiei voievodale maramureşene Dragfi (de origine românească), urmaşii Drăgoşeştilor care reveniseră din Moldova. Lucrarea exprima idealurile epocii lui Ştefan cel Mare şi aduce elogii copleşitoare1 personalităţi a monarhului român48.

Viaţa artistică medievală este reflectată mai ales în arhitectul pictura şi sculptura lăcaşurilor de cult49. Bisericile româneşti de p'at^ sau de zid păstrate până astăzi au fost ridicate în secolele XII-* ' uneori pe locui unor construcţii mai vechi, cele mai multe din le^V1 De aceea, multe din ele poartă pecetea arhitecturii tradiţionale *

216

Bisericile din lemn au continuat să fie construite de românii din •ilvania pe tot parcursul perioadei medievale şi modeme, pe de

, datorită mijloacelor materiale reduse, iar pe de alta ca urmare ii sau chiar interdicţiei venite din partea autorităţilor în vinţa arhitecturii ortodoxe de piatră sau de zid. Totuşi, în unele laiuni mai ferite, unde elita cnezială românească şi-a putut conserva arte din vechile libertăţi, s-au ridicat valoroase monumente de "atră. Acestea, pe fondul modelului bizantin, au preluat influenţe ale omanicului târziu şi ale goticului, îmbinându-le într-o sinteză originală. Reprezentative în acest sens sunt bisericile de la Densuş, Streisângeorgiu, Sântămărie Orlea, Strei, Gurasada, Crişcior, Ribiţa, Lupşa, Râu de Mori, Leşnic, Peşteana, Şcheii Braşovului etc. Cele maj multe dintre ele poartă pictură de inspiraţie bizantină, alcătuită în maniera întâlnită la sud şi răsărit de Carpaţi. Unele decoruri murale au păstrat până astăzi portretele sau imaginile ctitorilor cu macheta bisericii în mâini, ctitori înveşmântaţi la fel ca boierii şi domnii din Ţara Românească şi Moldova50. Multe din bisericile din Ţara Haţegului sunt ridicate în vechi aşezări romane, prin utilizarea materialelor provenite din construcţiile alinate ale antichităţii. în acelaşi fel au fost înălţate şi unele din cetăţile cneziale (cu tumuri-locuinţă) din zona Haţegului51. Spre exemplu, biserica din Densuş52, datând se pare din secolele XII- XIII, a fost ridicată pe ruinele unei construcţii din secolul IV d. Hr; are plan pătrat, cu naosul străpuns de un turn, sprijinit pe o boltă şi este dotată cu o adâncă absidă semicirculară; întreaga construcţie este acoperită cu plăci de piatră, iar majoritatea materialului său provine de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, capitala Daciei romane (situată în apropiere); pictura murală a monumentului datează din secolul XV.

In urma cuceririi Transilvaniei de către maghiari şi a venirii coloniştilor dinspre Apus, începând cu secolele XI-XIII, se înalţă în unete zone monumentale construcţii romanice, cum sunt catedrala catolica din Alba lulia, bisericile din Viscri, Cisnădioara, Ocna Sibiului, Qsnădie, Guşteriţa, Noul Săsesc, Herina, Homorod, Sântana de etc. sau cetăţile de la FekJioara, Cotţeşti, Câlnic, Deva. Este romanic târziu, cu ziduri masive, abside semicirculare, cu de sculptură şi de pictură53. Locul romanicului este luat de

stilul gotic, care pătrunde în Transilvania prin secolele XSII-XIV şj prelungeşte până dincolo de 1500. Cel mai vechi monument es.6 mănăstirea Cârţa, construită în secolul XIII, operă a unui şantiee cistercian. Mănăstirea, plasată într-un mediu românesc şi pe pământ „smuls de la români" (situată în vecinătatea unei mănăstiri ortodoxe), nu şi-a putut îndeplini rolul „misionar" şi a dispărut ţn secolul XV, însă a creat adevărată şcoală arhitectonică prin iradierea goticului (la Bartoiomeu-Braşov, Hălmeag, Prejmer, Drăuşeni, Bistriţa etc.)M. Monumente gotice se găsesc în aproape întreaga regiune de colonizare săsească (sau cu „oaspeţi" germani) din Transilvania (Sighişoara, Sibiu, Mediaş, Sebeş, Dej, Turda, Moşna, Biertan, Bistriţa etc), dar cele mai impresionante prin amploare sunt Biserica Neagră din Braşov şi biserica Sf. Mihail din Cluj, ridicate în secolele XIV-XV55. Arhitectura gotică a influenţat şi stilul românesc al unor monumente din Ţara Românească şi Moldova. în stil gotic, adaptat

specificului beai, a fost construită biserica episcopală ortodoxă românească din Feleac (lângă Cluj), atribuită iniţiativei lui Ştefan cel Mare şi terminată în 151656. Aici au fost copiate pentru nevoite cultului ortodox un liturghier şi un tetraevangheliar, ambele slavone. Singurul castel gotic păstrat este cel de la Hunedoara, al familiei lui lancu şi Matia, ridicat în secolul XV şi devenit o somptuoasă reşedinţă nobiliară, prevăzută cu săli de recepţie, capelă şi apartamente de locuit57.

Mai ales după marea invazie tătară, s-a dezvoltat în Transilvania arhitectura de piatră cu rol militar, de apărare, revigorată apoi după creşterea pericolului otoman. în sudul ţării, cu precădere în zona de colonizare săsească, s-au construit cetăţi ţărăneşti de refugiu, ® bisericile au fost înconjutate cu ziduri ca şi oraşele.

Renaşterea, umanismul şi Reforma au adus şi în cultura Transilvaniei un suflu nou, deşi penetraţia acestor idei novatoare s-produs relativ târziu. în Ţările Române, prima etapă a cult" umaniste s-a dezvoltat în secolele XV şi XVI, iar următoarea

!jLaţ

umaniste s-a dezvoltat în secolele XV şi XVI, iar următ secolul XVII. Ca şi în alte ţări europene, umanismul în Transitv!jLaţ s-a inspirat din moştenirea culturală a antichităţii şi a cu încrederea în viaţa, civilizaţia şi creaţia umană. Autorii culturale umaniste au continuat să scrie în latină, greacă sau s

218

t

treptat, din veacul XV începând şi mai cu seamă în veacul ifl Rf

gt0r, sub influenţa Reformei, au trecut la utilizarea limbilor ^ationale sau vernaculare. în secolele XV-XVI, ca urmare a " ^oftării vieţii urbane şi a promovării schimburilor culturale, merciale şi politice cu apusul Europei, creşte mobilitatea oamenilor

i a ideilor. Negustori, studenţi, soli, călugări, militari şi alţii ajung cu diferite prilejuri în Ţările Române, pe care le numesc, după moda arhaizantă a Renaşterii, Dacia1*, Ei află de la români că aceştia aveau conştiinţa latinităţii, că ştiau, vag şi mitic, despre descendenţa lor romană, că purtau cu mândrie numele de rumân sau român, ca marcă a acestei origini59. Umaniştii vor prefera chiar forma român, care sublinia şi mai clar filiaţia directă din termenul romanus. Ei vor fi surprinşi să constate uimitoarea asemănare a limbii române cu latina şi cu italiana. Antonio Bonfini este edificator în acest sens: „Românii se trag din romani, ceea ce mărturiseşte până în vremea de acum limba br, care, deşi se află în mijlocul unor neamuri barbare atât de felurite, nu a putut fi răpusă [...]. Deşi năvăliri barbare de tot felul s-au revărsat asupra provinciei Dacia şi asupra poporului roman şi asupra regiunii geţilor împreună cu Panonia, totuşi s-a văzut că n-au putut fi răpuse coloniile şi legiunile romane care se dezvoltaseră de curând, înecate de valul de barbari, ele totuşi mai exală limba romană şi, ca să nu o părăsească nicidecum, se împotrivesc cu atâta îndârjire, încât le vezi că

luptă nu atât pentru păstrarea neatinsă a vieţii cât a limbii"60. Enea Silvio Piccolomini (papa Pius II) spune despre români <ă „sunt un neam italic", care „are până acum un grai roman, deşi schimbat în mare parte şi abia putând fi înţeles de un om din Italia"; ilustrul umanist adaugă că lancu de Hunedoara „nu a sporit atât 9bria ungurilor cât a românilor din mijlocul cărora se născuse"61. Nicolae de Modrusa, colaborator al papei Pius II, a călătorit în Transilvania, unde l-a întâlnit pe umanistul loan Vitez, episcop de Oradea şi la curtea lui Matia Corvinul, unde l-a cunoscut pe Vlad ^răgolea, poreclit de inamici Ţepeş, fostul domn al Ţării Româneşti.

'a înregistrat afirmarea de către românii înşişi a originii lor romane: - Horrvâniî aduc ca argument al originii lor faptul că, deşi se folosesc ^ Hi Dn scris] de limba moesică, care e ilirică [slavonă], totuşi ei

°*esc din leagăn o limbă populară, care e latina, al cărei uz nu l-au ^asit deloc; şi când se întâlnesc cu străini cu care încearcă să intre

219

în vorbă, îi întreabă dacă nu ştiu să vorbească romana"62. usa cum se vede, face şi distincţia între limba cultă a românilor - slavOn' - şi limba vemaculară, pe care aceştia o vorbeau „din leagăn" româna. Renaşterea, sporind interesul pentru antichitate, penţn lumea romană, pentru clasicismul greco-roman, a adus în atenţia elitei savante europene şi pe români, ca „enclavă latină la porţjig Orientului", ca vorbitori ai latinei dunărene, evoluate de-a lungul veacurilor.

Centrele culturii umaniste din Transilvania s-au dezvoltat în secolul XV, la curţile episcopale de la Oradea şi Alba lulia, acolo unde tradiţiile culturii latine fuseseră mereu puternice şi unde au activat prelaţi şi preoţi cu solide cunoştinţe clasice. Lumea laică orăşenească, elita burguritor va fi capabilă de o asemenea receptare abia cu un secol mai târziu. La Oradea, se conturează preocupări teologice savante, dar şi istorice sau filosofice. Episcopul umanist loan Vitez (1408-1462) a înfiinţat aici o mare bibliotecă şi un observator astronomic. La Alba lulia se manifestă interes pentru colecţionarea inscripţiilor latine sau pentru imitarea modelelor literaturii antice. Sensibitizat, se pare, de umanistul român Filip More de Ciula (cea. 1470-1526), loan Mezerzius alcătuieşte o culegere de inscripţii latine din Dacia. Acelaşi Filip More era cunoscut pentru activitatea sa în cercurile occidentale, unde îl lăuda veneţianul Aldus Manutius, editorul operelor lui Erasmus63.

începând cu veacul XVI, sub influenţa Reformei, apar manifestări umaniste şi în mediul orăşenesc, mai ales la Braşov, Sibiu şi Mediaş. Spre deosebire de centrele umaniste de la curţile episcopale, aflate cu precădere sub influenţa italiană, centrele orăşeneşti au raportun mai strânse cu lumea germană. Un rol important în răspândirea ideilor umaniste l-au avut şcolile orăşeneşti, ca cele de la Braşo^j Sebeş, Cluj, Oradea, Bistriţa, Sibiu etc. La Cluj, în 1581, începe sa funcţioneze prima universitate de nivel european, condusă de iezuit, avându-l în frunte pe umanistul Antonio Possevino. Universitate avea trei facultăţi - teologică, filosofică şi juridică - şi putea acorda toate cele trei titluri obişnuite în

lumea academică de atun . baccalaureus, magister artium, doctor. Pe lângă şcoli, mănăst"1/? episcopii funcţionau biblioteci ca cele din Cluj-Mănăştur, Si

ca

220

J

, Şcheii Braşovului sau, cea mai valoroasă, Oradea. Scrisul şi jj penetrează mai adânc în societate, cuprind cercuri mai largi, 'teresate nu numai de cultură, ci şi de meşteşuguri, de negoţ, de "lato™, dar nu ajung fenomene de masă. Viaţa cotidiană începe să retindă şi trecerea la folosirea limbilor naţionale în scris, lucru care L petrece în secolele XV şi XVI. Textele în limbile germană, inagriiară şi română devin tot mai frecvente: pe la 1430, în Moldova ^re-j primise pe husiţi, se traduce Biblia în maghiară; ceva mai târziu se realizează în germană „Povestirea despre Dracula"; în acelaşi secol se traduc din slavonă în româneşte aşa-numitele texte rotacizante (Codicele Voroneţean, Psaltirea Şcheiană, Psaltirea Voroneţeană şi Psaltirea Hurmuzaki), fapt realizat, după ultimele cercetări, undeva în zona Hateg-Hunedoara-Banat, unde pulsa o societate românească prosperă şi bine organizată64. Evident, texte în imba română au putut apărea şi au apărut desigur şi în Maramureş (în jurul mănăstirilor din Peri şi leud) sau în regiunea Braşov-Făgăraş ■Sibiu, precum şi în alte locuri. Ulterior, în veacul XVI, sub influenţa Reformei, scrierile în limbile vemaculare devin tot mai numeroase.

Un rol important în societate îl va juca tiparul65, apărut în Ţara Românească în 1507-1508. Peste două decenii, începe să funcţioneze şi tiparul transilvan, la Sibiu, unde din 1528 se tipăresc primele cărţi în germană şi apoi în română. Astfel, Filip Moldoveanul sau Zugravul a tipărit în 1544 la Sibiu un Catehism românesc. Cea mai activă dintre tipografiile Transilvaniei a fost cea din Braşov, unde Prin strădania lui Johannes Honterus au ieşit 37 de cărţi în limbile ktină, greacă şi germană, între anii 1535-1549. Pe la mijlocul veacului XVI se înfiinţează o tiparniţă şi la Cluj, de către învăţatul sas Gaspar Hettai, care va tipări cărţi în limba maghiară. Mai târziu, dar în acelaşi veac, alte tipografii iau fiinţă la Oradea, Alba lulia, Abrud şi Orăştie. Braşovul a devenit în a doua jumătate a secolului XVI cel ^ai important centru cultural românesc, prin concentrarea de instituţii ^ te creaţii culturale destinate românilor din toate provinciile i: aici funcţiona o biserică aflată sub oblăduirea domnilor de

şi răsărit de Carpaţi, care i-au fost ctitori; exista pe lângă ă o şcoală în care învăţau tineri din toată Transilvania, spre a

dieci şi preoţi; erau apoi o bibliotecă şi o arhivă, o şcoală de

221

copişti şi de traducători, toate susţinute de o puternică şi ţnţ prinzătoare comunitate urbană de meşteşugari şi negust0 dezvoltată în paralel cu Braşovul săsesc, fn acest mediu - în ş'

dar şi în Cetate - a găsit diaconul Coresi, cărturar şi meşter tipograf cadrul favorabil pentru imprimarea cărţilor în limba română în a doua jumătate a

secolului XVI. Amintim dintre ele Tetraevangheliary Apostolul, Liturghierul, Psaltirea, Evanghelia cu învăţături etc, toate monumente de limbă veche românească. Unele dintre ele sunt influenţate de luteranism şi de calvinism. Opera culturală a diaconului Coresi şi a colaboratorilor săi ar fi fost imposibilă fără existenţa traducerilor mai vechi, făcute de preoţii şi dascălii din Şchei. Partea meterială a întreprinderii a fost suportată de domnii munteni, de autorităţile săseşti din Braşov şi de fruntaşii români din Şchei, grupaţi în jurul bisericii Sf. Nicolae. Limba acestor tipărituri, destinate întregului spaţiu românesc, este graiul din sudul Transilvaniei şi nordul Munteniei (zona Braşov-Sibiu-Câmpulung-Târgovişte) şi a stat la baza formării limbii române literare.

Renaşterea a promovat creaţia originală în toate domeniile şi a scos la lumină personalităţi remarcabile. Aşa a fost marele umanist Nicolaus Olahus (1493-1568)66, adică Nicolae Românul, descendent din dinastia Basarabilor şi născut la Sibiu, după ce tatăl său fusese silit să se refugieze în Transilvania. Olahus a avut un cursus honorum impresionant, ajungând şi el, ca şi lancu de Hunedoara anterior, la cele mai înalte demnităţi eclesiastice şi laice: a fost arhiepiscop primat al Ungariei şi regent al părţii din ţară ajunsă sub dominaţie habsburgică. A scris lucrări de istorie (‚Attila", „Hungaria', „Chronicon"), beletristică („Carmina"), corespondenţă („Epistolae)• „Hungaria" este însă o operă cu aspect complex, istoric, cultura" geografic, etnografic, operă din care o treime conţine referinţe la cele trei ţări române. în această lucrare şi în diplomele sale de înnobila^ emise de împăratul Germaniei, Olahus afirmă şi demonstrează originea latină a neamului său, continuitatea de locuire a românilor P^

aceste locuri şi glorifică faptele de arme ale măritor comai români (inclusiv ale rudelor sale, lancu de Hunedoara şi Corvinul), pentru apărarea civilizaţiei europene. Chiar şi după ajuns la cele mai înalte demnităţi, el a purtat mereu cu

‚ndan!>

222

le de Românul, ceea ce i-a atras o seamă de neplăceri, într-o m când sentimentele şi atitudinile etnice devin mai pregnante67, pi a fost în corespondenţă cu „principele umanismului" - Erasmus din ootterdam - şi a devenit un simbol pentru interferenţele culturale ropene. El este un nume preţuit atât în cultura română, cât şi în a maghiară şi în cea slovacă (în Slovacia, Olahus a pus bazele unui învăţământ de nivel european).

Un alt umanist de valoare a fost Johannes Honterus68, care a transformat Braşovul într-unui din cele mai importante centre ale umanismului orăşenesc (din mediul german). Honterus este, între altele, autorul unei geografii, o descriere a lumii. El a înscris pe harta sa, publicată în 1542, numele de Dada, suprapus peste aria celor trei ţări - Transilvania, Ţara Românească şi Moldova. A avut rolul fundamental în organizarea învăţământului umanist la Braşov şi în trecerea saşilor la lutheranism. A contribuit prin tipar la răspândirea Reformei şi a ideibr umaniste. Gaspar Heltai69, un sas din Cisnădie, s-a pus în slujba culturii maghiare, a renunţat la catolicism în favoarea calvinismului şi apoi a

unitarianismului şi a devenit un intelectual de elită al vremii sale. La Cluj, prin scrierile sale (între care se remarcă o cronică maghiară), prin tiparniţa sa şi prin moara de hârtie pe care o poseda, s-a dovedit un bun întreprinzător în chestiuni culturale şi în propagarea Reformei. Ei este editorul primei tipărituri româneşti cu litere latine (cunoscute până azi) - o culegere de cântece bisericeşti reformate, în vederea atragerii românilor la noua credinţă

Umaniştii acestei perioade au avut preferinţă pentru lucrările dorice, pentru temele istorice, uneori elaborate în versuri: Sebastian 'inodi scrie o „Cronică", Johann Lebel -„Cântec istoric despre cetatea Tâlmaciu", loan Sommer (venit în Transitvania după ce stătuse în Moldova) - „Elegiile despre sfârşitul lui Despot Vodă" şi „Viaţa lui acob Heraclide", Sebastian Schessaeus scrie epoeea „Ruinele ^, Szekely Istvân - „Cronica despre întâmplările mai ale lumii", Szeremi Gyorgy - „Pieirea regatului Ungariei" , etc.

223

Arta plastică abordează mcă vechi direcţii şi modele, impregnat de medievalism şi de tradiţie, continuă motivele gotice târzii (gotic,6, flamboyant), dar face loc şi unor timide inovaţii renascentiste7» Datorită activităţii patronate de Matia Corvinul, se realizează „logqi lui Matia", la castelul de la Hunedoara (după 1460) şi sarcofageu sculptate din catedrala de la Alba lulia. Elemente renascentiste apar la unele castele (Gilău, Gurghiu), la ancadramentele fostei mănăstiri dominicane din Cluj (1445-1500) şi la casa Altenberger din Sibiu în prima parte a secolului XVI, se construiesc palatele episcopale de la Oradea şi Alba lulia, precum şi cea mai importantă realizare a artei renascentiste din Transilvania - capela Lazo (1512), pe latura de nord a catedralei din Alba lulia (mic edificiu de inspiraţie lombardă, ornamentat cu motive biblice şi mitologice). De asemenea, s-au pictat în noul stil altarele unor biserici (Moşna, Cisnădie, Sighişoara, Braşov, Biertan etc.) şi s-a produs argintărie cu filigran şi smalţ („modo transilvano"), în centrele meşteşugăreşti de la Braşov, Sibiu, Cluj, Bistriţa. Case de oraş (casa argintarului din Bistriţa, casa Wolphard din Cluj, casa argintarilor din Sibiu) şi castele (Criş, Gherla, Vinţul de Jos) au adoptat în decoraţia porţilor şi a ferestrelor forme ale Renaşterii. Uneori, aceste forme au fost promovate direct de meşteri italieni, alteori de meşteri locali, influenţaţi de şcolile apusene.

Cultura secolelor XV şi XVI a marcat progrese deosebite ale spiritualităţii în această parte de Europă, sub semnul Renaşterii, umanismului şi Reformei. Cultura scrisă, prin trecerea la limbile naţionale, se deschide spre comunicarea mai accentuată cu societatea, iar tiparul lărgeşte sfera beneficiarilor actului cultural Reluarea contactelor cu antichitatea sporeşte preocupările popoarelor pentru căutarea originilor, pentru trecut şi valorile sale Uneori, apelul la origini se face în mod legendar, mitic sau fabulos, alteori în mod realist şi istoric. Astfel, în timp ce maghiarii vehiculează falsa „teorie" hunică, românii ajung să fie cunoscuţi în Apus ca urmaş1 ai romanilor, pe baza propriei conştiinţe a latinităţii tor, augmentate ş1 fortificate cu noi argumente descoperite de

umanişti. De aceea, Pnn existenţa acestei insule de latinitate în Carpaţi şi la Dunăre, vecW Dacie capătă un contur real, concretizat în profilul etno-spWu dominant al Transilvaniei, Ţării Româneşti şi Moldovei.

224

c 5. Voievodatul Transilvaniei în timpul crizei regatului Ungariei din prima jumătate a secolului XVI

în ciuda zdrobitoarei înfrângeri de la Belgrad (1456), Imperiul tornan nu a renunţat niciodată la planul său de înaintare spre Litrul Europei, iar prilejul s-a ivit odată cu domnia unuia dintre cei „^ de seamă sultani din întreaga istorie a turcilor - Suleyman Kanunî (Legislatorul), supranumit „cel Mare" (1520-1566). Pentru Înfăptuirea acestui plan, prima ţară care trebuia să cadă era Ungaria, ar demnitarii otomani ştiau bine că acest regat trecea printr-o criză acută. După guvernarea autoritară a regelui Matia (mort în 1490), rivalităţile interne reizbucnesc cu putere în vremea domniei lui Vladislav II (1490-1516), un instrument neputincios în mâna marii nobilimi. „Partida baronilor" uzurpă bunuri ale puterii centrale şi smulge mari privilegii regelui, stârnind nemulţumirea nobilimii mici şi mijlocii, marginalizată şi îndepărtată de la viaţa politică. în aceste împrejurări, turcii reiau invaziile în 1512-1513. Pentru stăvilirea acestor stări de fapt, la insistenţele arhiepiscopului primat al Ungariei, papa Leon X proclamă în 1514 chemarea la cruciada antiotomană, prorniţându-se ţăranilor participanţi eliberarea din iobăgie. „Mai degrabă sătui de viaţă, decât din dragoste pentru religie" (Paolo Gbvio), zeci de mii de ţărani, orăşeni şi mici nobili se adună la Buda, <te unde, în scurtă vreme, „cruciada" se transformă în război ţărănesc, în jacquerie, cu deosebirea că, acum, ţăranii aveau arme şi erau instruiţi de luptă71. Conduşi de un mic nobil secui, Dozsa Gyorgy (Gheorghe Doja), ei pornesc spre est, spre Transilvania, unde ţăranii dependenţi aveau situaţia cea mai grea. După unele succese, revolta ^te însă înfrântă în vara şi toamna anului 1514. Reprimarea a fost 9'oaznică: mii de ţărani au fost omorâţi şi mutilaţi, iar Dozsa a fost ^ unui crud supliciu public. Dieta a luat o serie de aspre măsuri, apoi de juristul Ştefan Werboczi în celebrul cod de legi ^re-i va purta numele („Tripartitul lui Weboczi"). Măsurile dietale şi nPartitul au agravat situaţia ţărănimii şi altor pături sărace ale . Creşteau toate obligaţiile ţărăneşti, iar robota ajungea la o

225

zi pe săptămână. Se introducea legarea de glie ţăranilor, care obligaţi la „totală şi perpetuă iobăgie" (mera et perpetua Tripartitul era un cod de legi discriminatoriu, de esenţă medievai bazat pe existenţa sau non-existenţa privilegiului. Cele mai grav' consecinţe ale acestei situaţii le-au suferit în timp românii, ^ făceau parte, în marea lor majoritate, din păturile sărace, ţărăneşti neprivilegiate. Voievozii şi cnezii români, supuşi de-acum r% domeniile nobilimii maghiare şi ale bisericii, erau acuzaţi penţ^ participare la revoltă şi pedepsiţi pentru aceasta. Nobilimea Maramureşului şi a altor comitate nordice, în majoritate românească dar de fapt o mică nobilime apropiată de statutul

economic ţărănesc era blamată că a ţinut partea ţăranilor în vremea răscoalei. Dar urmarea directă a unei asemenea politici a fost slăbirea forţei de rezistenţă a regatului ungar în faţa asalturilor otomane.

în 1521, ostile sultanului asediază şi cuceresc cetăţile Şabaţ şi Belgrad, deschizând calea de pătrundere spre Europa centrală. în 1526, Suleiman reia ofensiva contra Ungariei, într-un moment dificil, când ţara era sfâşiată de anarhie şi marcată de urmările tumultului ţărănesc. Noul rege Ludovic II (1516-1526) nu a primit sprijinul unei părţi a nobilimii, nici al lui loan Zapolya, voievodul Transilvaniei, ale cărui oşti se pare că deliberat nu s-au grăbit să ajungă la luptă. N-au mai putut fi folosiţi pentru apărare nici ţăranii, pe de o parte fiindcă nobilimea mare se temea de mobilizarea şi înarmarea lor, iar pe de altă parte fiindcă nici ei nu mai voiau să lupte, după represiunea pe care o suferiseră în 1514 şi 1515. Astfel, în mlaştinile de lângă Mohâcs, aproape de vărsarea Tisei în Dunăre, oastea ungară, câtă era, suferă o grea înfrângere în 1526, iar suveranul cade pe câmpul de luptă, alături de o parte a nobilimii fidele72. Acum se deschide problema succesiunii la tron şi a soartei ţării, în condiţiile în care nici statele din jur nu s-au grăbit să ajute Ungaria; unele chiar au sperat să poată pune mâna pe părţi din ea. înfrângerea de la Mohâcs a prilejuit o accentuare a confruntărilor politice şi militare între Impef111 Otoman şi Habsburgi, confruntări agravate în Transilvania °e rivalităţile grupărilor nobiliare, care se înfruntă cu forţe crescânde Pentru tronul rămas vacant al Ungariei, luptau loan Zapotya voievodul Transilvaniei şi Ferdinand de Habsburg. Primul ^

226

ronează ca rege la 10 noiembrie 1526 la Szekesfehervâr (Alba 'n H), iar al doilea este ales rege de magnaţii întruniţi în dieta de la (Pozsony) a 17 decembrie, în acelaşi an. între cei doi gp un îndelungat conflict, care va împărţi în două elita regatului, ' ntrenând şi unele puteri străine. Din tabăra lui Ferdinand, sprijinit de Austria, vor face parte, cu precădere marea nobilime sau aristocraţia [magnaţii, baronii, comiţii), înalţii prelaţi, fruntaşii populaţiei germane, Ljbiimea din comitatele nord-vestice etc, iar din gruparea zapolyană , nobilimea mică şi mijlocie şi o mare parte din autorităţile de la ,ăsărit de Tisa; această grupare înclina spre recunoaşterea suzeranităţii otomane şi spre raporturi bune cu Poarta73. Adesea însă, în timpul conflictului, opţiunile s-au schimbat, membrii unei grupări trecând în tabăra cealaltă, după cum le dictau interesele şi după cum se schimba raportul de forţe. Poziţia lui Zapolya părea consolidată după înfrângerea unei revolte ţărăneşti în Banat (condusă de Ivan Nenada, alias „Ţarul Negru") şi după legăturile stabilite cu Franţa şi Anglia, dar, înfrânt de ferdinandişti la Tokay, acesta trebuie să se refugieze în Polonia. Fără să primească ajutorul scontat, „regele" loan se recunoaşte vasal al sultanului şi revine în 1528 în Transilvania, sprijinit de beii turci din Serbia. în acelaşi timp, el a reluat tratativele cu domnul Moldovei, Petru Rareş74. Acesta, deşi înclinase anterior spre Ferdinand (care se vădise incapabil de a constitui o forţă eficientă

antiotomană), punând în balanţă interesele internaţionale de moment ale ţării sale, îl va sprijini pe protejatul sultanului. în schimb, i se garantau în Transilvania mai vechile domenii Ciceu şi Cetatea de Baltă (cu aproape 70 de sate), moştenite de la tatăl său (Ştefan cel Mare), dăruindu-i-se altele trei - Sstriţa, Rodna şi Unguraş - cu bogate mine de argint şi cu alte irT1Portante venituri. Ca urmare, la 22 iunie 1529, armatele româneşti venite de la est de Carpaţi înfrâng la Feldioara (Braşov) pe partizanii ™ Ferdinand, întărind poziţia celeilalte partide, în toamna aceluiaşi an> armatele turceşti îl silesc pe Ferdinand să părăsească Buda, Uncte se instalează, ca rege vasal Porţii, Zapolya. Dar starea de ltlstebilitate internă a continuat, dând prilejul unor noi amestecuri din exterior veneţianul Aloisio Gritti, venit în Transilvania drept comisar cu scopuri proprii de mărire, în urma unei purtări abuzive, prins şi ucis cu ajutorul armatei moldovene. Faptul i-a favorizat

227

lui Rareş o nouă apropiere de Habsburgi, care părea pentru Moldova şi pentru alianţa antiotomană (1535). în vremea acestor alianţe, armatele moldovene au cutreierat Transilvania văzând mulţimea de români răspândiţi peste tot, izvoare de epocă remarcă faptul că românii transilvăneni s-ar uni cu forţele lui Rareş fiindcă aveau cu toţii aceeaşi limbă. Prin urmare, în aceşti ani de frământări, s-a întărit solidaritatea etnică românească.

Dar, lipsit de o altă perspectivă, în 1538, Ferdinand ajunge la o înţelegere cu Zapoiya; se încheie astfel tratatul de la Oradea, prin care Transilvania rămânea lui Zapoiya, iar Ferdinand păstra vestul şi nord-vestul Ungariei, urmând ca la moartea celui dintâi, întregul regat să aparţină Habsburgului şi urmaşilor săi. Toate aceste aranjamente prohabsburgice, precum şi tenta antiotomană a tratatului de la Oradea l-au făcut pe Suleyman să intervină: în august-septembrie 1538 este pedepsit Petru Rareş, înlocuit din domnie cu un nepot a! său adus de turci; suzeranitatea otomană asupra Moldovei se accentuează. Zapoiya renunţă la orice rezistenţă şi oferă un tribut mărit sultanului din partea ţării sale, în condiţiile lipsei de ajutor din partea Imperiului Habsburgîc. în acei ani, tendinţa de organizare separată a Transilvaniei s-a accentuat, pe fondul regimului spoliator al lui Zapotya şi al anarhiei interne. Un exponent de seamă al acestei tendinţe a fost Ştefan Mailat75, un boier român înnobilat din ţara Făgăraşului, ajuns voievod al Transilvaniei (1534-1540), coleg de voievodat din 1539 cu Emeric Balassa. în 1540, cei doi au tratat cu sultanul şi, prin daruri şi bani, au obţinut, se pare, încuviinţarea de a transforma Transilvania într-un principat autonom. Mailat şi Balassa au început lupta pentru îndepărtarea partidei lui Zapoiya de Sa putere; în timpul acestor confruntări, Zapoiya a murit la Sebeş, în 1540 Moartea sa deschidea succesiunea la tronul Ungariei, succesiune care, conform tratatului de la Oradea, revenea lui Ferdinand. Numai că sultanul a răsturnat toate aceste planuri şi, la 29 august 1541, a ocupat Buda, capitala Ungariei. în acest fel, regatul independent a Ungariei, după o existenţă de peste 500 de ani, este şters de pe harta Europei. Fosta Ungarie este împărţită în trei:

partea centrala devine paşalâc turcesc, cu capitala la Buda, pentru aproape 150 & ani; comitatele din vestul şi nord-vestul ţării rămân sub stâpân'r

228

iar Transilvania voievodală, Banatul şi Partium un principat autonom sub suzeranitate otomană. Pentru oară, cele trei ţări române aveau, cu unele deosebiri de nuanţă, kş statut politic internaţional, aflându-se sub suzeranitatea 3fectivă a Porţii şi pâstrându-şi regimul de autonomie. Este momentul care orientarea Transilvaniei spre ţările române extracarpatice sporeşte, în deceniile premergătoare actului de unire înfăptuit de i Viteazul.

rima o 3tivă

în acelaşi timp, prima jumătate a secolului XVI a fost o perioadă a puternice frământări politico-militare, sociale, religioase, o perioadă de accentuare a sensibilităţilor etnice, într-o lume orientată tot mai mult spre epoca modernă. Naţiunile Transilvaniei - vechile grupuri privilegiate care luaseră aici locul stărilor - se definesc tot mai mult după criteriul etnic76. Naţiunea nobililor este tot mai des numită naţiunea maghiară, iar celelalte două naţiuni îşi accentuează particularismul etnic. Aceasta mai ales după ce, în lipsa unui stat independent numit Ungaria, o parte din marea nobilime se pretindea uneori continuatoarea tradiţiei politice maghiare, a statului chiar, care, pentru conştiinţa publică a naţiunii, era bine să fie menţinut şi sub formă artificială. Reforma religioasă subliniază şi ea distincţiile etnice, mai ales în cazul special al Transilvaniei77. Românii, oricum, deşi nerecunoscuţi oficial, se deosebeau şi anterior prin ortodoxie, încât, termeni ca ortodox sau schismatic erau sinonime cu român. Saşii vor trece acum în cvasitotalitate la lutheranism, noua confesiune devenind o marcă a etniei tor. Maghiarii vor deveni în mare parte calvini, în mai mică măsură unitarieni (antitrinitarieni), iar secuii vor 'amâne preponderent catolici. Dar chiar şi aşa, calvinismul a devenit * simbol pentru maghiarii din Transilvania, cu precădere ulterior, când principii maghiari ai ţării au fost calvini. în duda unor eforturi, Reforma n-a avut în timp un succes notabil printre români. Ea a feuşit să mai smulgă un lot din nobilimea de origine românească (mai a| in cea care se catolicizase) şi câteva comunităţi rurale care au prin a se maghiariza. Marea masă a românilor a păstrat în vechea credinţă şi, odată cu ea, specificul etnic. Reforma fi Putut fi ademenitoare, dar venea iarăşi prin intermediul străinilor, Precădere prin mijlocirea stăpânilor maghiari care vehiculaseră de

229

secole şi prozelitismul catolic. E drept că ea încuraja trecerea u folosirea în scris şi în biserică a limbilor naţionale, dar în bisericib protestante, locul românei era periferic, dacă nu aproape inexistent Mai era apoi şi opoziţia stărilor, mai mult intuită, dar prezentă, stă care priveau cu îngrijorare la masa majoritară românească care odată recunoscută ca bloc prin noua credinţă, ar fi modificat întreg echilibrul politic al ţării. Din punctul de vedere al stărilor, românii trebuiau atraşi, de pildă, la calvinism, dar ca indivizi izolaţi, nu ca entitate

etnică, spre a fi topiţi în masa majoritară a noii confesiuni. pe acest fond, discriminările la adresa românilor se accentuează, iar atitudinile etnice, anterior pasive, cresc în ampbare. fn timp ce Nicolaus Olahus îi laudă pe români ca descendenţi ai romanilor şj apărători ai Creştinătăţii78, unele documente oficiale şi mărturii private îi tratează ca locuitori de mâna a doua. De pildă, la 1523, Paul Thomory, arhiepiscop de Katocsa şi fost castelan de Făgăraş, recomandă autorităţilor din sudul Transilvaniei ca, în disputele dintre români şi saşi, să urmeze calea justiţiei, dar adaugă: „Atâta este doar că sasul trebuie să aibă întâietate faţă de român, cum era şi pe vremea noastră; altfel, ţara aceea ar ajunge curând la egalitate, dacă s-ar cumpăni cu aceeaşi măsură interesul catolicului cu al românuluf". Cu alte cuvinte, justiţia avea şi trebuia să aibă pentru români o altă dimensiune, spre a nu se ajunge la egalitate. Este perioada când unio trium nationum se întăreşte şi îşi pune mai bine în aplicare obiectivele. Dietele Transilvaniei iau tot mai multe hotărâri discriminatorii în raport cu românii. Exemple: „Românul să nu poată denunţa (extrăda) pe ungur sau pe sas, dar ungurul sau sasul să poată denunţa pe român" (regulamentul pentru executarea art. 28 al dietei din 1552); „Nici un ţăran maghiar nu poate fi acuzat doar cu trei martori, ci este necesară adevărata şi publica mărturie a şaPte oameni de încredere"; românul poate fi însă pedepsit prin pronunţarea a trei oameni de încredere (hotărâre dietală din 1554); „De asemenea, omul ţăran şi creştin poate fi ridicat prin jurământul a şapte creştini, românul prin jurământul a trei creştini, şapte roma™ trebuind să fie martori pentru un român" (art. 20 al dietei din 1555) Pe de altă parte, autorităţile maghiare ale Transilvaniei, dietele adresează repetate cereri Habsburgilor ca (dacă ar deveni stăpâni ai ţării) să nu admită în funcţii oficiale decât unguri şi nu străini, 'ar

230

;evodul să fie neapărat din rândul „naţiunii maghiare" (ex natione ^?'. Prin urmare, de la diplomele lui Ludovic I din 1366 până jumătatea secolului XVI, s-a urmat în linii mari aceeaşi Ljtică, de tratament mai dur aplicat românilor cuceriţi. De aceea, în Mentalul colectiv s-a întipărit discriminarea, care a dat naştere la titudini adecvate: de o parte acte de stăpâni, de alta acte de supuşi, -s|Ugi, de o parte orgoliu nemăsurat, de alta, umilinţă şi ascultare. £ drept că uneori românii ripostează, se apără, îşi reiau cu forţa bunuri răpite („se trezeşte în cugetul lor un anumit spirit al puterii lor (je altădată", spune Anton Verantius), dar sunt condamnaţi aspru şi catalogaţi drept hoţi şi răufăcători. Reforma pe cale de statornicire nu a adus nici o schimbare în bine în situaţia românilor; dimpotrivă, ea a adâncit discriminarea: vechii privilegiaţi, adică cei de confesiune catolică şi cei desprinşi dintre aceştia şi deveniţi acum calvini, lutherani sau unitarieni, adică circa o treime din populaţia Transilvaniei, au fost recunoscuţi pe mai departe drept privilegiaţi; restul, adică majoritatea românească ortodoxă, recte două treimi din populaţie au rămas în afara legii şi în afara sistemului puterii, fiindcă nu au fost incluşi între privilegiaţi prin hotărâri dietale, cum s-a întâmplat cu celelalte grupuri confesionale, fn plus, în urma

acestui statut vechi de secole şi precizat din nou în veacul XVI, românii ajung lipsiţi în general şi de putere economică, supuşi pe moşiile nobililor, încât cuvântul român este sinonim cu iobag. Eruditul Anton Verantius, în jur de 1550, sintetizează imaginea Transilvaniei la acea dată: ţara „este locuită de o triplă naţiune, secuii, ungurii, saşii; aş adăuga totuşi şi pe români, care, deşi îi ajung uşor la număr pe ceilalţi, totuşi nu au nici o libertate, nici o nobilime, nici un drept al lor, afară de un număr mic, locuind în districtul Haţeg, în care se crede că aJost capitala lui Decebal şi care, pe vremea lui loan de Hunedoara, *%inaş de acolo, au dobândit nobleţea, pentru că întotdeauna au 'uat parte neobosit la lupta împotriva turcilor. Ceilalţi sunt toţi oameni * rând, iobagi ai ungurilor, răspândiţi pretutindeni, prin toată ţara" şi ^când „o viaţă nenorocită"82. Aceasta era impresia generală pe care 0 oferea Transilvania pe la jumătatea secolului XVI, iar Verantius, de °"gine croato-maghiară, nu poate fi bănuit de simpatie faţă de OfT>âni. Era tabloul unei grave discriminări şi a unei mari nedreptăţi, ^* faţada „toleranţei", apare imaginea unui popor aflat în gravă

231

servitute faţă de altul (Verantius spune că românii erau „iobagi ai ungurilor").

Era deci firesc ca, în timp, să apară încercări din partea românilor de diminuare, dacă nu de eliminare, a discriminării, prin readucerea acestora la un statut real şi legal de demnitate, alături de ceilalţi locuitori ai ţării. Prima tentativă serioasă în acest sens va avea loc sub domnia lui Minai Viteazul, la cumpăna secolelor XVI şi XVII.

5.6. Transilvania în a doua jumătate a secolului XVI

După destrămarea Ungariei şi transformarea Transilvaniei în principat autonom, Habsburgii, interesaţi serios de poziţia strategică şi de avuţiile acestei din urmă provincii, şi-au reluat planurile de a o domina. Ferdinand de Austria - în urma unor ademenitoare promisiuni făcute lui Martinuzzi (episcop de Oradea şi apoi guvernator a! Transilvaniei) şi nobilimii - a determinat-o pe Isabella, văduva lui Zapolya, să accepte tratatul de la Gilău (29 decembrie 1541), prin care coroana regală, precum şi oraşe şi cetăţi din Ungaria şi Transilvania erau cedate Habsburgibr. Tratatul de la Gilău a constituit baza juridică pentru justificarea politicii habsburgice de anexare a Transilvaniei. Pentru moment, otomanii au împiedicat o asemenea evoluţie, transformând ţara în principat autonom (cvasiindependent) sub suzeranitatea sultanului83. Ca şi în cazul celorlalte două ţări române, relaţiile Transilvaniei cu Poarta erau reglementate prin tratate sau "cărţi de legământ", ce cuprindeau drepturi şi obligaţii reciproce84.

Principatul autonom cuprindea cele şapte comitate din fostul voievodat, scaunele săseşti şi secuieşti, districtele Făgăraş, Braşov ş1 Bistriţa, comitatele apusene din "Partium" (Maramureş, Satu Mrţ Crasna, Soinocul de Mijloc, Soinocul Exterior, Bihor, Zarand şi Banatul întreg şi unele comitate din Ungaria Superioară (Bere9' Ugocsa şi Szabolcs). Banatul va fi însă pierdut treptat, în ^

sale de către turci, începând cu 1552, când se creează lâcul de Timişoara.

în fruntea principatului Transilvaniei se afla principele, ales de dietă. în an" ocupaţiei temporare a Transilvaniei de către Habsburgi M551-1556), în fruntea ţării s-au aflat iarăşi doi voievozi. Dreptul dietei de a alege principele a fost legiferat de însăşi dieta şi recunoscut de sultan în mai multe rânduri. De exemplu, prin ahdname-u\ din 1566, Suleyman arată că "ţara va fi volnică şi liberă ja-şi aleagă principe pe cine va voi", Poarta urmând să-l confirme pe cel ales şi să-l investească cu insemnele puterii85. După alegerea de către dietă, se aducea la cunoştinţa sultnului numele celui ales, care putea fi confirmat sau nu; dacă se petrecea confirmarea, se trimiteau şi insemnele puterii: steagul, sceptrul, o sabie, o pălărie împodobită cu pene şi un cal cu întreg hamaşamentul. Această rânduială a fost însă încălcată în mai multe rânduri, în sensul că sultanul numea uneori pe principe înainte de a fi avut loc alegerea de către dietă. Aşa s-a întâmplat cu Ştefan Bâthory (1571-1583), deşi stările au salvat aparenţele, rugându-l pe trimisul împărătesc să nu facă public firmanul de numire a lui Bâthory, decât după "alegerea" sa de către adunare.

Principele Transilvaniei avea, teoretic, largi prerogative: hotăra în chestiuni de politică externă, declarând războiş şi încheind pace; numea sau aproba numirea celor trimişi în misiuni diplomatice; primea solii străini; era comandantul oştirii; era judecătorul suprem; avea autoritate în probleme religioase etc. Amestecul Porţii era mai vădit în afaceri de politică externă, sultanul trebuind să respecte autonomia ţării, atâta vreme cât obligaţiile erau respectate. Principele conducea ţara ajutat de consiliul său, al cărui număr de membri s-a fixat până la urmă la 12. Dieta Transilvaniei provenea din congregaţiile mai vechi ale voievodatului, în care fuseseră rePrezentate nobilimea, patriciatul săsesc şi fruntaşii secuilor. Acum, ^b principat, din dietă făceau parte reprezentanţii celor trei naţiuni recunoscute (nobilimea maghiară, saşii, secuii) şi ai celor patru religii recepte (catolică, lutherană, calvină, unitariană), ai unor cetăţi şi Or3şe, precum şi reprezentanţii personali ai principelui. Membrii dietei erau aleşi de nobilii din comitate (corniţele, plus câte doi nobili de

comitat), de adunările scaunelor secuieşti şi săseşti (câte <j reprezentanţi de scaun), de orăşeni şi târgoveţi, iar "regalist (oamenii principelui) erau numiţi dintre consilierii principelui şi <jjnj credincioşii acestuia. Dieta era formată din circa 150 de membri, care se adunau o dată - de două ori pe an, de regulă. Hotărârile din dietă se luau la început prin votul exprimat cu glas tare de câte un reprezentant al fiecărei naţiuni şi religii recepte care vorbea în numele grupului său. Românii, majoritatea locuitorilor ţării şi credinţa lor ortodoxă, nu făceau parte din dietă şi erau obligaţi să se supună deciziilor luate pentru ei, dar fără de ei.

Dezvoltarea Transilvaniei în a doua jumătate a secolului XVI a fost serios

stânjenită de instabilitatea internă, de criza regatului Ungariei, de rivalităţile şi războaiele turco-austriece. Producţia agricolă şi animalieră era scăzută, dar suficientă pentru satisfacerea nevoitor interne, în anii normali. Ocne mai importante erau la Turda, Cojocna, Sic, Ocna Dejului şi Ocna Sibiului. Se mai exploatau fier, aur, argint, aramă şi mercur, mai ales în părţile Hunedoarei, ale Munţilor Apuseni şi în zona Băii Mari. în acest fel, meşteşugurile cunosc o oarecare dezvoltare, în tradiţionalele centre urbane săseşti, dar şi în sate. Breslele se înmulţesc la Cluj, Sibiu, Braşov, Bistriţa. în aceste oraşe funcţionau în medie câte 20-25 de bresle şi 40-45 de specialităţi meşteşugăreşti86. Braşovul, deşi cel mai important centru urban al Transilvaniei, avea bresle mai puţine (cam 20), fiindcă negustorimea, care deţinea monopolul puterii în oraş, împiedica organizarea de noi bresle. Cele mai intense schimburi economice ale Transilvaniei erau cu Ţara Românească şi Moldova. Braşovul8 devenise placa turnantă a comerţului celor trei ţări vecine şi alături de el, aveau un rol important în acelaşi sens Sibiul şi Bistriţa. Dar mărfurile Transilvaniei ajungeau, pe căi ocolite, şi spre Vien^ Polonia, Cehia sau Germania. Creşte numărul familiitar nobiliare î"1 Transilvania, prin refugierea aici a unor reprezentanţi din Ungaria cotropită sau prin înnobilări recente pentru merite militare. Aceş nobili mici sunt numiţi "armalişti" sau nobili cu blazoane. S v0 reprezenta în secolul XVII forţa militară cea mai importantă _a principatului. în ceea ce priveşte ţărănimea88, un rol important i caracterizarea ei încep să-l aibă din secolul XVI urbariile (=evident

234

fpud privind domeniile şi referitoare la oamenii aserviţi, suprafeţe Hjvate, culturi, obligaţiile acestor locuitori etc; cuprindeau elemente jg interes economic-fiscal care arătau valoarea economică a fiilor)89. Ţăranii liberi sunt tot mai puţini şi se regăsesc mai ales pe pământul crăiesc. Iobagii formau majoritatea populaţiei. Dintre ei, jceia cu o sesie întreagă aveau o situaţie materială bună. Mai dificilă era situaţia iobagilor cu 1/4 sau 1/3 de sesie şi mai ales a jeterilor, neposesori, în general, de bunuri imobiliare. Mai existau o seamă de categorii intermediare, de profesiuni diverse şi cu venituri variate, intre care mai importanţi erau meşteşugarii şi negustorii. Unii dintre ei nu se mai ocupau de meseria propriu-zisă, deveniseră bogaţi şi doar dirijau afacerile sau le urmăreau de la distanţă.

Vârfurile nobilimii, grupate în "partide", îşi dispută puterea şi provoacă tot mai multă instabilitate în condiţiile rivalităţii otomano-austriece. Ţara se orientează tot mai insistent, chiar şi la nivelul politicii oficiale, spre Moldova şi Ţara Românească, cu care împărtăşeşte de iure acelaşi statut politic internaţional. Dieta de la Sighişoara, din 29 august 1540, hotăra să trimită "soli la domnii voievozi ai Moldovei şi Ţării Româneşti, să li se propună acestor domni voievozi prietenia acestei ţări a Transilvaniei"90. Tot dieta trimitea în 1543 solie la domnul Moldovei "pentru un tratat de alianţă şi de bună vecinătate cu această ţară"91. Schimburile de solii au continuat între conducătorii celor trei

ţări şi în anii următori. In 1554, dieta de laTârgu Mureş, în focul disputelor dintre otomani şi imperiali, apelează la medierea "regelui Ţării Româneşti", pentru a obţine Protecţia lui Suleyman. După ce dieta de la Sebeş îl realege principe I* loan Sigismund în 1556, acesta revine în Transilvania sub ^rotirea domnilor Pătraşcu cel Bun al Ţării Româneşti şi Alexandru ^puşneanu al Moldovei.

Luptele dintre austrieci şi otomani continuă şi pe parcursul celei ^-a doua jumătăţi a secolului XVI şi au ecou în partidele nobiliare ^e se confruntă în Transilvania. Principele-copil loan Sigismund, s* regenţa mamei sale (1541-1551) nu poate să domine viaţa a ţării şi să pună capăt tendinţelor anarhice ale nobilimii, care ţara şi şi-o disputau. Gheorghe Martinuzzi, episcopul numit al ţării de către turci, ducea o politică duplicitară, tratând 235

cu Ferdinand cedarea Transilvaniei. Cu mijloace militare s diplomatice, cu presiuni şi promisiuni, Habsburgii reuşesc să ajunat stăpâni ai Transilvaniei vreme de 5 ani (1551-1556), dar pierd iaras ţara, datorită mijloacelor neadecvate pe care te aplicau. iOan Sigismund şi mama sa revin la tron în 1556 şi conduc împreună pân* în 1559, când Isabella moare, loan Sigismund domneşte apoi singur până în 1571.

Habsburgii nu renunţă însă la Transilvania, din care încearcă să smulgă măcar ţinuturile ei apusene, valoroase sub aspect strategic şi economic. în 1565 la Satu Mare şi 1570 la Speyer, loan Sigismund, lipsit de calităţile necesare unui conducător, se vede obligat să încheie tratate cu noul împărat (Maximilian), prin care recunoaşte suzeranitatea acestuia şi renunţă ia zonele nordice din "Partium", anume la Bereg, Ugocsa, Satu Mare şi Szabolcs, în vreme ce asupra comitatului Zarand şi a districtelor Lugoj şi Caransebeş păstra doar o stăpânire nominală. După moartea lui loan Sigismund, în 1571, marea nobilime se împarte în două tabere pentru alegerea succesorului. Partida imperială îl avea în frunte pe Gâspâr Bekes, omul curţii din Viena, coautor al tratatului de la Speyer şi stăpân al cetăţilor Transilvaniei. Partida antihabsburgică era însă mai puternică, deoarece era evident că Viena urmărea ocuparea ţării şi desfiinţarea autonomiei sale. Această grupare îşi avea baza în nobilimea mică şi mijlocie. Candidatul ei era un magnat din "Partium" numit Ştefan Bâthory, care accepta şi suzeranitatea otomană în condiţiile existente sub loan Sigismund. Poarta l-a numit însă pe Bâthory, cum s-a văzut, înainte de alegerea sa în dietă.

Noua domnie începea sub auspicii proaste: instabilitate, Upsun, dispute interminabile. Ştefan Bâthory (1571-1583) a dus o politica oscilantă, echivocă, pentru a menţine statutul autonom » Transilvaniei. El a depus în secret jurământ de credinţă împăratului de la Viena, pretinzând în schimb ajutor contra lui Bekes. însă z&f din urmă nu a renunţat la pretenţiile sale princiare până în 1575, ân a fost decisiv învins în lupta de la Sânpaul şi s-a refugiat în Transilvaniei. Ulterior, cei doi rivali politici s-au împăcat. Din domnia lui Ştefan Bâthory s-a consolidat, în ciuda obligaţiei de a tributul de ia 10.000 la 15.000 de florini de aur.

pe plan intern, principele a sprijinit catolicismul, slăbit mult în urma i confesiunilor protestante92. Papalitatea spera chiar că, sub grria lui Bâthory, biserica catolică va câştiga tot ceea ce pierduse •nTransilvania în urma acţiunii Reformei93. Curând, principele a cerut QOlnei să trimită în ţara sa călugări iezuiţi care să-l ajute în opera întreprinsă94. Aceştia au venit în 1579 şi au fost aşezaţi la Cluj-NlănăŞtur, Cluj şi Alba lulia. în ciuda ostilităţii unei părţi importante a populaţiei protestante, iezuiţii au primit donaţii bogate şi au desfăşurat 0 activitate intensă în domeniul învăţământului. Politica lui Ştefan Bâthory i-a avut în atenţie şi pe ortodocşi, în vederea contrabalansării protestantismului. în 1571-1572, principele i-a acordat ieromonahului şi apoi episcopului Eftimie dreptul de a predica în Transilvania şi de a îndeplini rânduielile bisericeşti pentru români95. Profesorul iezuit Antonio Possevino nota în 1583 că Ştefan Bâthory nu credea în succesul propagandei catolice printre românii din Ţara Românească şi Moldova, deoarece această propagandă se dovedise fără rezultat în rândul românilor din Transilvania96. Pe de altă parte, o anumită atenţie acordată românilor ortodocşi, în paralel cu măsuri ferme de întărire a catolicismului, era menită să mai reteze din avântul Reformei ce se întărise atât de mult în principat şi să stimuleze anumite categorii de oameni, inclusiv români, în îndeplinirea obligaţiilor lor militare şi economice către stat.

După înfrângerea lui Gâspâr Bekes în 1575, rivalităţile dintre Ştefan Bâthory şi Curtea vieneză au continuat, mai ales în problema moştenirii tronului polonez, rămas vacant după scurta domnie a lui Henric de Valois. Până la urmă, principele Transilvaniei este ales rege cu sprijinul Turciei, la sfârşitul anului 1575. Practic, s-a format o uniune personală între Transilvania şi Polonia, deoarece Bâthory a continuat să conducă şi principatul97. La curtea polonă, funcţiona o cancelarie specială pentru Transilvania. Conducerea politică a pricipatului, în perioada uniunii personale, a revenit lui Cristofor Bâthory - fratele lui Ştefan - în calitate de voievod. Acesta, cu avizul suveranului Poloniei, a dus o politică subordonată Porţii, a aplicat Măsuri aspre contra iobagilor fugiţi şi a restrâns libertăţile secuilor, ale ^ mişcări au fost înăbuşite. încă mai trăia Cristofor, când Ştefan ry a făcut să fie ales principe fiul minor al acestuia, Sigismund

(1581). Acesta a fost ajutat de o locotenentă şi apoi de guvernator, până în 1588, când dieta de la Mediaş, l-a acceptat np tânărul principe cu condiţia că acesta să ia măsuri contra iezuiţj|Or Ştefan Bâthory murise în 1586, dar linia sa politică de orientare prudentă spre Poartă a continuat până spre ultimul deceniu a| secolului XVI, când un nou conflict între Habsburgi şi Imperii Otoman avea să deschidă alte perspective în zonă

5.7. Transilvania în epoca lui Mihai Viteazul, începuturile lumii moderne

Sfârşitul secolului XVI aduce în ambianţa societăţii transilvane noi sensibilităţi şi mentalităţi politice, culturale, dar şi etno-confesionale, în acord cu

transformările produse în centrul şi sud-estul continentului. După moartea lui Siiteyman Magnificul (1566), Imperiul Otoman trece printr-o perioadă de criză, dar nu renunţă la planurile de dominaţie şi de expansiune spre nord şi spre apus. în acelaşi timp, Habsburgii îşi continuă presiunile în regiunile creştine cucerite sau dominate de turci. în acest context, Transilvania, cu precădere după moartea lui Ştefan Bâthory (1586), cunoaşte noi frământări, lupte interne, rivalităţi, generatoare de instabilitate. Odată cu biruinţa Reformei şi cu acceptarea confesiunilor protestante drept "religii recepte", sentimentele etnice se accentuează, iar etnicitatea, în unele împrejurări, trece pe prim plan. Dacă în secolul XIV, Bartolomeu de Alvema aprecia că ortodocşii nu pot fi fideli domnitor (stăpânilor) lor (catolici), cărora nu le slujesc decât de frică, acum, după 200 de ani, între unii şi ceilalţi se formase o adevărată prăpastie. E drept că domnii deveniseră în mare măsură calvini, iar supuşii rămăseseră ortodocşi, dar diferenţa era de-acum percepută ca una etno-lingvistică, de tradiţii şi origine şi considerată de unii ireductibilă98. Se deosebeau preoţii de preoţi, nobilii de nobili, orăşenii de orăşeni şi ţăranii de ţărani, satele de sate, după etnie. Preoţii erau, în general oameni liberi, dar cei români datorau robotă; orăşenii erau oameni liberi, dar românii aveau prea puţin acces la viaţa citadină; ţara11" "creştini" (catolici sau foşti catolici) puteau fi reţinuţi de justiţie pe bza

238

a şapte "creştini", românii, pe baza mărturiei a numai trei sau şapte români; turmele satelor româneşti nu aveau g la păşunat în hotarul satelor ungureşti şi săseşti; nobilii români •nu se bucură de atâta cinste ca nobilii unguri şi, chiar dacă se disting ^teodată mai mult decât ungurii în război, sunt ţinuţi mai în urmă, ca jâ nu fie premiaţi de principe" (spune Antonio Possevino în 1583)". Cu alte cuvinte, impresia generală pe care o avea Anton Verantius 53U Verancsics despre discriminarea românilor în ansamblu, impresie evocată mai sus, se confirmă şi se accentuează spre finalul secolului XVI.

Principe al Transilvaniei în aceşti ani şi în mai multe rânduri a fost Sigismund Bâthory (1581-1597; 1598-1599; 1601-1602), un personaj fără vocaţie de conducător, oscilând între cariera politică şi lumea monahală, influenţabil, dar orgolios şi dornic de mărire. El profită de criza Imperiului Otoman şi aderă la Liga Sfântă, iniţiată de Habsburgi, care, dincolo de idealul creştin invocat, doreau să-şi lărgească posesiunile spre est şi sud-est. La alianţă au mai aderat Spania, Veneţia, Statul Papal, ducatele Mantua, Toscana şi Ferrara, precum şi Ţările Române. în februarie 1594, Sigismund Bâthory a încheiat un tratat cu Austria, în vederea luptei antiotomane. Mihai Viteazul (1593-1601)100, noul domn al Ţării Româneşti îşi oferise şi el serviciile de partea Ligii. în august 1594, Aron Vodă al Moidovei se alia şi el cu Imperiul Habsburgic, în vederea acţiunilor comune contra turcibr. Sigismund Bâthory avea însă alte planuri în legătură cu ţările române extracarpatice. El plănuia şi uneltea ca domnii de la Bucureşti şi laşi să-i devină vasali, sub pretextul luptei comune antiotomane şi să facă din el beneficiarul principal al victoriilor

creştine. Mai mult, Bâthory, preluând pretenţii şi tradiţii medievale, le îmbrăca în haină renascentistă şi visa la refacerea Daciei în folosul său. Ca urmare, în 1594-1595, el se înţelege cu Mihai Viteazul şi Aron Vodă, care, cu v°ie sau fără voie, îi recunosc suzeranitatea. Astfel, colaborarea domnitor Ţării Româneşti şi Moldovei cu Liga Creştină este menită să * producă prin mijlocirea Transilvaniei. încă la 25 aprilie 1595, luând iluzia drept realitate, Sigismund se intitula, între altele, Dei gratia, Transilvaniae, Moldaviae, Valachiae Transalpinae... princepsw\ în

239

acelaşi timp, îl înlocuieşte la domnia Moldovei pe Aron Vodă cu Ştefan Răzvan, care recunoaşte şi el suzeranitatea patronului său.

Cu Mihai Viteazul însă, planurile principelui de la Alba lulia vor fi mai greu de înfăptuit. Este drept că Mihai s-a văzut pus în faţa faptului împlinit, când boierii săi au semnat tratatul din 20 mai 1595 care limita prerogativele domneşti şi trecea formal suveranitatea ţării asupra lui Bâthory, numai că aplicarea acordului s-a făcut până ia urmă în termenii voiţi de domnul de la Bucureşti. în plus, acest tratat anunţa în plan religios ceea ce Mihai avea să facă sub aspect politic peste câţiva ani: el reaşeza, după tradiţie, biserica ortodoxă a Transilvaniei sub jurisdicţia mitropoliei Ţării Româneşti, cum se pomenise din vechime, de pe vremea lui Mircea cel Bătrân. în 1596, voievodul de la Bucureşti obţine aprobarea de a întemeia pe dealul de lângă cetatea Albei, nu departe de palatul princiar, o mănăstire ortodoxă, cu monahi din Ţara Românească şi Moldova. Ea va fi sediul scaunului mitropolitan al Transilvaniei

Deocamdată însă, Mihai ştia că era vremea confruntărilor directe cu otomanii. Cu ajutoare din Transilvania şi Moldova, dar mai ales cu propriile sale forţe din ţară şi cu mercenari din Balcani (sârbi, greci, bulgari, albanezi), Mihai avea să obţină victorii strălucite, atât la nord cât şi ia sud de Dunăre, salvând Ţara Românească de perspectiva ocupării de către otomani, obţinând recunoaşterea independenţei acesteia şi justificând idealurile pentru care se făurise Liga Sfântă. El exprimă clar, ca şi Ştefan ce! Mare în urmă cu peste un secol, convingerea că ţara sa era o "poartă a Creştinătăţii"102. Această "poartă" era însă primejduită nu doar de turci, ci şi de creştini Moldova nu mai era un aliat, după ce Polonia îl impusese la tron pe Ieremia Movilă şi voia pace cu Poarta; suzeranitatea Transilvaniei asupra Ţării Româneşti, devenită prea apăsătoare, este repudiată de Mihai prin 1596-1597, mai ales că Sigismund Băthoty era înclinat să renunţe la tron; noul principe, Andrei Bâthory (1599) nu mai susţinea lupta antiotomană şi s-a pus de acord cu Ieremia Movilă şi cancelaru polon Jan Zamoyski să-l înlăture de la domnie pe Mihai, căruia i-a cerut chiar să părăsească ţara

240

în aceste condiţii, după încheierea unui tratat cu împăratul Rudotf ■ (9 iunie 1598), Mihai Viteazul va trece la aplicarea unui plan wjsebit, anume alăturarea Transilvaniei şi a Moldovei la Ţara românească, cu scopul creării unei unităţi

politico-militare redutabile In faţa pericolului extern103. în octombrie 1599, două oşti ale Ţării Româneşti, una pe Valea Buzăului, condusă de domnul însuşi şi alta pg Valea Oltului, condusă de fraţii Buzeşti, Baba Novac şi banul Udrea, înaintează spre Transilvania, se unesc la Tălmaciu, lângă Sibiu şi îl înfruntă cu succes pe Andrei Bâthory la Şelimbăr, în 28 octombrie 1599. La 1 noiembrie, Mihai pătrundea în Alba lulia, unde, la scurt timp, devenea principe al Transilvaniei. Nobilimea s-a supus învingătorului şi i-a depus jurământ de credinţă. Din Transilvania, în inai 1600, oastea lui Mihai a trecut munţii în Moldova, care i s-a supus în circa trei săptămâni. La 6 iulie 1600, în laşi, Mihai se intitula "domn al Ţării Româneşti, al Ardealului şi a toată Ţara Moldovei". Revenit în Transilvania, domnul găseşte o situaţie încordată. La 1 septembrie 1600, nobilii au refuzat să participe la dieta de la Sebeş, s-au răzvrătit şi l-au proclamat conducător pe Ştefan Csâki. Lor li se alătură şi comandantul trupelor imperiale, Gheorghe Basta, care obţine o victorie contra lui Mihai, ia Mirăslău, în 18 septembrie 1600. în acelaşi timp, în Moldova pătrunde oastea polonă care îl repune în scaun pe Ieramia Movilă şi înaintează spre Ţara Românească. Mihai trece la sud de Carpaţi, încearcă să-i oprească pe poloni la Bucov şi Curtea de Argeş (octombrie-noiembrie 1600), dar fără succes. Simion Movilă devine domn al Ţării Româneşti. Ca urmare, în ianuarie 1601, Mihai ia drumul Vienei, pentru a obţine sprijinul împăratului. După o îndelungată aşteptare şi după ce nobilimea Transilvaniei îl trădase şi pe împărat, Rudolf II îi acordă sprijin principelui român, condiţionat de împăcarea între acesta din urmă şi 9eneralul Basta. Cei doi primesc misiunea de recuperare a Transilvaniei, unde revenise la tron Sigismund Bâthory. La 3 august 1601, forţele unite ale lui Mihai şi Gheorghe Basta înfrâng oastea lui Sigismund Bâthory la Guruslău, iar peste 16 zile, domnul român, care părea a fi din nou stăpân al Transilvaniei şi al Ţârii Româneşti, ^te asasinat pe Câmpul Turzii. Aceasta este, în linii mari, cariera Meteorică a lui Mihai Viteazul între 1599-1601.

241

Evident, se pune problema felului în care principele Minai guvernat Transilvania104. în scurtul interval avut la dispoziţie, a făcut-o ca un suveran, deşi formal el trebuia să se declare consiliarius şj bcumtenens al împăratului. Situaţia găsită în Transilvania era dificilă greu de stăpânit: o nobilime ostilă, care i s-a supus doar de frică, faţă în faţă cu o ţărănime răzvrătită, ridicată contra nobililor; sprijinul saşilor era echivoc, în vreme ce alăturarea secuilor venea mai ales din ura acestora împotriva Bathoreştibr. Domnul, cel mai mare feudal al Ţării Româneşti, nu avea cum să guverneze cu ţăranii, care nici nu voiau, nici nu puteau acest lucru. Prin urmare, el a fost obligat să se sprijine pe rânduielile şi pe instituţiile ţării. A căutat să colaboreze cu nobilimea, cu cele trei stări sau naţiuni acceptate, cu acel consiliu al principelui, cu dieta, cu comitatele, scaunele, districtele şi cetăţile ţării. A recunoscut obiceiurile consacrate, religiile recepte, limbile uzitate oficial (latina, maghiara, germana). A convocat patru diete, două la Alba lulia, una la Braşov şi una la Sebeş105. Cea din urmă, chemată la 1

septembrie 1600, nu s-a mai ţinut, deoarece nobilimea răzvrătită s-a dus la Turda, pentru pregătirea confruntării, în timpul dietelor din 20-28 noiembrie 1599 (Alba lulia) şi 12-15 martie 1600 (Braşov), voievodul a ascultat cu răbdare plângerile nobilimii în legătură cu răutăţile ţăranilor şi, pentru susţinerea oştirii, a aprobat hotărârile de supunere şi ascultare la adresa iobagilor. Au fost păstraţi în funcţii şi în stăpâniri acei nobili care au recunoscut noua stare de lucruri. De asemenea, domnul a înnoit, la 3 noiembrie 1599, vechile privilegii ale secuilor, încălcate de Bathoreşti şi Ie-a lărgit ulterior. Au fost confirmate şi privilegiile pe seama saşilor, mai întâi ale Braşovului şi Bistriţei, apoi ale Sibiului şi ale întregii săsimi. Toate acestea erau măsuri de continuitate, în spiritul înţelegerii cu stările, al colaborării cu factorii care de secole aveau puterea în Transilvania.

însă sub Mihai Viteazul au fost luate şi atte măsuri, deosebite, cum nu mai luase nimeni anterior în Transilvania106. Acestea din urmă au tulburat grav ordinea ce părea imuabilă, scoţând la suprafaţă sentimente şi atitudini mocnite din vechime. întâi de toate, pe fondul colaborării cu stările şi cu vechile instituţii, domnul a înţeles să guverneze Transilvania şi cu ajutorul românilor. De aceea, a introdus în consiliul princiar şi în dietă boieri de la sud de Carpaţi şi a

it o serie de dregători români la nivel local. Unele funcţii erau (jo pentru Ţara Românească şi Transilvania. Aşa, Teodosie fludeanu era logofăt pentru ambele ţări, Mihalcea Caragea era "ban al arii Româneşti" şi "însărcinat cu puteri depline pe lângă staturile şi ordinele Transilvaniei". S-au bucurat de ranguri şi onoruri în Transilvania: postelnicul Preda Buzescu, marele postelnic Stoichiţă ,jjn Strâmba, Petre Grigorovici Armeanul, armaşul Sava, postelnicul puma, spătarul Tudor, vistierul Bărcan107 ş. a. în fruntea celor mai iinportante cetăţi, au fost puşi pârcălabi (castelani) dintre oamenii domnului, anume Aga Lecca la Gherla şi Chioar, banul Mihalcea la Ocna Mureş, căpitanul Fărcaş la Făgăraş, stolnicul Constantin la Gurghiu. Jude al Clujului a fost numit Andrei Stăncel. Mulţi dintre aceştia, alături de nobilii ardeleni, au fost răsplătiţi cu generoase danii de moşii în Transilvania. Mulţi români din Transilvania, cum au fost boierii făgărăşeni sau nobilii din Caransebeş, s-au bucurat de grija domnului. Minai însuşi avea stăpâniri în Transilvania108.

în afară de acestea, domnul a emis porunci şi a pus să se facă documente şi acte în limba română, alături de limbile consacrate. Chiar "Catastihul Ţării Ardealului de pre judeaţe şi vămile şi ocnele", datat la 12 noiembrie 1599 a fost alcătuit în româneşte109. Nobilimea protestează în dieta din 20-27 iulie 1600, de la Alba lulia, împotriva folosirii limbii române (sau slavone) în actele oficiale şi decide ca cei care "ar mai umbla pe la nobili cu astfel de scrisori româneşti" să fie prinşi şi trimişi la principe împreună cu scrisorile110. Dar domnul, Merii şi dregătorii săi din Transilvania au continuat să folosească fmba română în scrisorile către juzii şi consiliile oraşelor, în actele de hotărnicire, de danie, în chitanţe etc. în aceste acte, Minai se intitulează "domn, din mila lui Dumnezeu, a

toată Ţara Ardealului" şi * manifestă ca un suveran, lăsând la o parte intenţionat orice semn fe dependenţă. Principele s-a ocupat cu insistenţă şi de biserica Cânilor din Transilvania, după ce, cum s-a menţionat, a reaşezat-o, inform tradiţiei, sub oblăduirea Mitropoliei Tării Româneşti111. în ^Prilie 1600, în fruntea bisericii transilvane se afla un ierarh cu finele loan de Prislop, care purta titlul de "arhiepiscop şi mitropolit al gradului, Vadului, Silvaşului, Făgăraşului, Maramureşului", reunind SlJt> autoritatea sa toate episcopiile ortodoxe din Transilvania. Mihai a

243

fost şi ctitor al unor biserici din zona intracarpatică, în ii Braşovului sau la Ocna Sibiului, unde chipul său apare pictat în tabloul votiv; el a dăruit aceste lăcaşuri cu moşii, venituri şi odoare de preţ112. Dar domnul s-a ocupat şi de persoana preoţilor români remarcând şi fiind atenţionat că aceştia erau singurii slujitori al Domnului care purtau sarcini iobăgeşti. De aceea, el a cerut dietei din iulie 1600 să îndrepte acest abuz, iar dieta a fost silită să se conformeze: "în ceea ce priveşte a doua dorinţă a Măriei Tale, ca persoanele preoţilor români să nu poată fi silite de nimeni la robotă, am respectat şi în această privinţă dorinţa Măriei Tale şi am hotărât ca preoţii români să fie scutiţi pretutindeni, în persoana lor, de astfel de slujbe"113. Grija faţă de nevoile cultului românilor s-a manifestat şi prin numirea altor ierarhi, la Vad sau la Muncaci (azi Mukacevo, în Ucraina), prin aducerea din Ţara Românească a unor preoţi, ca acel Neagoslav din Târgul de Floci, aşezat în Şcheii Braşovului, Serghie, egumen de Tismana, colaborator al lui Mihai Viteazul, era numit episcop de Muncaci, sufragan al lui loan de Prislop114

Politica ecclesiastică a lui Mihai Viteazul în Transilvania s-a desfăşurat într-un cadru central-sud-est european mai larg, pe fondul refluxului temporar al Reformei (evident în timpul lui Ştefan Bâthory) şi mai ales în timpul ascendenţei Contrareformei (sub Sigismund Bâthory şi în vremea războiului antiotoman)115. în acest context general, dublat de îngrădirile aduse ortodoxiei de câteva secole în Transilvania, măsurile lui Mihai Viteazul capătă o nouă amplitudine, se înscriu într-un plan. Primul obiectiv îndeplinit a fost anularea efectelor calvinizării din unele zone ale Transilvaniei, readuse acum sub jurisducţia mitropoliei, iar al doilea a fost instituţionalizarea ierarhiei ortodoxe din Transilvania, subordonate Mitropoliei de la Târgovişte. După o serie de acte parţiale, voievodul, în acord cu împăratul Rudolf II, pe fondul unor atitudini anticah/ine ?' antiunitariene, intenţiona să treacă ortodoxia între confesiunile recepte. Era aceasta o modalitate de emancipare pur religioasă? Nu credem, deoarece recunoşterea ortodoxiei alături de credinţa "francească" (romano-catolică) şi "lotreană" (luterană) atrăgea după sine şi acceptarea românilor, ca naţiune, între stări. Pent îndeplinirea acestui plan exista îndemnul împăratului ("Eu, împărat •

244

rog P6 Domnia Ta să nu laşi într-acel toc mulţi credincioşi, numai să laşi

trei: greci şi frânei şi lotreni, numai să goneşti calvinii şi arianii şi g ie iai beserica..."), iar acţiunile anticalvine ale lui Minai Viteazul arată că domnul s-a raliat politicii Contrareformei pe care a susţinut-o prin prisma intereselor ortodoxiei româneşti116.

Minai Viteazul s-a ocupat şi de ţărani, pe care voia să-i vadă buni contribuabili, buni platnici pentru uriaşele nevoi ale aparatului militar pus atunci în mişcare. Domnul s-a confruntat cu mari dezordini din acest punct de vedere, în primul rând cu răzvrătiri, cu refuzul supuşilor de a mai munci pentru nobili şi cu fuga de pe moşii a iobagilor şi jelerilor117. Nobilimea cere măsuri grabnice şi aspre, pe care domnul trebuie să le aprobe. E drept că aceşti supuşi erau în copleştoarea lor majoritate români şi aveau încredere în domnul român venit ca stăpân peste ei. Numai că timpul a fost foarte scurt, iar Minai nu putea să acţioneze altfel decât un mare feudal. Un lucru însă putea să facă domnul şi l-a încercat: să elimine discriminările etnice din rândul ţăranilor, al supuşilor, adică să ia măsuri pentru ca ţăranii români să nu fie trataţi mai rău decât ceilalţi ţărani, cum era practica obişnuită în principat. Un început în acest sens a fost făcut printr-o cerere adresată aceleiaşi diete din iulie 1600, în privinţa dreptului la păşunat al turmelor din satele româneşti. Dieta nu se arată prea dornică să facă acest lucru, dar, "din respect faţă de Măria Ta şi din bunăvoinţa noastră faţă de Măria Ta, încuviinţăm aceasta ca toate satele lăzuite, atât cele ungureşti, cât şi cele săseşti, să dea satelor româneşti, precum şi satele româneşti altor sate româneşti, păşunat liber pentru cai, boi, junei şi porci, afară de oi, fiindcă pentru oi nici până acum n-a dat nici un vecin altui vecin asemenea locuri de păşune"118, fn privinţa oilor, tot satele româneşti erau dezavantajate, deoarece aproape numai ele creşteau asemenea animale. Totuşi, era tulburător faptul că Mihai începuse să asculte plângerile satelor româneşti şi să preconizeze unele măsuri de eliminare a discriminărilor.

Toate aceste întâmplări şi fapte evocate mai sus nu puteau rămâne fără urmări. Este drept că Mihai era un principe care a condus Transilvania cu mijloacele pe care Ie-a avut la îndemână şi cu ajutorul instituţiilor ţării. El nu a unit efectiv Transilvania cu Ţara

Românească, dar era român şi ortodox, ceea ce nu se mai văzuse în fruntea ţării şi părea că tinde spre acea unire. Voievodul a fost mereu privit ca un "străin" şi de attă lege, dar un "străin" de acelaşi neam cu supuşii, un "străin" care avusese îndrăzneala şi puterea să înfrângă armatele lui Andrei Bâthory şi să stabilească scaunul "crăiesc" ai celor trei ţări în Transilvania119. Cât a luptat împotriva turcilor şj a obţinut strălucite victorii, apărând în fapt şi Transilvania, voievodul Mihai era admirat şi lăudat, dar după trecerea munţilor, atitudinea oficialităţilor se modifică. Cronicarul umanist Szamoskozi sau Zamosius îl numeşte pe Mihai, după trecerea munţilor, Valahul^ Tiranul, iar populaţia românească în întregul său este apreciată ca "leneşă", "murdară" şi înclinată spre "tâlhării" şi "prădăciuni". Acelaşi cronicar vede în alăturarea românilor din

Transilvania la politica lui Mihai Viteazul şi în răscoala ţăranilor români contra nobililor un act de solidaritate românească: "într-adevăr, la vestea luptei nefericite [de la Şelimbăr, din 28 octombrie 1599], care s-a răspândit foarte rapid în întreaga ţară, naţiunea românilor, care locuieşte în fiecare din satele şi cătunele Transilvaniei, complotând peste tot, s-a unit cu poporul venit [din Ţara Românească] şi, atât împreună cât şi separat, au prădat în lungul şi în latul ţării. Căci, încurajaţi de încrederea că aveau un domn din neamul tor [...], au ocupat drumurile şi au ucis pretutindeni [...]. Acum, fiind încurajată nebunia lor de principele român şi sporindu-le îndrăzneala din pricina războiului [...], cu atât mai multă cruzime au atacat cu acest prilej, cu cât anterior, când ţara era liniştită, dovediţi prin decizii judecătoreşti cu vreo faptă rea, erau pedepsiţi cu cele mai grele pedepse. Peste tot, spânzurătorile, butucii, securile, cârligele, funiile şi toate locurile de osândă erau pline mai mult de români"120. Opinii asemănătoare au exprimat şi cronicarii Ambrosius Simigianus sau Somogyi, Georg Krauss, cronicarul anonim de la Prejmer şi alţii. Somogyi subliniază că s-au răsculat românii, care-i prindeau şi-i jefuiau pe unguri, iar Krauss vorbeşte despre "românii murdari, hoţi, ucigaşi, răsculaţi în acel timp, deoarece Tiranul era din naţiunea lor, adică un român". Francisc Miko spune ca nobilii maghiari erau "îngroziţi de stăpânirea românească" a lui ih Viteazul121.

246

în general, izvoarele epocii consideră că dezordinile din anii 1599-1601 au fost un rezultat al războiului şi al urii ţăranilor (aţă de nobili, par de multe ori, ca în cazurile evocate mai sus, tulburările sunt puse pe seama stăpânirii româneşti a lui Minai Viteazul şi pe seama unui •complot" urzit de românii transilvăneni împreună cu cei din Ţara pomânească. Iar ridicarea ţăranilor este considerată nu o luptă socială, ci o răscoală naţională a tuturor românilor {naţio Valachorum) contra ungurilor.

Aprecierile cu substrat etnic nu contenesc, inclusiv la adresa maghiarilor. Francisc Miko spune că Moise Szekely, tratând cu căpitanii oştilor maghiare din Ţara Bârsei, "i-a îndemnat pe aceia, ca unguri, să fie binevoitori către patria şi naţiunea lor, să nu rabde astfel de tiran, să nu rabde ca valahi ticăloşi să fie stăpâni asupra acestei naţiuni nobile"122.

Românii sunt caracterizaţi negativ, atât ca naţiune, cât şi individual123. Minai este privit ca un principe de origine modestă, iar doamna Stanca este socotită o femeie bătrână {vetula), nevoită să aibă mereu două "ţiitori" lângă ea. Teodosie Rudeanu, logofătul şi cărturarul, unul din cei mai mari boieri, este caracterizat ca "un om bătrân, răutăcios cu ungurii şi care I-a îndemnat pe Mihai Vodă să-i taie pe unguri". Un cronicar german spune despre banul Mihalcea că "era cel mai ticălos dintre toţi românii ce-i ţine Ţara Românească şi vrednic de a nu fi pomenit niciodată fără blestem". Românii care l-au slujit pe Mihai Viteazul şi au fost prinşi de tabăra adversă au fost trataţi cu cruzime medievală. Baba Novac, vlah născut pe Valea Timocului şi căpitan al principelui Mihai, a fost ars pe rug de viu la Cluj în februarie 1601. Nobilul Daniel din Zlaşti, ca pedeapsă

pentru că la începutul luptei de la Şelimbăr (1599) a trecut cu oamenii săi din °astea cardinalului Andrei Bâthory de partea lui Mihai şi fiindcă apoi ' slujit cu credinţă pe voievod, a avut o soartă la fel de tristă: prins aproape doi ani de la victoria românilor de la Şelimbăr, a fost cu mâinile la spate de coada unui cal - spune Szamoskozi - cu trupul gol în fuga animalului, tăiat apoi în patru bucăţi şi e*pus ostentativ în văzul mulţimilor în patru locuri "spre a răspândi 9roaza printre români"124.

247

Secuii sunt şi ei blamaţi pentru că s-au alăturat lui Minai Viteazul Fr. Miko reproşează întregii secuimi, "care fu bucuroasă să lupte, să trăiască şi să moară alături de Voievod, împotriva fiilor şi domnilor ţării lor". în septembrie 1600, saşii sibieni le scriu secuilor sâ-l părăsească pe Mihai, deoarece acesta s-ar strădui să-i împuţineze pe nobilii unguri, pe saşi şi pe secui, "umplând cu români acest pământ frumos", care anterior îi "îngraşă" mai ales pe fiii naţiunilor recunoscute125. Strădania de a răsturna stăpânirea românească este remarcată şi din cealaltă perspectivă. Cronica internă a Ţărjj Româneşti notează: "Ungurii... de o parte jura lui Mihai Vodă, iar de altă parte, de toate părţile, muncia în tot chipul, că doar s-ar mântui, să nu le fie craiu un român, precum le era"126. Descriind o ciocnire între români şi maghiari la Hunedoara, în august 1600, Szamoskozi îi prezintă pe români "bătându-şi joc de unguri că sunt atât de proşti, încât un român cu ciomagul a putut să gonească şi să împrăştie atâta mulţime"127. Disputele etnice sunt la ordinea zilei, iar identităţile naţionale se fortifică prin alteritate, prin comparaţia cu celălalt şi se validează prin acţiune. Pentru prima oară, ideea de stat în Transilvania capătă sens românesc.

"Crăiia" românească plănuită de Mihai Viteazul era socotită o ameninţare pentru privilegiaţi, denumiţi de-acum după criteriul etnic. Biserica şi preoţimea românilor sunt socotite o mare primejdie: "Mihai, încă înainte de intrarea sa, a instigat pe ascuns întreagă sărăcimea românilor din Transilvania, prin tainica lucrare a preoţilor săi care se numesc călugări"128. De aceea, încă din septembrie 1600, stările poruncesc omorârea românilor care au ascultat aceste îndemnuri, fn urma morţii voievodului, sub pretext că el ar fi ordonat uciderea preoţilor maghiari, autorităţile hotărăsc ca "popă românesc să nu mai poată intra vreodată din celelalte două ţări româneşti, iar călugării [români] să fie cu toţii proscrişi din toată ţara". Dieta din ianuarie 1601 pedepseşte aspru pe preoţii români din Transilvania, cu taxe suplimentare şi cu alungarea din ţară pentru aceia care au fost răzvrătiţi şi au pus foc. Delegaţii aceleiaşi diete cer împăratul cum se mai făcuse şi altădată, să guverneze în ţară numai cu consilieri unguri şi cu dregători unguri; armata să fie de nea111

248

ufigiiresc şi, mai presus de orice, principele să fie ales de dietă numai din neamul unguresc129. Minai este acuzat că a ruinat ţara.

După moartea voievodului, condamnările la adresa lui şi a românilor se înteţesc: este făcut vinovat că a distribuit moşii, cetăţi, castele şi curţi românilor

săi, că a clădit "biserică schismatică" la Alba lulia, care, negreşit, trebuie dărâmată; Szamoskozi se gândeşte chiar la stârpirea din rădăcină a tuturor românilor, aşa cum ar fi voit să facă şi regele Sigismund de Luxemburg in 1429130.

Pentru stări, cu precădere pentru nobilimea maghiară, care se identifca tot mai mult cu "naţiunea maghiară", amintirea faptei lui Mihai a rămas ca o ameninţare gravă. După secole întregi de discriminare, de supunere, de prozelitism, după îndepărarea dintre stări, românii marginalizaţi şi dispreţuiţi se ridicaseră la conducere sau erau gata s-o facă sub Mihai Viteazul. Nobilimea a înţeles un lucru foarte grav, anume că Transilvania, ţară majoritar românească sub aspect etnic, fusese pe punctul să devină românească şi sub aspect politic™. Nu atât unirea fusese periculoasă, cât prezenţa principelui român în fruntea noii alcătuiri politice. Doar şi Sigismund Bâthory s-a visat principe al Daciei, numai că prin Mihai sensul era inversat, căci el era de acelaşi neam cu majoritatea locuitorilor, cu cei ţinuţi anterior în supunere. !ar minoritatea care dominase de secole, care-i marginalizase pe români şi care păstra amintirea vasalităţii Ţării Româneşti şi Moldovei faţă de Ungaria, se vedea dintr-o dată ameninţată. De-acum stările, cu precădere nobilimea maghiară, vor veghea cu mare grijă ca astfel de fapte să nu se mai repete. Puterea aceasta românească ridicată de jos, în urma venirii principelui român reformator, a rămas ca un memento pentru vechii stăpâni. De aceea, măsurile luate după moartea voievodului au vizat deopotrivă pedepsirea românilor transilvăneni şi ruperea legăturilor cu ţările române libere, fiindcă "ruina şi primejdia" stăpânitorilor de acolo veniseră.

Pentru români, dimpotrivă, fapta lui Mihai - cu un grad de conştientizare mai mic în epocă - a rămas ca o binecuvântare, a fost receptată încă atunci, în oarecare măsură, ca având conotaţii etnice, iar ulterior s-a transformat în simbol al libertăţii şi unităţii naţionale.

249

Lunga perioadă de asuprire, discriminările, timide la început, clar accentuate mereu prin iobăgirea în masă, prin acte ca cete din 13§§ (ale lui Ludovic de Anjou), prin "fraterna unio" după 1437, prjn Tripartitul lut Werboczy în 1517, prin statuarea regimului celor trei naţiuni şi patru religii recepte, păreau trecute în 1599-1600. în locui acuzelor şi dispreţului, părea că se va aşeza demnitatea. E drept ca acest lucru nu se putea face fără excese şi violenţă, ce veneau ca o răbufnire după secolele de supunere forţată.

Toate acestea, dar mai ales stăpânirea românească, nu au fost niciodată iertate sau uitate. De aici violenţele de limbaj şi cruzimile nemaiîntâlnite îndreptate împotriva românilor. Exemplul unei Transilvanii, care dăduse prin "descălecat" un serios impuls agregării şi centralizării statale la sud şi est de Carpaţi şi care se transforma acum ia 1600 în centrul unui stat românesc, venea din trecut, dar privea, cu precădere, spre viitor. "Domnul Mihaiu [...] - scria Gheorghe Brancovici - au lăţit puterea neamului românesc, cu fericire stăpânind măriia sa câte trei ţări, adecă Ardealul, Moldova şi Ţara Muntenească"132.

Minai nu a unit cele trei ţări din raţiuni naţionale, dar actul său creat interpretări şi reacţii naţionale, atât la 1600, cât şi în viitor. Nu a scăpat nici românilor şi nici străinilor faptul că sub Mihai unitatea politico-militară a vechii Dacii, cum scriau umaniştii, se realizase pe un fond etnic de solidaritate românească. Confruntările cu tentă naţională care au urmat intrării principelui român în Transilvania, precum şi politica desfăşurată atunci arată că se trecuse de la solidaritatea instinctivă la solidaritatea efectivă şi de la naţiunea medievală spre naţiunea modernă.

NOTE

1 V, Pervain, Din relaţiile, p. 89-117.

2 Idem, Lupta, p. 55-79; Fr. Pali, t/n, p. 9-28; V. Ciocâltan, campagne, p. 437-445.

250

3 Hurmuzaki, 1/2, p. 567-568.

*C. Mureşan, lancu, passim; M. Dan, Un stegar, passim.

5 pr. Pali, Un moment p. 102-121.

6 Idem, Intervenţia, p. 1067-1069; idem, De nouveau, p. 447-463; idem, Skanderbeg, p. 4-21.

i Şt. Pascu, Rolul, p. 25-67.

8Ţh. Năgler,Lupta, p. 48-49; I. Drăgan, Românii, p. 67-77.

91. A. Pop, Ţările Române, p. 159.

<° N. lorga, îndreptări, p. 118.

11 E. Kovâcs Peter, Matthias, passim.

<21. A. Pop, Valoarea, p. 131-139; idem, Relaţii, p. 11-21.

131. Haţegan, Pavei Chinezu, p. 49-67, 134-149.

14 Gh. I. Brătianu, Origines, p. 138.

151. Drăgan, op. cit., p. 72-73.

16 Ibidem, p. 73-75.

t71. A. Pop, Privileges, p. 37-48.

18 N. lorga, Acte, p. 101.

1(1 P. Niedermaier, Siebenburgische Städte, passim; Şt. Pascu, Voievodatul, II!, p. 166-230, K. G. Gundisch, Das Patriziat, passim.

20 Şt. Pascu, Voievodatul, III, p. 167. 211. Lupaş, Studii, V, p. 67.

22 i. D. Suciu, Monografia, p. 43.

23 Şt. Pascu, Contribuţiuni, p. 23.

24 DRH, D, I, p. 20-21.

85 Şt. Pascu, Voievodatul, IV, p. 303-307. S6P. Philippi, Ecclesia, 125-126. 87 Fr. Pali, Contribuţii, p. 391 -405. 28 Ş. Papacostea, Românii, p. 54. M Ibidem, p. 133, 162-163,

30 !• A. Pop, Observaţii, p. 30.

31 Ş. Papacostea, Geneza, p. 209-210.

, p. 90-95.

251

33 Ibidem, p. 91.
34 Hurmuzaki, I/2, p. 217.
35 Ş. Papacostea, Geneza, p. 120-130. 361. A. Pop, C/WAC/?, p. 275-284.
37 A. Bonfinius, Rerum, p. 377. 381. A. Pop,Observaţii, p. 35.
39 Şt. Meteş, Emigrări, p. 15-16.
40 Vezi, pentru evoluţia instituţiei ecciesiastice, M. Păcurariu, Istoria, p 212-226, 286-301, 327-336, (cu bibliografia aferentă).
41 N. Bocşan, I. Lumperdean, I. A. Pop, Etnie, p. 5-42.
42 M. Porumb, Pictura, passim; V. Drăguţ (coord.), Repertoriul, passim.
43 F. Solyom-Fekete, A Hunyadiak, p. 140.
44 C. Feneşan, Documente, p. 103.
45 S. Jako, R. Manolescu, Scrierea, p. 120-137.
46 Fr. Pali, Cancelaria, p. 267-277.
47 Şt. Pascu (coord.), Istoria, p. 73-103. 481. Lupaş, Scrieri, p. 85-102.
49 V. Vătăşianu, Istoria, p. 7-181, 211-286, 396-435; M. Porumb, op. cit, passim.
50 M. Porumb, op. cit., figurile 23-29.
51 V. Eskenasy, A. A. Rusu, Cetatea, p. 53-92; R. Popa, Ţara Haţegului, p. 214-225.
52 V. Vătăşianu, Istoria, p. 89-94; R. Popa, Ţara Haţegului, p. 228-230.
53 V. Vătăşianu, Studii, p. 7-20 (cu bibliografia de la p. 155-158).
54 Ibidem, p. 12-21. Mai recent, sunt relevante în acest sens cercetările d-lui M. Rill, prezentate ca referate de doctorat, după 1990, la Universitatea „Babeş-Bolyai" din Cluj.
55 Vezi şi Gh. Arion, Sculptura, passim. 5G M. Porumb, Bisericile, passim.
57 O. Velescu, Castelul, passim.
58 M. Holban, Călători, passim.
59 Ş. Papacostea, Geneza, p. 220-230,
252
eo m, Holban.cp. cit., p. 482-483.
61 Ibidem, p. 472-474.
« ş. Papacostea, Geneza, p 227-228
s31. Drăgan, Diplomatul, p. 183-189.
« I. Gheţie, N. Mareş, Originile, p. 70, 451.
® L. Demeny, L. A. Demeny, Ca/Te, p. 15-127, 320-344.
661. S. Fim, C. Albu, Umanistul, passim.
671. A. Pop, Ethnic, p. 68-75.
68 G. Nussbăcher, Johannes Honterus, passim.
69 S. Jako, Philobiblon, p. 374-376.
70 V. Vătăşianu, Studii, p. 54-70.
71 Şt. Pascu, Voievodatul, III, p. 314-330.
72 tfwcfe/77, IV, p. 475.
731. A. Pop, Mărturii, p. 333-343.

74 R. Constantinescu, Moldova, passim.
75 P. Binder, Ştefan Mailat, p. 301-309.
76 D. Prodan, Supplex, p. 94-101.
77 Ibidem, p. 106-108.
731. A. Pop. Sensibilităţi, p. 211-212.
79 Ibidem, p. 213.
80 Hurmuzaki, II/5, p. 206-207, 227; D. Prodan, Supplex, p. 108-109.
81 Hurmuzaki, H/4, p. 297, 662,
82 M. Holban, op. cit, p. 410-411.
83 Şt. Pascu, Transilvania, passim; C. Felezeu, Statutul, passim.
84 M. Maxim, Capitulaţiile, p. 100-118.
85 Şt. Pascu, VI, Hanga, Crestomaţie, p. 421-422.
86 Şt. Pascu, Meşteşugurile, p. 258-337.
87 R. Manolescu, Comerţul, passim.
88 D. Prodan, Iobăgia, I, p. 187-592. Bi Ibidem, II, p. VII-X, 1-859.
80 Monumenta, I, p. 41 -42.
253
91 lbidem,p.Mb-\TI.
92 C. Alzati, Terra Romena, p. 57-69.
93 P. Teodor, Politica, p. 479.
94 R. Mârza, Iezuiţii, p. 149-157.
95 P. Teodor, op. cit., p. 480.
96 /sfcra, p. 942.
97 Etienne Bâthory, passim.
98 D. Prodan. Supp/ex, p. 102-109.
99 A. Veress, Fontes, p. 64.
100 Vezi colecţia de izvoare Mihai Viteazul în conştiinţa europeană, voi. I-V, Bucureşti, 1982-1990.
101 I. A. Pop, Consideraţii, p. 193.
102 Idem, Ţările Române, p. 160.
103 Vezi Şt. Andreescu, Restitutio, p. 5-21.
104 Vezi D. Prodan, op. cit., p. 110-118; Şt. Pascu, Mihai Viteazul, p. 11 - 24. 1051. Crăciun, Dietele, passim.
106 D. Prodan, Supp/ex, p. 110-118.
107 Şt. Pascu, Mihai Viteazul., p. 21.
108 N. Edroiu, Posesiunile, p. 50-53.
109 Şt. Pascu, Mihai Viteazul., p. 22. 1101. Crăciun, op. cit, p. 20.
111 M. Păcurariu, începuturile, p. 104-129.
112 M. Porumb, Pictura, p. 72-77. 1131. Crăciun, op. cit., p. 21.
114 O. Ghitta, Un colaborator, p. 375-382.
115 P. Teodor, op. cit, p. 478-482.
116 Ibidem, p. 485.
117 Şt. Pascu, Mişcări, p. 123-154. 1181. Crăciun, op. cit, p. 21.

1191. A. Pop, Solidaritatea, p. 107-114. 120 Şt. Pascu, Mişcări, p. 132.

254

tît |, A. Pop, Identity, p. 173. 122 /bicfem.

<p I. Crăciun, Cronicarul, p. 38-42. iz< 1.1. Russu, Oart/e/ p. 161-172. i251. A. Pop, Identity, p. 174. «6 idem, Solidaritatea, p. 112. «7I. Crăciun, Cronicarul, p. 134. i» |. A. Pop, Solidaritatea, p. 112. «a o. Prodan, Supplex., p. 113.

130 /totem, p. 115.

131 Ibidem, p. 117.

1321. A. Pop, Solidaritatea, p. 113-114.

255

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ (Lista cuprinde lucrările citate, cu indicarea, între paranteze a prescurtărilor utilizate)

A. Izvoare

Anonymus, Faptele ungurilor (Gesta Hungarorum), fn G. o Lisseanu, Izvoarele istoriei românilor, I, Bucureşti, 1934 (Anonymus)

Anonymus, Gesta Hungarorum, m Scriptores Rerum Hungaricarum I, Budapest, 1937 (Anonymus).

Bonfinius, A., Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia, ed. I. Sambucus, Basel, 1568 (Rerum).

Constantin Porphyrogenitus, De administrando imperio, ed. Gy. Moravcsik, R.J.H. Jenkins, Washington, 1967 (De administrando imperio).

Cronica pictată de la Viena (Chronicon pictum Vindobonense), în G. Popa-Lisseanu, Izvoarele istoriei românilor, XI, Bucureşti, 1937 (Cronica pictată).

Descriptio Europae Orientaiis, în G. Popa-Lisseanu, Izvoarele istoriei românilor, II, Bucureşti, 1934 {Descriptio).

Documenta Romaniae Historica, seriile C şi D, Bucureşti (DRH).

Documente privind istoria României, C, veacurile XI, XII şi XIII, voi. I, Bucureşti, 1951 (DIR).

Documente privitoare la istoria românilor (colecţia Hurmuzaki), II/4, II/5, Bucureşti, 1890-1897 (Hurmuzaki).

Eutropius, Breviarus ab urbe condita (Eutropius).

Fontes Historiae Dacoromanae, II-III, Bucureşti, 1970* (Fontes).

Historia augusta (Vita Aureliani). lordanes, Getica, XII (Getica).

256

Acte şi fragmente cu privire la istoria românilor, III, (Acte).

Isidordin Sevilla, Etymologiae, IV {Etymologiae),

Viteazul in conştiinţa europeană, I-V, Bucureşti, 1982-1990.

MOnmenta Comitialia Regn/ Transylvaniae, I, Budapesta, 1875 ^onumenta).

Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, ed. G. H. Pertz, Hannoverae (MGH).

Nestor, Cronica, în Izvoarele istoriei români/or, VII, Bucureşti, 1935 (Nestoi).

Pascu, Şt., Hanga, VI., Crestomaţie pentru studiul istoriei statului şi

dreptuluiR.P.R., II, Bucureşti, 1958 (Crestomaţie).

Paulus Orosius, Historia adversus paganos, I, (Historia).

Popescu, Em., Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV-XIII descoperite tn România, Bucureşti, 1976 (Inscripţiile).

Răduţiu, A., Gyemant, L, Repertoriul izvoarelor statistice privind Transilvania (1690-1847), [Bucureşti, 1995] (Repertoriul).

Scriptores rerum Germanicarum in usum scholanum ex Monumentis Germaniae Historids recusi, Hannoverae, 1890, 1891 (Scriptores).

Scriptores rerum Hungaricarum, l-ll, Budapesta, 1937 (SRH).

Scriptores rerum Hungaricarum vetares, ac genuini, ed. J. G. Schwandtner, I, Viena, 1746 (SRH, 1746).

Simon de Keza, Cronica (Gesta Hungarorum), în Scriptores rerum Hungaricarum, I, Budapesta, 1937 (Simon de Keza).

Suciu, I. D., Constantinescu, R., Documente privitoare la istoria ^natului, l, Timişoara, 1980 (Documente),

Tăutu, Al. I., Litterae Gregorii papae XI in causa Valachorum de \S?6Sa/la (Medieş in Transilvania septentrionali) destinatae, Romae, 1966 (Utterae Gregorii).

P ykundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenburgen, ed. ■ 2irnmermann, C. Werner, Sibiu, 1892 (Ub.).

257

B. Istoriografie

Achim, V., Districtele medievale româneşti de pe valea superioară a Begheiului, în Anuarul Institutului de Istorie Cluj, XXX, 1990-1991 (Districte/e).

Achim, V., La feodalite roumaine du royaume de Hongrie entre ortodoxie et catholicisme, în Colloquia. Journal of Central European History, I, 1994, nr. 2 {La feodalită),

Alzati, C, Terra Romena tra Oriente e Occidente.Chiese ed etnie neltardo '500, Milano, 1982 {TerraRomena).

Andreescu, Şt., Restitutio Daciae (Relaţiile politice dintre Ţara Românească, Moldova şi Transilvania în răstimpul 1526-1593), Bucureşti, 1980 {Restitutio).

Arion, Gh., Sculptura gotică în Transilvania. Plastica figurativă din piatră, Cluj, 1974 {Sculptura),

Armbruster, A,, Romanitatea românilor. Istoria unei idei, ed. a Bucureşti, 1993 {Romanitatea).

-a,

Arvinte, V., Român, românesc, România. Studiu filologic, Bucureşti. 1983(/?O/77â/7).

Barbu, M., Zdroba, M., Noi cercetări privind cetatea de pământ de la Vladimirescu, în Ziridava, VIII, 1977 {Noi cercetări).

Bartha, A., Hungarian Society in the 9th and 10th centuries, Budapest, 197'5 {Hungarian).

Bejan, A., Banatul în secolele IV-XII, Timişoara, 1995 {Banatul).

Benea, Doina, Din istoria militară a Moesiei Superior şi a Daciei Legiunea a Vll-a Claudia şi legiunea a lll-a Flavia, Cluj-Napoca, 1983 {Din istoria).

Binder, P., Ştefan Mailat (circa 1502-1551), boier român şi nobil transilvănean. Date despre romanitatea lui, în Studii. Revistă de istorie, 25, 1972, nr. 2 {Ştefan Mailat).

Blâsquez, J. M., Ciclos y temas de la Historia de Espana; >a Romanizacion, l-ll, Madrid, 1974-1975 (La Roman/zation).

258

Bocşan, N., Lumperdean , I., Pop, I.-A., Etnie şi confesiune în ■transilvania (secolele XIII-XIX), Oradea, 1994 {Etnie),

Bolovan, I. şi Sorina, Contribuţii privind structura etnică şi confesională a Transilvaniei in sec. XX, în voi. Sabin Manuilă. Istorie şi demografie, coord. Sorina şi I. Bolovan, Cluj-Napoca, 1995 (Contribuţii).

Borcea, L, Ţepelea , I., Menumorut, Bucureşti, 1988 (Menumorufj.

Brătianu, Gh. I., Les assemblees d'etats et Ies Roumains de Transylvanie, l-ll, fn Revue des Etudes Roumaines, XIII-XIV, 1974; XV, 1975 (Les assemblâes).

Brătianu, Gh. I., Origines et formation de/'unite roumaine, Bucureşti, 1943 (Origines).

Brătianu, Gh. I., Tradiţia istorică despre întemeierea statelor româneşti, ed. de V. Râpeanu, Bucureşti, 1980 (Tradiţia).

Brătianu, Gh. I., Une enigme et un miracle historique: le peup/e roumain, ed. de St. Brezeanu, Bucarest, 1989 (Une enigme).

Brezeanu, St., Les Roumains et "le silence des sources", dans le "millenaire obscur", fn Revue Roumaine d'Histoire, XXI, 1982, nr. 3-4 (Les Roumains).

Brezeanu, St., O istorie a Imperiului bizantin, Bucureşti, 1981 (O istorie).

Brezeanu, St., „Romani" şi „Blachi" la Anonymus. Istorie şi ideologie politică, în Revista de istorie, 34, 1981, nr. 7 ("Romani"şi "Blachi').

Chambers J., The Devi/'s Horsemen. The Mongol Invasion of Europe, New York, 1985 (The Devil's Horsemen).

Ciocâltan, V., Informaţiile lui Guillaume de Rubruck despre români şi başchiri în lumina izvoarelor orientale, în Românii în istoria universală, W/1, laşi, 1987. Vezi şi versiunea germană a acestui studiu în Sudost-Forschungen (Munchen), XLII, 1983 (Rubruck).

Ciocâltan, V., La campagne ottomane de Transylvanie (1438) dans fe contexte politique internaţional, în Revue Roumaine d'Histoire, XV, 1976, nr. 3 (La campagne).

Ciocâltan, V., Observaţii referitoare la românii din Cronica notarului anonim al regelui Bela, în Revista de istorie, 40, 1987, nr. 5 {Observaţii).

259

Constantinescu, R., Moldova şi Transilvania în vremea lui Petru Rareş, Bucureşti, 1978 {Moldova).

Constituirea statelor feudale româneşti, coord. N. Stoicescu Bucureşti, 1980 {Constituirea).

Crăciun, I., Cronicarul Szamoskozi şi însemnările lui privitoare la români (1566-1608), Cluj, 1928, {Cronicarul).

Crăciun, I., Dietele Transilvaniei ţinute sub domnia lui Mihaiu Viteazul (1599-1600), extras din Anuarul Institutului de Istorie Naţională Cluj, VII, 1936-1938 {Dietele).

Coulton, G. G., Naţionalism in the Middle Ages, fn The Cambridge Historical Journal, V, 1935, nr. 1 (Naţionalism).

Daicoviciu, H, The Ethnogenesis of Romanians, 1994, Cluj-Napoca (The Ethnogenesis).

Dan, M., Un stegar al luptei antiotomane, lancu de Hunedoara, Bucureşti, 1974 (Un stegar).

Decei, A., Asupra unui pasagiu din geograful persan Gardizi (a. 1050), fn Fraţilor Alexandru şi Ion I. Lăpedatu, la împlinirea vârstei de 60 de ani, Bucureşti, 1936 (Gardizi).

Decei, A., Contribution â l'âtude de la situation politique des Roumains de Transylvan/e au Xlll-e et au XlV-e siecle, în Revue de Transylvanie, VI, 1940, nr. 2 (Contribution).

Decei, A., Relaţii româno-orientale. Culegere de studii, Bucureşti, 1978 (Re/aţii).

Deletant, D., Studies in Romanian History, Bucureşti, 1991 (Studies).

Demeny, L, Demeny, L.A., Carte, tipar şi societate la români In secolul al XVI-tea. Studii, articole, comunicări, Bucureşti, 1986 (Carte).

Diaconescu, A., Opreanu, C, Câteva puncte de vedere în legătură cu evoluţia societăţii autohtone în epoca daco-romană târzie şi >n perioada migraţiilor, în Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie Cluj, XXIX, 1989 (Câtevapuncte de vedere).

Doboşi, Al., Datul oilor (Quinquagesima ovium). Un capitol din istoris economică a români/or din Transilvania, Bucureşti, 1937 (Datul oilor).

Drăgan, I., Diplomatul şi umanistul de origine română Filip More din Ciula (1470-1526), fn Apulum, XXI, 1983 (Diplomatul).

Drăgan, I., Nobilimea românească din Transilvania. Incursiune jstoriogratică, fn Anuarul Institutului de Istorie Cluj, XXX, 1990-1991 (Nobilimea).

Drăgan, I., Românii din Transilvania în lupta antiotomană din a doua pmătate a veacului al XV-lea, fn Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie Cluj-Napoca, XXVII, 1985-1986 (Românii).

Drag an u, N., Românii în veacurile IX-XIV pe baza toponimiei şi onomasticei Bucureşti, 1933 (Românii).

Drăguţ, V. (coord.), Repertoriul picturilor murale medievale din România (sec.XIV-1450), partea I, Bucureşti, 1985 (Repertoriul).

Drimba, O., Istoria culturii şi civilizaţiei, II, Bucureşti, 1987 (Istoria).

Dumitraşcu, S., Ceramica românească descoperită în Crişana (sec. VIII-XI), în Crisia, VIII, 1978 {Ceramica).

Dumitraşcu, S., Descoperiri arheologice din anul 1979 de la Biharea, datând din secolele Vl-X, fn Sargetia, XV, 1981 (Descoperiri 1979).

Dumitraşcu, S., Descoperiri arheologice din secolele V-VI e.n. de la Biharea, în Ziridava, X, 1978 (Descoperiri).

Dvornic, Fr., Les Slaves. Histoire et civilisation. De l'Antiquitâ aux debuts de i'epoque contemporaine, Paris, 1970 (Les Slaves).

L'Europe au IX-e siecle. Aux origines des Etats nationaux. Varşovia, ^969 (L'Europe).

Edroiu, N., Posesiuni/e domni/or arii Româneşti şi Moldovei în Transilvania (secolele XIV-XVI). Semnificaţii politico-sociale şi cultural-istorice, fn voi. Istoria României. Pagini transilvane, coord. D. Berindei, Cluj-Napoca, 1994 (Posesiunile).

Eskenasy, V., Rusu, A.A., Cetatea Mălăieşti şi cnezatul Sălaşului (sec. XIV-XVII), fn Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie Cluj-Napoca, XXV, 1982 (Cetatea).

Etienne Bâthory, roi de Pologne, Prince de Transylvanie, Cracovia, 1935 (Etienne BâthorY).

261

Fasoli, Gina, Points de vue sur Ies incursions hongroises en Europe au X-e siecle, fn Cahiers de civilisation medievale, II, 1959 (Points de vue).

Felezeu, C, Statutul Principatului Transilvaniei fn raporturile cu Poarta Otomană (1541-1688), Cluj-Napoca, 1996, teză de doctorat (Statutul).

Feneşan, C, Documente medievale băneţene (1440-1653), Timişoara, 1981 (Documente).

Firu, I.S., Albu, C. (editori), Umanistul Nicolaus Olahus (Nicolae Românul) (1493-1568). Texte alese, Bucureşti, 1968 (Umanistul).

Fischer, I., Latina dunăreană. Introducere fn istoria limbii române, Bucureşti, 1985 (Latina dunăreană).

Fugedi, E., Pour une analyse demographique de la Hongrie medievale, în Annales, 24, 1969, nr. 6 (Pour une analyse).

Gheţie, I,, Mareş, N.(Originile scrisului fn limba română, Bucureşti, 1965 (Origini/e).

Ghitta, O., Un colaborator al lui Mihai Viteazul. Episcopul Serghie, în Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie Cluj-Napoca, XXVII, 1985-1986 (Un colaborator).

Giurescu, (Formarea).

C. C, Formarea poporului român, Craiova, 1973

Gluck, E., Contribuţii cu privire la istoria părţilor arădene fn epoca ducatului lui Ahtum, în Ziridava, VI, 1976 (ContribuţiiI).

Gluck, E., Contribuţii privind istoria părţilor arădene fn secolele IX-X, învoi.

Studii privind istoria Aradului, Bucureşti, 1980 (Contribuţii If).

Gluck, E., Cu privire la istoricul părţilor arădene fn epoca voievodatului lui Ahtum, în Studii privind istoria Aradului, Bucureşti, 1980 (Ahtum).

Gluck, E., Unele informaţii provenite din cronicile medievale referitoare la zona Aradului (sec. VIII-X), în Ziridava, VI, 1976 (Unele informaţii).

Gudea, IM., Ghiurco, I., Din istoria creştinismului la români. Mărturii arheologice, Oradea, 1988 (Din istoria creştinismului).

262

Guenee, B., Politique et histoire au Moyen Age. Recueil d'articles sur l'histoire politique et l'historiographie medievale (1956-1981), Paris, 1981 (Politique et histoire).

Gundisch, K. G., Das Patriziat Siebenburgischer Städte im Mittelalter Koln, 1993 (Das Patriziat).

Gyoni, M., Les Volochs des Annales primitives de Kiev, în Etudes slaves etroumaines, II, 1949 (Les Volochs).

Gyorffy, Gy., La Christianisation de la Hongrie, fn Harvard Ukrainian Studies, XII-XIII, 1988-1989 [La Christianisation).

Gyorffy, Gy., Formation d'Etats au IX-e siâcle suivant les Gesta Hungarorum du Notaire Anonyme, în Nouvelles Etudes Historiques, I, Budapesta, 1965 (Formation).

Hatt, J, J., Histoire de la Gaule romaine, Paris, 1959 (Histoire). Haţegan, I., Pavel Chinezu, Timişoara, 1994 (PavelChinezii).

Holban, Măria, Călători străini despre ările Române, I, Bucureşti, 1968 (Călători).

Holban, Măria, Din cronica relaţiilor româno-ungare fn secolele XIII-XIV, Bucureşti, 1981 (Din cronica).

Homân B., La premiere periode de l'historiographie hongroise, fn Revue des etudes hongroises, III, 1925 (Lapremiere).

lorga, N., Histoire des Roumains et de la Roumanitâ Orientale, i/2. Le sceau de Rome, Bucarest, 1937 (Histoire des Roumains).

lorga, N., îndreptări şi întregiri la istoria românilor, în Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice, seria a ll-a, XXVII, 1905 (fndreptăn).

lorga, N., Studii asupra evului mediu românesc, ed. de Ş. Papacostea, Bucureşti, 1984 (Studii).

Istoria oraşului Oradea, coord, L. Borcea, Gh. Gorun, Oradea, 1995 (Istoria).

Istoria României (tratat), II, Bucureşti, 1962 (Istoria).

263

Jako S., Evoluţia societăţii la secui în secolele XIV-XVI, în voi. Răscoala secuilor din 1595-1596. Antecedente, desfăşurare şi urmări, red. Benko S. ş. a., Bucureşti, 1978 {Evoluţia),

Jako, S., Philobiblon transilvan, Bucureşti, 1977 (Philobiblori).

Jako, S., Manolescu, R., Scrierea latină in evul mediu, Bucureşti, 1971 {Scrierea).

Kantorowitz, E. K., Patriotic Propaganda, în Naţionalism in the Middle Ages, ed. C. L. Tipton, New York etc, 1972 {Patriotic Propaganda).

Kopeczi, B., (coord.), Erdâly tortenete, voi. I-1II, Budapesta, 1986 {Erdely).

Kopeczi, B., (coord.), Histoire de la Transylvanie,. Budapest, 1992 (Histoire).

Kovâcs Peter, E., Matthias Corvinus, Budapesta, 1990 (Matthias).

Lot, F., La fin du monde antique et le debut du Moyen Age, Paris, 1927 {La fin du monde antique).

Lot, F., Les destinees de lEmpire en Occident de 395 ă 888, Paris, 1928 (Les destinees de l'Empire).

Lupaş, I., Scrieri alese, I, ed. şt. Pascu, P. Teodor, Cluj-Napoca, 1977 {Scrieri).

Lupaş, I., Studii, conferinţe şi comunicări istorice, II, Cluj, 1940 {Studii, conferinţe).

Lupaş, !., Studii istorice, V, Sibiu-Cluj, 1945-1946 {Studif).

Madgearu, Al., Contribuţii privind datarea conflictului dintre ducele bănăţean Ahtum şi regele Ştefan I al Ungariei, în Banatica, XII, 1993, nr. 1 {Contribuţii).

Madgearu, Al., Romanizare şi creştinare la nordul Dunării în secolele IV-VII, în Anuarul Institutului de Istorie ‚A D. Xenopol", XXXI, 1994 {Romanizare).

Manolescu, R., Comerţul Ţării Româneşti cu Braşovul (sec. XIV-XVI), Bucureşti, 1965 {Comerţul}.

264

Maxim, M., „Capitulaţiile" i'n istoria relaţiilor româno-otomane fn evul mediu, în voi. Din cronica relaţiilor poporului român cu popoarele vecine, I, Bucureşti, 1984 {Capitulaţiile).

Mârza, R., Iezuiţii fn Transilvania (1579-1588). Consideraţii preliminare, în Anuarul Institutului de Istorie Cluj-Napoca, XXXIV, 1995 {Iezuiţii).

Meteş, Şt., Emigrări româneşti din Transilvania fn secolele XII l-XX, ed. a ll-a, Bucureşti, 1977 {Emigrări).

Moga, !., Câteva consideraţiuni privitoare la cercetarea istoriei Transilvaniei, Cluj, 1946 {Consideraţiuni).

Moga, I., Les Roumains de Transylvanie au Moyen Age, Sibiu, 1944 {Les Roumains).

Mureşan, C, lancu de Hunedoara, Bucureşti, 1968 {lancu de Hunedoara).

Musset, L, Les invasions: le second assauld contre /'Europe chretienne (Vll-e - Xl-e siâcles), Paris, 1965 {Le second assauld).

Musset, L, Les invasions: les vagues germaniques, Paris, 1965 {Les invasions).

Năgler, Th., Aşezarea saşilor fn Transilvania, Bucureşti, 1992 {Aşezarea).

Nâgler, Th., Lupta antiotomană fn sudul Transilvaniei fn a doua jumătate a secolului al XV-lea, în Transilvania, 4, 1975, nr. 4 (Lupta).

Niedermaier, P., Siebenbugische Städte. Forschungen zur Städtebaulichen und architektonischen Entwicklung von Handwerksorten zwischen dem 12. und 16. Jahrhundert, Bucureşti, 1979 (Sieberburgische Städte).

Nistor, I. !., Legăturile cu Ohrida şi exarhatui Plaiurilor, în Analele Academiei Române, M. S. I., s. III, tom. 27, mem. 6, 1945 (Ohrida).

Nouzille J., La Transylvanie. Terre de contacts et de conflicts, Strasbourg, 1993 (La Transylvanie).

Nussbächer, G., Johannes Honterus. Viaţa şi opera fn imagini, Bucureşti, 1977 (Johannes Honterus).

265

Pali, Fr., Cancelaria voievodatului Transilvaniei la începutul secolului al XlV-lea, în Revista arhivelor, 3, 1960, nr.1 {Cancelaria).

Pali, Fr., Contribuţii la problema locurilor de adeverire în Transilvania medievală (sec. XIII-XV), în Studii şi materiale de istorie medie, 2, 1957 {Contribuţii}.

Pali, Fr., De nouveau sur l'action de lanco de Hunedoara (Hunyadi) en Valachie pendant l'annâe 1447, în Revue Roumaine d'Historie, 15, 1976, nor.3 {De nouveau).

Pali, Fr., Intervenţia lui lancu de Hunedoara în Ţara Românească şi Moldova în anii 1447-1448, în Studii. Revistă de istorie, 16, 1963, nr. 5 {Intervenţia).

Pali, Fr., Romanians of Transylvania in the Middle Ages, Cluj-Napoca, 1993 {Romanians).

Pali, Fr., Skanderbeg et lanco de Hunedoara, în Revue des Etudes Sud-Est Europeennes, 6, 1968, nr. 1 {Skanderbeg).

Pali, Fr., Ştiri noi despre expediţiile turceşti din Transilvania în 1438, în Anuarul Institutului de Istorie din Cluj, I -11, 1958-1959 (ştiri).

Pali Fr., Un moment dâcisif de l'histoire du Sud-Est europeen. La croisade de Varna (1444), în Balcania, 7, 1944, nr. 2 ţ Un moment).

Pallottino, M., Le origini storiche dei popoli Italici, în Relatione X Congresso di Scienze Storiche, Roma, 1955 {Le origini).

Panaitescu, P. P., Contribuţii la istoria culturii româneşti, Bucureşti, 1971 {Contribuţii).

Panartescu, P. P., Introducere ia istoria culturii româneşti, Bucureşti, 1969 {Introducere).

Panaitescu, P. P., începuturile şi biruinţa scrisului in limba română, Bucureşti, 1965 {începuturile).

Papacostea, Ş., Geneza statului în evul mediu românesc. Studii critice, Cluj-Napoca, 1988 {Geneza).

Papacostea, Ş., Les Roumains et la conscience de leur românită au Moyen Age, în Revue Roumaine d'Histoire, IV, 1965, nr.1 {La românite des Roumains).

266

Papacostea, Ş., Românii în secolul XIII. fntre cruciată şi Imperiul Mongol,

Bucureşti, 1993 {Românii).

Pascu, Şt., Rusu, M., ş. a., Cetatea Dăbăca, în Acta Musei Napocensis, V, 1968 (Cetatea).

Pascu, Şt., Contribuţiuni documentare la istoria românilor în sec, XIII-XIV, Sibiu, 1944 {Contribuţiuni).

Pascu, Şt. (coord.), Istoria învăţământului din România, I (de la origini până la 1821), Bucureşti, 1983 (Istoria).

Pascu, Şt., Meşteşugurile din Transilvania până la sfârşitul sec. al XVI-lea, Bucureşti, 1954 (Meşteşugurile).

Pascu, Şt., Mihai Viteazul şi Transilvania, fn Mihai Viteazul. Culegere de studii, coord. P. Cernovodeanu, C. Rezachevici, Bucureşti, 1975 (Mihai Viteazul).

Pascu, Şt,, Mişcări ţărăneşti prilejuite de intrarea lui Mihai Viteazul fn Transilvania, fn Studii şi materiale de istorie medie, I, 1956 (Mişcări).

Pascu, Şt., Rolul cnezilor din Transilvania fn lupta antiotomană a lui lancu de Hunedoara, în Studii şi cercetări de istorie (Cluj), VIII, 1957 (Rolul)

Pascu, Şt., Transilvania în epoca Principatului. Timpul suzeranităţii turceşti. 1541-1691, Cluj, 1948 (Transilvania).

Pascu, Şt., Voievodatul Transilvaniei. I-IV, Ciuj-Napoca, 1971-1989 (voievodatul).

Pavan, M., La provincia romana de/la Pannonia Superior, în Atti della Accademia Nazionale dei Lincei, Memorie. Classe de Scienze morali, storiche e filologiche, seria VW, voi. VI, fasc. 5, Roma, 1955 (La provincia Pannonia).

Păcurariu, M.f Istoria Bisericii Ortodoxe Române, ed. a tl-a, I, Bucureşti, 1991 (Istoria).

Păcurariu, M., începuturile Mitropoliei Transilvaniei, Bucureşti, 1980 (începuturile).

Pârvan, V., Dacia. Civilizaţiile antice din ţările carpato-danubiene, ed. V, îngrijită de R. Vulpe, Bucureşti, 1972 (Dacia).

267

Perenyi, J., La conscience naţionale dans le chroniques hongroises du Xlll-e siecle, în Le developement de la conscience naţionale en Europe Orientale, Paris, 1969 {La conscience).

Pervain, V., Din relaţiile Ţării Româneşti cu Ungaria la sfârşitul veacului al XlV-lea, în Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie Cluj-Napoca XVIII, 1975 (Din relaţiile).

Pervain, V., Lupta antiotomană a Ţărilor române în anii 1419-1420, în Aanuarul Institutului de Istorie şi Arheologie Cluj-Napoca, XIX, 1976 (Lupta).

Pesty, Fr., Magyaroszâg helynevei, I, Budapesta, 1888 (Magyarorszâg).

Philippi, P., Ecclesia Theutonicorum Ultrasilvanorum, în Altera, |, 1995, nr. 1 (Ecclesia).

Pop, I.-A., Church and State in Eastern Europe during the Fourteenth Century: Why the Romanians Remained in the Orthodox Area, în East European

Quarterly, XXIX, 1995, nr. 3 (Church).

Pop, I.-A,, Confesiune şi naţiune medievală: solidarităţi româneşti în secolele XIV-XVI, în Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie Cluj-Napoca, XXVIII, 1987-1988 (Confesiune).

Pop, I.-A.,Consideraţii statistico-istorice asupra fondului documentar din Arhiva oraşului Bistriţa între anii 1590-1601, în Potaissa. Studii şi comunicări, II, 1980 (Consideraţii).

Pop, I.-A., Ethnic and Religious Mentalities in Transylvania during the Time of Nicolaus Olahus, în Europa. Balcanica - Danubiana -Carpathica (Budapesta), 2/A, 1995 (Ethnic).

Pop, I.-A., Identity and Alterity in Transylvania during the Confrontations of 1599-1601, mTransylvanian Review, IV, 1995, nr, 4 (Identity).

Pop, I.-A., Instituţii medievale româneşti. Adunările cneziale şi nobiliare (boiereşti) din Transilvania în secolele XIV-XVI, Cluj-Napoca, 1991 (Instituţii).

Pop, I.-A., Mărturii documentare privind nobilimea din Haţeg M conflictul dintre loan Zapolya şi Ferdinand de Habşburg, în Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie Cluj-Napoca, XXVI, 1983-1984 (Mărturii).

268

Pop. I.-A., Observaţii privitoare la structura etnică şi confesională a Ungariei şi Transilvaniei medievale (sec. IX-XIV), în Istoria României. Pagini transilvane, coord. D. Berindei, Cluj-Napoca, 1994 {Observaţii).

Pop, I.-A,, Privileges obtenus par Ies Roumains â l'epoque de Matia Corvin, în Colloquia. Journal of Central European History, I, 1994, nr. 1 (Privileges).

Pop, I.-A., Relaţii Intre Transilvania şi Moldova in timpul lui Ştefan cel Mare, în Acta Musei Napocensis, Istorie, 31, II, 1995 {Re/aţii).

Pop, I.-A., Sensibilităţi etnice şi confesionale în Transilvania în timpul lui Nicolaus Olahus, în Anuarul Institutului de Istorie Cluj-Napoca, XXXIII, 1994, (Sensibilităţi).

Pop, I.-A., Solidaritatea românească medievală: unirea înfăptuită sub Mihai Voievod Viteazul, în Academia română. Memoriile Secţiei de Ştiinţe Istorice, seria IV, XV, 1990 (Solidaritatea).

Pop, I.-A., The Ethno-Confessional Structure of Medieval Transylvania and Hungary, Cluj-Napoca, 1994 (The Structure).

Pop, I.-A., Ţările Române ca „Poartă a Creştinătăţii" la Dunărea de Jos (secolele XV-XVI). Ideea şi fapta, în Spaţiul cultural al Dunării Mijlocii şi Inferioare: tradiţii şi perspective ale convieţuirii, Reşiţa, 1985 (Ţările Române).

Pop, I.-A., Valoarea mărturiilor documentare despre expediţia întreprinsă de regele Matia Corvin la 1467 în Moldova, în Revista de istorie, 34, 1981, nr. 1 (Valoarea).

Popa, R., La începuturile evului mediu românesc. Ţara Haţegului, Bucureşti, 1988 (Ţara Haţegului).

Popa, R., Ţara Maramureşului în veacul al XIV-lea, Bucureşti, 1970 (Ţara Maramureşului).

Porumb, M., Bisericile din Fe/eac şi Vad, Bucureşti, 1968 (Bisericile).
Porumb, M., Pictura românească din Transilvania. Die Rumänische Malerei in Siebenburgen, l, Cluj-Napoca, 1981 (Pictura).
Premerstein, A., Die Anfänge der Provinz Moesien, Viena, 1908 (Moesieri).
Prodan, D., Boieri şi vecini în Ţara Făgăraşului în sec. XVI-XVII, în Anuarul Instituţii de Istorie Cluj, VI, 1963 (Boieri şi vecin/).
269
Prodan, D , Iobăgia fn Transilvania fn sec. XVI, I-III, Bucureşti, 1967-1968 {Iobăgia).
Prodan, D., Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării naţiunii române, Bucureşti, 1984 (Supp/erf.
Protase, D., Autohtonii fn Dacia, I. Dacia Romană, Bucureşti, 1980 (Autohtonii),
Ratzel, F., Po/itische Geographie, ed. a 3-a, Munchen-Berlin, 1923 (Geographie).
Reinhard, M. R., Armenaud, A., Dupaquier, J., Histoire generale de la population mondiale, Paris, 1968 (Histoire).
Relations between the Autochtonious Population and the Migratory Populations on the Territory of România, Bucharest, 197'5 (Relations).
Roesler, R,, Rumänische Studien. Untersuchungen zur ă/teren Geschichte Rumäniens, Viena, 1871 (Rumänische Studien).
Roşu, T. L, Oradea-Cetatea Bihor, străveche vatră voievodală - din epoca de piatră la sfârşitul secolului al XI V-lea, Oradea, 1992 (Oradea).
Rusu, A, A., Un formular al cancelariei regale din epoca lui lancu de Hunedoara, pentru nobilii români din Transilvania, fn Acta Musei Napocensis, XX, 1983 (Un formular).
Rusu, M., Consideraţii cu privire la situaţia social-economică şi poliitică a primelor formaţiuni statale româneşti, fn Acta Musei Napocensis, XXI, 1984 (Consideraţium).
Rusu, M., Les formations politiques roumaines et leur lutte pour /'autonomie, în Revue Roumaine d'Histoire, XXI, 1982, nr. 3-4 (Les formations).
Russu, I.I., Daniel din Zlaşti (Un aderent hunedorean al lui Mihai Viteazul fn Transilvania), în Apulum, XIV, 1976 (Danief).
Solyom-Fekete, F., A Hunyadiak rokonsâga, în A Hunyadmegyei torenelmi âs râgeszeti târsulat. Evkbnyve, XI, 1900, fasc. 3 (A Hunyadiak).
Spinei, V,, Migraţia ungurilor în spaţiul carpato-dunărean şi contacte/e lor cu românii în secolele IX-X, în Arheologia Moldovei, XIII, 1990 (Migraţia).
270
Spinei, V., Moldova în secolele XI-XIV, Bucureşti, 1982 {Moldova).
Spinei, V., Realităţi etnice şi politice în Moldova meridională în secolele X-XIII. Români şi turanici, laşi, 1985 {Români şi turanici).
Stoicescu, N., Continuitatea românilor. Privire istoriografică, istoricul problemei, dovezile continuităţii, Bucureşti, 1980 {Continuitatea).

Stănescu, E., (coord), Răscoala şi statui Asăneştilor. Culegere de studii, Bucureşti, 1989 {Răscoala Asăneştilor).
Suciu, I.D., Monografia mitropoliei Banatului, Timişoara, 1977 {Monografia).
Szucs, J., The Peoples of Medieval Hungary, fn Ethnicity and Societyin Hungary, ed. F. Glatz, Budapest, 1990 {The Peoples).
Sziics, J., Theoretical Elements in Maşter Simon of Keza's Gesta Hungarorum: 1282-1285 A. D., în Etudes Historiques Hongroises, 1975 (Theoretical Elements).
Teodor, P., Politica ecleziastică a lui Mihai viteazul în Transilvania, în Revista istorică, IV, 1993, nr. 56 {Politica).
Toderaşcu, I., Unitatea românească medievală, I, Bucureşti, 1988 (Unitatea).
Tudor, D., (coord.), Enciclopedia civilizaţiei romane, Bucureşti, 1982 {Enciclopedia).
Vătăşianu, V., Istoria artei feudale în Ţările Române, I, Bucureşti, 1959 {Istoria).
Vătăşianu, V., Studii de artă veche românească şi universală, Bucureşti, 1987 {Studii).
Velescu, O., Castelul de la Hunedoara, Bucureşti, 1968 {Castelul).
Veress, A., Fontes rerum Transylvanicarum, III, Budapesta, 1913 (Fontes).
Zimmermann, H., Veacul întunecat, Bucureşti, 1983 {Veacul).
271
CUPRINS
Cuvânt înainte 5
Notă 8
1. De la daco-romani la români: Transilvania spre finalul mileniului I al erei creştine 9
1.1. Europa postromană şi lumea barbară. Moştenirea Romei 9
1.2. Dacia Traiană după retragerea stăpânirii romane 15
1.3. Etnogeneza românilor.- schiţa unui proces istoric firesc 20
1.4. Numele date românilor în izvoarele medievale
1.5. Momentul menţionării românilor în izvoarele externe 1.6 Creştini şi păgâni la Dunărea de Jos în secolele)ll-X.
Cazul românilor
1.7. între Roma şi Bizanţ: state incipiente în centrul şi sud-estul Europei spre finalul mileniului I al erei creştine
1.8. Structuri teritorial-politice ale protoromânilor şi românilor între secolele IV-IX d. Hr.
2. Societatea ungară timpurie. De la Munţii Urali spre centrul Europei
2.1. Ungurii înainte de secolul X: deplasarea de la Munţii Urali la nordul Mării Negre
2.2. Realităţi etnice, social-politice şi economice în cadrul triburilor

ungureşti înainte de secolul X
2.3. Invazia şi aşezarea ungurilor în Câmpia Pannonică: momentul producerii lor
2.4. Drumul urmat de unguri din Atelkuzu spre Câmpia Pannonică
2.5. Numărul ungurilor în jurul anului 900
2.6. Cronicile latino-maghiare din secolele XII-XV şi valoarea lor istorică
2.7. Tradiţia cronistică despre structura etnică a Pannoniei şi Transilvaniei în perioada premaghiară
2.8. "Blachii ac pastores Romanorum..."
26
30
33
36 41
49 53
57
60 63
66
75
272
3 State incipiente atestate de unele izvoare scrise pe teritoriul Transilvaniei (secolele IX-XI) 85
3.1. Generalităţi. Concepţia istorică şi viziunea politică a Notarului lui Bela 85
3.2. State incipiente menţionate de Anonymus în cronica sa 87
3.3. Mărturii despre existenţa şi organizarea politică a românilor în fosta Dacie Traiană 92
3.4. Ducatul lui Menumorut 96
3.5. Ducatul lui Glad 115
3.6. Ducatul lui Antum (Ohtum) 122
3.7. Ducatul lui Gelu 134
3.8. Ducatul lui Geula (lulus, lula sau Gyla) 145
4. Transilvania fn secolele XI-XV: destinul voievodatului 152
4.1. Cucerirea Transilvaniei de către maghiari (secolele XI-XIII) 152
4.2. Noi "oaspeţi" veniţi în Transilvania: secui, saşi 156
4.3. încercări de colonizare eşuate: cavalerii teutoni şi cavalerii ioaniţi 162
4.4. Invazia tătară din 1241 -1242 şi efectele ei 165
4.5. Cum reflectă documentele societatea transilvăneană 168
4.6. Societatea transilvăneană în secoiele Xlll-XiV: feudali, clerici şi ţărani 170
4.7. Românii în faţa noilor stăpâni - menţinerea şi apărarea unora din

instituţiile româneşti 176
4.8. Adunările de "stări" ale Transilvaniei (congregationes, universitates) şi rolul lor în secolele XIII-XIV 180
4.9. Adunările cneziale şi nobiliare (boiereşti) ale românilor din Transilvania 187
4.10. Autonomia voievodatului Transilvaniei şi orientatea lui spre statele româneşti extracarpatice în evul mediu 189
5. Transilvania în secolele XV şi XVI: de la voievodat la principat 198
5.1. Transilvania în timpul cruciadei târzii: lancu de Hunedoara şi Matia Corvinul 198
5.2. Târguri şi oraşe în Transilvania medievală 204
273
5.3. Viaţa religioasă fn Transilvania medievală 207
5.4. Cultură şi societate în secolele XII-XVI 213
5.5. Voievodatul Transilvaniei în timpul crizei regatului Ungariei din prima jumătate a secolului XVI 225
5.6. Transilvania în a doua jumătate a secolului XVI 232
5.7. Transilvania în epoca lui Mihai Vireavul. începuturile lumii moderne 238
Bibliografie selectivă
256
274